

СОФИЯ • 2000

SOFIA • 2000

Сп I
4512

ГЛОСНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 89–90

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE

Tome 89–90

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 89–90

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTÉ D'HISTOIRE

Tome 89–90

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. д-р *ПЕТЪР ДЕЛЕВ* (отговорен редактор), доц. д-р *ДИМИТЪР ВЕЧЕВ* (научен секретар),
проф. д. и. н. *ВЕЛИЧКО ГЕОРГИЕВ*, проф. д. и. н. *ДРАГОМИР ДРАГАНОВ*,
проф. д. и. н. *ИВАН ИЛЧЕВ*, проф. д. и. н. *ПЕТЪРАНГЕЛОВ*, доц. д-р *ПЛАМЕН МИТЕВ*
Редактор *МИЛЕТА МИЛЧЕВА*

СЪДЪРЖАНИЕ

Станислава Стойчева – Кръстните знаци в сепулкралната живопис от Сердика като извор за християнството през IV–VI в.....	5
Валери Кацунов – Формиране и развитие на българското народностно самосъзнание през VII–X в.....	67
Петко Петков – САЩ, Световната война и мирната програма на президента Удроу Уилсън	115
Валери Колев – Борбата на Демократическия сговор с опозицията за управление на общините (1926–1931)	185
Валери Колев – Жилищният въпрос при управлението на Демократическия сговор (1923–1931)	243

CONTENTS

Stanislava Stoycheva – The Cross Signs in the Sepulchral Painting from Serdica as a Source for the Christianity IV–VI AD.....	5
Valery Katzunov – Formation and Development of Bulgarian National Self-Consciousness during the VII–X C.....	67
Petko Petkov – The USA, the World War I and the Peace Program of President Woodrow Wilson.....	115
Valery Kolev – The Struggle between the Democratic Entente and the Opposition for Control over the Municipal Government, 1926–1931	185
Valery Kolev – The Housing Problem during the Regime of the Democratic Entente, 1923–1931	243

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 89–90, 1996–1997

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 89–90, 1996–1997

КРЪСТНИТЕ ЗНАЦИ В СЕПУЛКРАЛНАТА ЖИВОПИС ОТ СЕРДИКА КАТО ИЗВОР ЗА ХРИСТИЯНСТВОТО ПРЕЗ IV–VI В.

СТАНИСЛАВА СТОЙЧЕВА

Станислава Стойчева. ИЗОБРАЖЕНИЯ КРЕСТА В СЕПУЛКРАЛНОЙ ЖИВОПИСИ ИЗ СЕРДИКИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ХРИСТИЯНСТВА IV–VI ВВ.

Студия разглежда проблемите на разпространението и развитието на кръстния знак в сепулкралната живопис от Сердика през IV–VI в. Авторът търси и коментира вида, техниката на изпълнение, цвета, местонахождението и размерите на кръстовете. Авторът показва, че тези критерии оказват влияние на символиката на кръста. Изображенията от Сердика намират отражение в християнската литература и в художественото ремесло на периода.

Stanislava Stoycheva. THE CROSS SIGNS IN THE SEPULCHRAL PAINTING FROM SERDICA AS A SOURCE FOR THE CHRISTIANITY IV–VI AD

The study treats the problem of the dissemination and the development of the cross sign in the sepulchral painting from Serdica about IV–VI AD. The author searches and comments on the relations between the technique of the workmanship, the coloring, the location, and the sizes of pictures and their kind. It is shown that the symbolism of the cross sign depends on the mentioned criteria. The pictures from Serdica are strongly related by the christian literature and the monuments of arts and crafts dated to that time.

Проблемът за разпространението и развитието на различните кръстни знаци в сепулкралната живопис от Сердика през IV–VI в. досега не е изследван в литературата. Основа на проучването е Сердикият некропол, защото засега той е единственият на Балканите, в който се откриват голям брой гробници от IV, V и VI в. с изписани в тях кръстни знаци. Сердикият некропол тук се разглежда в контекста на сепулкралната живопис от цялата провинция *Dacia Mediterranea*, както и от Балканите.

Настоящата работа предлага нов, интердисциплинарен път на изследване – наред с историческите, археологическите и изкуствоведските методи, тук са използвани и статистически методи (анализ на средни стойности, t-тест). От значение е и прилагането на метода на многостранната интерпретация.

За периода на стогодишното проучване на декоративната живопис на Сердикийския некропол и в частност – на кръстните знаци, е натрупан обширен материал¹. Досега обаче не е правен опит за обобщаването му и за съставянето на корпус на изображенията. По тази причина първа наша задача бе издирването на всички кръстни знаци, засвидетелствани в живописа на некропола, и тяхната точна графична възстановка. Те са организирани в подредба, позволяваща свободното опериране с пълните данни за всяко изображение.

На основата на формално-типологическия метод кръстните знаци от сердикийската сепулкрална живопис са групирани според техния вид. В софийските гробници са изписани общо 39 кръстни знака. Сред тях се отделя кръг от 30 изображения, които се срещат самостоятелно в декоративната схема на гробниците и не са част от определена иконографска група. Тези 30 изображения съставят групата на т. нар. единични кръстни знаци. Останалите 9 изображения са включени в групи кръстове, носещи точно определена символна натовареност.

Основа за разсъждения дава формално-типологическият метод, с помощта на който са организирани всички изображения в образ 1. По хоризонтала са представени трите вида единични кръстни знаци и техните разновидности, следвайки усложняването на изображенията. На същия принцип са подредени и групите кръстове, разделени на два основни вида – групи с еднородни кръстни знаци и групи кръстове, организиращи различни по вид кръстни знаци. Последните са описани в две свои разновидности според начина на разположение на изображенията в групата. По вертикала на таблицата са представени всички изображения в хронологичен ред. Базирайки се на възприетото разпределение, се търсят статистически резултати по показателите: вид, размери, техника на изпълнение, местоположение и колорит на кръстния знак. Проследяването на зависимости по тези и други показатели е инспирирано от тезата на проф. Орацио Маруки от 1912 г., че кръстният знак, бил той изписан в гробница, употребен в надпис или върху монета, изменя своето значение². За промяната на символното значение на кръста в зависимост от неговото местоположение в гробниците наемкват косвено проф. Г. Кацаров³ и сръбският изкуствовед В. Джурич⁴. През последното десетилетие опит за търсене на зависимости между местоположението, броя и вида на кръстните знаци прави Ю. Вълева. Предложените отношения обаче отразяват само визуалните наблюдения на авторката⁵. Приложеният от нас метод дава възможност за съставяне на точна представа за особеностите при разпространението на кръстните знаци в сердикийската живопис и за подходящ коментар.

ОБЩИ БЕЛЕЖКИ ЗА НЕКРОПОЛА И ДЕКОРИРАНИТЕ ГРОБНИЦИ ОТ СЕРДИКА. БРОЙ И НОМЕРАЦИЯ НА ГРОБНИЦИТЕ

От известните над 200 сводести и плоски гробници от Сердика⁶ само в 17 се наблюдава декоративна живопис. Всички декорирани гробници са ситуирани в рамките на Източния некропол на града. В други четири гробници, открити при разкопките около и в църквата „Св. София“ през 1910–1912 г., се забелязват слаби следи от фрески⁷. За съжаление тяхната декорация е изцяло разрушена. Явно за разглеждания период декорираните гробници в Източния некропол на Сердика са били повече от 20 на брой – мащабно число в сравнение със старохристиянските некрополи от територията на днешна България, където в един некропол се откриват от две до пет декорирани с живопис гробници.

Източният некропол на Сердика придобива по-голямо значение след изграждането на базиликата „Св. София“. Некрополът приблизително обхваща района, определен от бул. „Княз Александър Дондуков“, ул. „Сан Стефано“ и ул. „Ген. Йосиф В. Гурко“, като се е разширявал в източна посока до ул. „Цар. Шишман“⁸. Проучванията от 1980 г. показат, че най-ранният гроб в некропола се датира във II в., а интензивно теренът е използван от средата на III в. сл. Хр.⁹ През III в. около базиликата „Св. София“ е започнало да се оформя централното ядро на некропола. Второ голямо съсредоточаване на гробни съоръжения се открива на терена около Народното събрание и Художествената академия „Н. Павлович“¹⁰. Декорираните с живопис сводести и плоски гробници не се ситуират само в една определена част от некропола. Откриваме ги както в двете ядра на некропола, така и в неговите покрайнини. За Сердикийския некропол важи наблюдението, че декорираните с живопис гробници, аналогично на другите от територията на днешна Република България, се разполагат около и под мартириум или гробнична църква.

На 11 (т. е. в повечето от половината) от декорираните гробници се откриват изписани кръстни знаци от различен вид. За по-голяма яснота приемаме определена номерация на тези гробници, вземаща за основа и продължаваща номерацията на декорираните гробници, направена от Кр. Миятев. Гробници № 1–9 отговарят на подреждането на Кр. Миятев. Гробници с номера от 10 до 13 вкл. следват хронологията на тяхното откриване или публикуване. Тези 4 гробници са открити за науката след 1925 г. и поради това не фигурират в труда на Кр. Миятев. Трите гробници с номера от № 14 до № 16 са открити през 1912–1913 г. и публикувани от Ю. Господинов. Те оформят и една по-особена група поради многообразните проблеми, създадени около тях с първоначалното им и единствено публикуване.

ПРОБЛЕМИ НА ИСТОРИОГРАФИЯТА

Проблемът за появата, развитието и разпространението на кръстния знак на сердикийската гробнична живопис досега не е разглеждан самостоятелно в нашата историография. В публикациите, посветени на Сердикийския некропол, както и на всички останали некрополи от Балканите, е обръщано внимание на кръстния знак дотолкова, доколкото той се явява основен декоративен или датировъчен елемент за живописиста.

Затова на сегашния етап на проучване трябва да поставим въпроса какво е постигнато в проучванията на кръстните знаци и към какво трябва да се насочи нашето внимание.

На първо място, прави впечатление, че в проучването на Сердикийския некропол не могат да се разграничат ясно няколко етапа. Обикновено разкриването и проучването на декорираните старохристиянски гробници е извършено паралелно със систематизирането и обобщаването на информацията. От друга страна, издаването на едно обобщено съчинение е предприето само през 1925 г. от Кр. Миятев. Гробниците, разкрити след 1925 г., не намират място в този труд, а и корпусът не е допълван и преиздаван до днешен ден. В нашата литература негласно се налага мнението, че с трудовете на Кр. Миятев, В. Иванова и Д. Овчаров всичко по темата е изказано и не съществуват перспективи за работа. Единствената възможност за научна изява се вижда в откриването на нова, декорирана с живопис гробница. На второ място, нито едно от посочените изследвания няма за цел разглеждането на символните изображения, в частност на кръстния знак от сердикийската сепулкрална живопис.

Забелязва се, че не във всички проучвания на живописиста от некропола е възприета практиката да се снимат размерите на откритите в една гробница изображения. Често в литературата се борава с понятията „голям“ и „малък“ кръст, без да е уточнено какво се разбира под това. В случаите, когато единственото свидетелство за декорацията на дадена гробница е направеното акварелно копие (или фотография) на живописиста (Гробрица = (гр.) № 1, 2, 4, 13), за размерите на кръстните знаци трябва да се говори крайно предпазливо. Така за размерите на едно изображение може да се съди единствено по неговото местоположение, т. е. по косвен път. Естествено всяка плоскост във вътрешността на гробницата (стени, люнет, плафон) предлага различни възможности за разгръщане на живописна украса. Пространството в дъното на една ниша (гр. № 11) не предполага изписването на изображения с внушителни размери, докато сводовото пространство дава точно тази възможност. По описания начин са преценени размерите на кръстните знаци, изобразени в гр. № 1, 2, 4 и 13.

Кръстните знаци в гр. № 9, 10, 11, 12 са оразмерени, като за основа при определянето на тези изображения като големи и малки служат

данни, снети от гр. № 12. Това се налага от факта, че единствено в последната гробница се срещат едновременно кръстовете с различни размери. Следователно за голям кръстен знак ние приемаме изображение с размери: 0,80 м х 0,50 м. А около 0,40 х 0,40 са размерите на малките кръстни знаци¹¹. Трябва да се отбележи, че посочените цифри могат да служат единствено за ориентир при определяне големината на кръста и нямат за цел въвеждането на строга оразмерителна система.

Друга тенденция в литературата по проблема е изоставянето на втори план на особеностите в цветовото изпълнение на кръстните знаци. Почти винаги цветовете, с които те са изписвани, са отбелязани, но в някои случаи словесното описание на колорита не отговаря на направеното *in situ* акварелно копие или фотография (гр. № 2)¹². Точно по обратния начин стои въпросът за достоверността на акварелните копия на живописата от гр. 1. При откриването на гробницата през 1896 г. В. Добруски не оставя точни указания за работата на художника копист (Хар. К. Тачев) и изисква копията да дават обща представа за декорацията¹³. Така петте акварелни копия *de facto* не представят точно една реалия, а отразяват виждането на художника Тачев за гробницата. Корекции на копията са направени едва с работата на Кр. Миятев върху живописата на некропола. Също характерна черта на много публикации, издадени до 1942 г., е детайлното цветово описание на усложнените видове изображения и най-вече на светозарните кръстовете. За съжаление, в някои изследвания тази линия достига до крайност, напълно игнорирайки цветовите характеристики, често и формата, и размерите на по-обикновените и често срещани изображения (*сгux immissa*). По тази причина кръстните знаци, изписани в гр. № 15 и № 16 не са сметнати за рядкост в старохристиянското изкуство и са определени от Ю. Господинов единствено като кръстовете¹⁴.

На практика един кръстен знак, независимо от неговия вид, може да бъде изписан с няколко различни на цвят бои. Но тялото на кръста е предадено само с един основен цвят, докато отделни детайли и орнаменти по него са изписвани с цвят, различен от основния. По такъв начин са изпълвани не само светозарни кръстовете, но и разцъфнали, и обикновени *сгux immissa*. Всичко това ни дава основание да говорим за колорит на кръстния знак, взимайки за база основния тон, с който той е предаден.

Прекомерното описване на детайлите на изображенията често поставя на заден план и основния тон при светозарните кръстовете.

Очевидно натрупаният по проблема материал дава възможност да бъде осмислено мястото на кръстния знак в декоративната схема на сердикийските гробници. Прави впечатление, че в нито едно от посочените изследвания не е възприет модел на кратко и точно описание на кръстния знак. Такъв модел би трябвало да се изработи с оглед

класификацията и свободното опериране с натрупания материал. Това е и една от задачите на настоящото изследване. Тя се усложнява от факта, че в нашата литература не съществува единство по отношение на вида и характеристиките на даден кръстен знак. Най-често изображенията са определяни по вид или пък са така описвани, че словесното описание не съвпада с реалното изображение. Затова, преди търсенето на модела на описване на кръстен знак, би трябвало да се уточни съдържанието на „характеристики (особености)“ на кръстния знак и „видове кръстни знаци“ в софийската гробнична живопис.

ВИДОВЕ КРЪСТНИ ЗНАЦИ В СЕПУЛКРАЛНАТА ЖИВОПИС НА БАЛКАНИТЕ (IV–VI В.)

Кръстният знак е един от най-разпространените християнски символи през IV–VI в. и с течение на времето се превръща в единствена и главна християнска емблема. Кръстът навлиза свободно в християнското изкуство от века на Константин Велики, а започва да се интерпретира масово през следващите столетия. Отнасянето на датировката на кръстните знаци към третото и второто столетие е съмнително¹⁵. Тези ранни изображения стоят изолирано в първите векове на християнското изкуство, когато кръстният знак все още, и най-вече, е намек за мъчения и изтезания. В този период изображението на кръста е заменяно с неговите алегии – Каин убива Авел; Исаак принася в жертва Авраам; Моисей, молещ се с широко отворени ръце и др. Котвата и фигурата Х също заместват кръстния знак¹⁶.

За разлика от другите символни изображения, старохристиянското изкуство и догматика извличат кръстния знак от реално съществуващата действителност в империята. Така кръстният знак не навлиза в старохристиянските представи с познатото от древността значение на соларен и символизиращ плодородието знак. Кръстният знак започва да бележи принадлежността на дадено лице към християнската религия, да бъде знак на Иисус Христос и т. н. Важно е да се отбележи, че различната символна натовареност и различните функции на кръста зависят и от това, по какъв начин той е употребен. В този смисъл различно е значението на кръстния знак, бил той изписан в гробница, употребен в надпис или изобразен върху монета¹⁷. Независимо от това, всички кръстни знаци могат условно да бъдат разглеждани в две групи: същински кръстни знаци и Христови монограми.

СЪЩИНСКИ КРЪСТНИ ЗНАЦИ

Един от най-разпространените в старохристиянската живопис кръстове е четириконечният (четирираменният), т. е. това е изображение на кръст, при което липсват седалището (sedile), подножието (suppedaneum)

и табличката са написаното провинение (tabula), характерни за кръста като уред за мъчение. Четириконечни са латинските и гръцките кръстове. Латинският кръст (cruz immissa vel capitata) несъмнено е най-често срещаното изображение на Христовия кръст. Този вид изображения, както подсказва и латинското им наименование, се характеризира със скъсено хоризонтално и удължено вертикално рамо. Гръцкият кръст е изобразяван единствено с равни помежду си рамена и поради това често е наричан и равнораменен (cruz quadrata). На базата на тези два вида кръстни знаци, чрез усложняване на изображението с включване на нови елементи, могат да бъдат образувани нови видове или разновидности (разцъфнал кръст, светозарен кръст, кръстен знак, вписан в медальон, монограмен кръст и т. н.). Обикновено латинският и гръцкият кръст са изобразявани като открити (отворени) кръстни знаци, т. е. не са вписвани в медальон, но това не може да се изведе като правило. Рядко в паметници на старохристиянската живопис и в художествените занаяти латинският и равнораменният кръст са представени вписани в медальон от растителен орнамент или нимб¹⁸.

Като вид латински или равнораменен кръст може да се изведе *разцъфналият кръст*. Най-общо той визира идеята за разцъфващото кръстно дърво и Възкресението¹⁹. Особеното при този вид изображения е включването на растителни елементи (трилистник, акант и т. н.) при изписването на кръстния знак. Така от края на IV в. се наблюдава стремеж всички рамена на кръста да се разширяват към краищата си. Разширените краища на рамената обикновено завършват с по два израстъка, имитиращи растителна или бисерна украса. В тази си разновидност разцъфналият кръст се среща плътно в паметниците на сепулкралната живопис до края на VI в. и в графити до края на XIV в.²⁰ Той може да бъде представен и чрез израстването на растително стъбло от подножието или долния край на вертикалното рамо на кръста. Към тази разновидност принадлежат най-вече релефни изображения от олтарни прегради и железни кръстове²¹. Тази иконография се запазва и през Средновековието²².

Независимо от начина, по който разцъфва един кръст, то той може да бъде вписан и в медальон. Добър пример в това отношение намираме в гробницата от с. Шкорпиловци²³.

Голготският кръст е отново разновидност на латинския или равнораменния кръст. Той трябва да визира златния, инкрустиран с геми кръст, поставен от Константин Велики на Голготското възвишение през 325 г. сл. Хр.²⁴ Най-добър пример в това отношение намираме в апсидната мозайка в „Санта Пуденциана“, (384–399) в Рим. Характерно за този тип изображения е богатото декориране тялото на кръста с разноцветни, овални и правоъгълни геми, разположени в средата и краищата на рамената. Понякога тялото на кръста е допълнително

украсено с бисерни зърна, разположени на двойки между гемите или обточващи като наниз рамената на кръста.

Подобен кръст е поставен от Константин и върху гроба на апостол Петър в Рим през 330 г. Поставянето на декоративни копия или изобразяването на Христовия кръст на свещени места и гробове на мъченици става практика във времето след IV в. и особено през Раното средновековие. Следвайки деянията на Константин Велики, през 440 г. император Теодосий II издига нов скъпоценен кръст на Голгота²⁵. Известна е и практиката на даряване на вотивни кръстове на определени базилики и мартирии. Всичко това се вписва, а и дава тласък на поклонническите вълни към Светите места и Римските катакомби²⁶.

В близка връзка с Константиновия кръст стои иконографската група на *Трите голготски кръста*. Обикновено тя представя преданието за откриването, разпознаването и повторното издигане на Христовия кръст от Елена, майката на Константин Велики²⁷. Характерна особеност на групата е, че тя представя Христовия кръст, разположен сред кръстовете на двамата разбойници. В някои случаи при изписването на трите кръста се обозначава и скалистото възвишение на Лобното място²⁸. Тази иконографска група се появява в сепулкралната живопис на Балканите в V в. и се среща единствено в Сердика. Друга разновидност на групата е представянето на трите разпятия в момента на Голготската теофания. Подобна интерпретация се среща във фрески от некропола Ел Багауат, Египет²⁹. Следвайки текста на Йоан 19:34, християнските живописци дописват към трите кръста и помръкващите небесни светили – Слънцето и Луната – в момента на Христовата смърт³⁰.

Отново под влиянието на Голготския кръст, в златарството и в сепулкралната живопис се появява *напрестолният кръст* и неговото изображение. Този вид кръст се характеризира пак с украса от скъпоценни камъни по тялото, но вече на неговото хоризонтално рамо е закачена да виси на верижка украса от камъни, малки кръстчета или апокалиптичните букви α и ω. Самото изображение, както и при Голготския кръст, е поставено върху стъпало, симболизиращо Христовия престол и Христовия гроб. Изображенията на напрестолен кръст са твърде редки за сепулкралната живопис³¹.

Видът светозарен (лъчист) кръст – σταυρος φωτός, взема за основа отново латинския или гръцкия кръст, но носи различна символна натовареност. Отличителен белег на изображенията са лъчистото сияние или сияйната дъга, излъчвана от кръста. Тези видове изображения не отразяват даденост от реално съществуващия свят, а визия. Поради това изображенията от вида σταυρος φωτός търпят най-различни вариации, съобразно представите и естетическите виждания на майстора. Важно е, че различията при изписването на светозарния

кръст се отнасят само до представянето на отделни детайли, като се запазва непокътната символната натовареност на изображението.

В своята същност светозарният кръст е интерпретация или намек за пламтящия кръстен знак, видян от Константин Велики преди битката при Мулвийския мост до Рим (28 октомври 312 г.). Това дава основание на някои автори да наричат светозарния кръст и „Небесен кръст“³². Така в някои паметници кръстът от видението на Константин е представен на фона на звездното небе или е изобразяван като център на Космоса³³. Въпреки това, наименованието σταυρος φωτός отразява по-точно същността на изображението и не бива да бъде заменено с определението „Небесен кръст“.

Пламтящи или излъчващи сияние кръстни знаци се появяват като знамения и във виденията на апостолски мъже и мъченици³⁴. Така излъчващият сияние кръст може да намеква за победата на християнството (особено ако изображението е вписано в согопа triumphalis, сплетена от лаврови клонки) или да изразява същността на Божия Син като светлоносец и месия. Според начина на изписване на сиянието, излъчвано от кръста и украсата на самия кръст, могат да се различат няколко разновидности на светозарния кръст.

Най-богато декориран и предаден с най-голямо цветово разнообразие е светозарният кръст, интерпретиращ визията на Константин (светозарен кръст Константинов тип). Обикновено той е представян като кръст с разширяващи се в краищата рамена, богато украсени с геми и бисер, т. е. наблюдава се прилика с Голготския кръст на Константин. Светлината, излъчвана от разглеждания подвид кръстен знак, е представена по различни начини. Най-често кръстът е вписан в няколко отделни по цвят концентрични окръжности, представящи пулсиращо сияние или светлинна дъга (согопа radiata)³⁵. Това е известният кръст на Филосторгий³⁶, който на практика отново е вариант на Константиновия σταυρος φωτός. Възможно е този ефект да бъде подсилен от четири светлинни лъча (или четири снопа от лъчи), излизащи радиално от междурамията на кръста. Най-често светозарният кръст от Константинов тип е изобразяван в медальон, състоящ се от нимб и победен венец. В този му вид го откриваме изписан от средата на IV в. в гробници от Филипи.

По-опростена форма лъчист кръст е обикновеният светозарен кръст. Той се различава от Константиновия тип главно с по-бедната или с липсващата украса на тялото на кръста. Друга особеност на разглежданите изображения е възможността краищата на рамената на кръста да не завършват с обикновено разширение, а с растителен орнамент. За изображенията от този подвид е характерна стилизацията и по-малкото цветово разнообразие³⁷.

В близка връзка с разглежданите дотук кръстни знаци стои Христовия монограм (хризма). В зависимост от своето местоположение и предназначение този тип изображения може да замени същинския кръст. Най-общо в сепулкралната живопис са познати три вида хризми: т. нар. Доконстантинов монограм (хи-и-монограм); Константинов монограм (хи-ро) и монограмния кръст³⁸. В сепулкралната декоративна живопис на Балканите са познати само последните два типа, на които ще се спрем по-обстойно.

Константиновият монограм (хи-ро-монограм, монограм-лабарум) е съставен от буквите χ и ρ, обикновено съединени в средата на вертикалната хаста на буквата ρ. Представлява абревиатура на името „Христос“. В повечето паметници на гробничната живопис краищата на буквите, съставлящи монограма, се разширяват. Това отговаря на общата тенденция в епиграфиката и живописа от края на IV до VI в. Поради строго определения си характер (монограм) изображението не търпи големи изменения, особено в гробничната живопис, където го срещаме рядко. Въпреки това, могат да се открият изменения в изписването на Константиновия монограм при предаване дължината на вертикалната хаста на буквата ρ и големината на буквата χ.

Монограмният кръст (ставрограм) или *кръстовиден монограм* е отново хи-ро монограм. Той се появява в старохристиянската епиграфика и живопис малко по-късно от Константиновия монограм – към средата на IV в.³⁹ Монограмният кръст е съставен отново от буквите χ и ρ, като при изписването се изпуска една от хастите на буквата χ. Така удължената хаста на буквата ρ замества вертикалното рамо на кръстния знак. В зависимост от това съединени ли са двете букви в средата на вертикалната хаста на ρ-то или не, може да се създаде илюзия за равнораменен или латински кръст. Поради тази прилика със същинските кръстни знаци този вид монограми са наричани и кръстовидни. По-широко в литературата е разпространен терминът „монограмен кръст“, който поставя на преден план особеностите на кръстния знак (а не на монограма) в този вид изображения. Това дава възможност монограмният кръст да бъде изведен като модификация на четирираменния кръст. В българската историопис се открива и терминът „монограматичен кръст“, който на практика е неправилна транскрипция на френския термин „croix monogrammatique“.

Аналогично на Константиновия монограм от края на IV в. краищата на буквите, съставлящи монограмния кръст, леко се разширяват.

Независимо от своя тип, в ред паметници Христовият монограм се среща изписан сред апокалиптичните букви α е ω. Обикновено тези изображения се разполагат във времето след Първия вселенски събор (325 г.) и отразяват идеята за единосъщиято на Бог Отец и Бог Син. Въпреки това в някои изображения от сепулкралната живопис на

Балканите, датирани след 325 г., апокалиптичните букви α и ω отсъстват⁴⁰.

Подобно на останалите кръстни знаци, Христовият монограм, независимо от неговия тип, може да бъде вписан в медальон от растителен орнамент и нимб.

I. ОСОБЕНОСТИ НА РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА КРЪСТНИТЕ ЗНАЦИ

Количествената обработка на кръстните знаци от Сердика несъмнено дава възможност за обобщаване и систематизиране на познанията ни върху проблема.

Несъмнено с приближаването на датировката на гробниците към VI в., количеството на изписваните в тях кръстове се увеличава. Това утвърдено в историографията мнение⁴¹ се доказва статистически и може да се уточни. В този смисъл се забелязва, че броят на изписаните в една гробница кръстни знаци (независимо от техния вид) не се увеличава или намалява произволно с промяната на датировката. В некропола на Сердика съществуват гробници с постоянен брой кръстове в тях, независимо от датировката и може да се говори за наличието на устойчиви декоративни модели при изписването на гробниците. Така, че неправилно е да се смята, че в най-ранните декорирани гробни съоръжения (от края на IV в. за Сердика) кръстът не се среща често. Наистина в края на IV в. в Сердика съществуват гробници, в чиято декорация присъства един-единствен кръстен знак (гр. № 9), но и такива, в които броят на кръстовете е значителен (4 кръста в гр. № 2). Хвърляйки поглед върху всички гробници от некропола, се забелязва, че изписването на по 4 или по 1 кръст в гробница е присъщо както на IV и V, така и на VI в. Това са модели за изписване на точно определен брой кръстове. От друга страна, от V в. започва увеличаването на броя на кръстовете в гробница. Но гробниците, в които са описани значителен брой кръстове, остават единично явление през V (гр. № 12) и VI в. (гр. № 14). В мнозинството гробници се откриват модели за изписване на по 4 и на по 1 кръст (табло I). Така увеличаването на броя кръстове в гр. № 12 и гр. № 14 може да се свърже със зареждането на нови системи от кръстови знаци. Новите модели не се превръщат в устойчиви, защото от края на VI в. се прекратява изграждането и декорирането на фамилни гробници⁴².

Друга характерна черта в декорацията на сердикийските гробници от V и VI в. е отпадането на богатите растителни и фигурални изображения. В гр. № 1, 10, 11, 13, 14, 15, 16 кръстът остава почти единствена живописна украса и се създава лъжливи впечатление за увеличаване на неговия брой във всички гробници.

Особеност на сердикийските гробници е изписването на свързана иконографски група кръстове. Въпреки това повечето (4/5) от кръс-

тните знаци в гробниците са изображения, невключени в иконографска група, но повтарящи се по няколко пъти в гробница. Средният брой кръстни знаци в гробница (независимо от това участват или не в група) е $n_{\text{кр}} = 3,45$, т. е. средно се изписват по повече от 3 кръста. Тази стойност се доближава до модела за изписване по 4 кръста в гробница.

В литературата бе изказано мнението, че отново с приближаването на датировката на гробниците към VI в. съществува тенденция цялото пространство в гробниците да се запълва с кръстни знаци⁴³. Това твърдение не се потвърждава за Сердика, където в края на IV и началото на V в. съществуват гробници, в които цялата или голяма част от декорираната площ е заета от кръстни знаци (гр. № 2, 12). Промяната, която се наблюдава в гробниците от V и VI в., е по посока на местоположението на кръстовете, а и в броя кръстовете, изписани в дадена част на гробницата. Значително се увеличава броят на изписваните кръстовете върху свода, където обикновено се разполага иконографската група на Трите голготски кръста. Въпреки това продължава изписването на един-единствен кръстен знак в центъра на свода. Увеличава се и броят на изписваните кръстни знаци върху пространството на стените. В този смисъл е валидно и за Сердика (гр. 14) наблюдението на Ю. Вълева, че върху стените на една гробница могат да бъдат разположени по два кръста⁴⁴. Същият ефект – запълване на цялото пространство на стените – се постига и по друг начин. Върху пространството на една стена се разполага само един кръстен знак, но с уголемени размери (гр. № 11, северната стена на гр. № 14). Изписването на кръстни знаци с големи размери върху стените е познато в Сердика още от края на IV в. (гр. № 2, 4), както и от една гробница от Филипи⁴⁵.

За периода IV–VI в. постоянно е изписването на един самостоятелен кръстен знак върху пространството на люнета. През VI в. върху люнет се разполага и иконографската група на Трите голготски кръста (гр. № 13).

Въпреки промяната, настъпваща в декорацията на гробниците от края на V–VI в., може да се говори за определени предпочитания на сердикийските майстори при разполагането на кръстни знаци в декорацията на гробници от IV–VI в., като най-предпочитано място са стените на гробниците (табло II). Върху стените са изписани повече от половината от сердикийските кръстовете, но това са само единични изображения. Отделни кръстовете и групи кръстовете са разпределени почти равномерно върху сводовете и люнетите. Кръстни знаци са изписани и в дъното на ниша (гр. № 11), но това е изключение както за некропола на Сердика, така и за некрополите от територията на Балканите.

ЕДИНИЧНИ КРЪСТНИ ЗНАЦИ

Единичните кръстни знаци от Сердика са 29 на брой и ги откриваме изписани в 11 гробници, в половината от които има само по един кръстен знак, независимо от неговия вид. В малка част от тези гробници единичните изображения са изписани едновременно с групи кръстове (гр. № 1, 13).

Единичните изображения в Сердика са представени с три вида – латински кръст, светозрен кръст и Христов монограм (табло I, II). В декорацията на гробниците от некропола масово разпространение имат разцъфналите кръстове. Те се изписват непрекъснато от края на IV до края на VI в.

Разцъфнал кръст. Разцъфнали кръстове са изписани в 6 от декорираните с кръстове гробници. Въпреки това, не за всяка от тези гробници съществува еднакво ниво на информация. Неточността в първоначалните публикации на гробници № 14, 15 и 16 поражда много въпроси. След като се установи, че в тези гробници са изписани вероятно разцъфнали латински кръстове, то се приема, че в гр. № 15 и № 16 са изписани $n_{cr} = 3,5$ кръста (Приложение).

Особеност при разцъфналите кръстове от Сердика е техниката на тяхното изпълнение. Само едно изображение е врязано в мазилката (гр. № 10), докато всички останали са рисувани (табло IV). Врязани в мазилката изображения на кръстни знаци са известни от некропола на Одесос⁴⁶. В литературата съществува предположение, че врязаните изображения от Одесос са украсявали гробове в по-бедна християнска община. Но врязаното изображение от Сердика се открива в добре съградена сводеста гробница (гр. № 10)⁴⁷. Това не предполага материална затрудненост на фамилията на покойниците. Августин Блажени пише: „... всичко, което трябва да бъде благословено и очистено, трябва да бъде осветено със знака на кръста Господен и с призоваване на името Христово“ (Sermo 181. De Symbolo). Така може да се смята, че врязването на определени символи, знаци и надписи в мократа мазилка на гробницата, преди да е започнало нейното живописване, е имало апотропеичен характер. Добър пример за това откриваме в гробницата от с. Осеново, Варненско. Веднага слез измазването на гробницата, в още мократа мазилка на източната стена, над входа, е врязано изображение на Христов монограм⁴⁸. При нанасяне на живописната украса в гробницата Христовият монограм е вписан в червена окръжност (нимб)⁴⁹. Това показва, че майсторите, работили осеновската гробница, са имали ясна представа за етапите на изписване на гробницата, както и за очистващата сила на името на Спасителя. Гр. № 10 от Сердика остава на първия етап от работата по декорацията – измазване и начертаване на знак – апотропей. Вероятно нейната декорация не е обогатена с фрески, тъй като живописването на гробницата не е било култова необходимост.

Разцъфналите кръстове се разпределят неравномерно по гробници, като в някои от тях откриваме струпване на голям брой изображения – напр. в две гробници, датирани в IV – V (гр. № 2) и в VI в. (гр. № 14). В останалите (гр. № 10, 11, 12) е изписан само по един разцъфнал кръст, но обикновено той е придружен от други видове кръстни знаци и групи кръстове. В една от сердикийските гробници разцъфналият кръст е изписван редом с Христов монограм (гр. № 12), но там той е поставен на втори план. В гр. № 12 погледът е привлечен от хризмата и звездния свод. От друга страна, разцъфналият кръст в гробницата е разположен над ниша в късата стена. Кръстни знаци с подобно разположение са разглеждани от Г. Мийе като апотропеи⁵⁰. Възможно е да е търсен подобен ефект⁵¹.

Друга характерна черта на разцъфналите кръстове е, че сред тях се забелязват изображения с различни размери (големи, малки; табло III). Две трети от разцъфналите кръстове от Сердика са с малки размери, а само една трета – големи. Обикновено големи и малки латински кръстове не се срещат едновременно изписани в една гробница. Изключение прави само гр. № 14, където са изписани едновременно 7 малки и 1 голям кръст. Несъмнено големината на изображенията не зависи и не се определя от религиозен канон. Различни по размер латински кръстове са изписвани единствено в съответствие с размерите на площта, върху която са разположени. Статистиката показва, че малките по размери разцъфнали кръстове се намират най-вече върху пространството на стените, макар да се срещат и върху плоскости с по-малка площ (люнет). Върху стена са разположени и повечето от половината големи кръстове. Следователно стените на сердикийските гробници са най-предпочитаното място за изписване на разцъфнал кръст, независимо от неговите размери.

Интересни са средните стойности на големите и малките изображения, ситуирани върху стените. В една гробница там са изписвани средно по повече от два големи кръста. Близка до тази средна стойност е гр. № 2. Но двете изображения там не са разположени в двойка на една от стените, а са изписани по веднъж на двете дълги стени (обр. 3). Само един голям разцъфнал кръст е изписан и върху северната (къса) стена на гр. № 14. Следователно в Сердика е практика върху една стена в гробница да се изписва само по един голям кръст. Подобно решение се открива в гробницата от Св. Врач⁵² и в гр. № 4 от Август Траяна. За разлика от Сердика, в некрополите от провинция Тракия (Августа Траяна, Диоклецианопол) се среща друг вариант на разполагане на големите латински кръстове върху стена. В Хисарската гробница⁵³ и гр. № 3 от Август Траяна⁵⁴ изображения с големи размери са изписани по двойки (един до друг, един над друг) върху една стена (дълга или къса). Но едновременно с кръстовете в двойка, в тези гробници е приложен и сердикийският начин на изписване на кръстовете.

Разглеждайки средната стойност на малките кръстове, разположени върху стена, също се забелязват няколко особености. Върху стените на една гробница са изписвани средно по три малки разцъфнали кръста. Кръстове с малки размери са разположени само върху стените на две гробници (един в гр. № 10 и седем в гр. № 14). Големият брой малки изображения върху стените на гр. № 14 поражда и висока средна стойност. Разположението на малките разцъфнали кръстове върху стената може да се уточни. В Сердика се набелязват три принципа на разполагане. Най-опростено е разполагането на едно малко изображение върху пространството на една стена (гр. № 10). Втори възможен начин е изображенията да бъдат изписани по двойки върху стената (гр. № 14). Трети начин е малките разцъфнали кръстове да са разположени по три върху една от стените на гробницата (гр. № 14), обикновено наричан в литературата „принцип на трите кръста“⁵⁵. При него е характерно разполагане на изображенията около отвор в стената на гробницата. Кръстове с малки размери с такова разположение са известни, освен от Сердика, и от гробницата от Шехреминъ (Турция)⁵⁶. Подобна е конфигурацията на кръстовете и върху източната стена на Хисарската гробница, но там тройката кръстове е съставена от изображения с различни размери. Трите кръста, разположени около отвор, носят апотропеичен характер⁵⁷.

Предпочитано място за изписване на разцъфнали кръстове е и пространството на люнетите. Прави впечатление, че тук се откриват осем пъти по-малко изображения, отколкото върху стените на гробниците. Това може да се обясни с факта, че винаги при изписването на латинските кръстове върху люнет са разполагани и други символи, фланкиращи кръста и запълващи цялото свободно пространство. Поради това върху люнетите е изписван само по един разцъфнал кръст, независимо от големината му. В сердикийските гробници латинските кръстове, разположени върху люнет, също са фланкирани от други символи – звезди (гр. № 12) и растения (гр. № 4).

Особеност при разполагането на латинските кръстове е, че много малко от тях са изписани върху свод. Това се наблюдава само в една от сердикийските гробници (гр. № 2). Слабото разпространение на този вид изображения върху сводовете може да се обясни с предпочитанието за изписване там на кръстове от по-сложен вид и на групи кръстове. Изображението от свода на гробницата не е вписано в медальон или нимб, т. е. не притежава една от характеристиките на кръстовете, изписани върху свода. Обикновено кръстовете, разположени в центъра на свода и вписани в медальон, отразяват идеята за Бога Вседържител.

Светозарен кръст. Единични светозарни кръстове се откриват изписани три пъти в Сердика в три отделни гробници (гр. № 1, 9, 13). Този вид изображения са свързани в християнската литература с различните

Теофании (Теофанията преди битката при Мулвийския мост – 312 г., Йерусалимската теофания от 351 г.). В този смисъл, изобразен в гробница, светозарният кръст е пряк намек за присъствието на Христос, и то като Вседържител. Поради това в сердикийските гробници светозарният кръст е изписван само по веднъж. Но на практика в повечето от половината от тези гробници светозарният кръст е изписан едновременно с други кръстни знаци (табло I). В гр. № 1 и № 13 това е иконографската група на Трите голготски кръста⁵⁸. Прави впечатление, че задължителен елемент в групите кръстове от двете гробници е светозарният кръст. В гр. № 1 и № 13 по два пъти присъства излъчващият сияние кръст като персонификация на Бога. Интересно е, че в тези две еднакви по датировка и близки по стил гробници е подхождено и по близък начин при интерпретирането на Теофанията. И в двете гробници кръстните знаци са разположени върху срещуположния на вратата люнет (вероятно източен) и върху свода. Светозарният кръст, участващ в групата кръстове, и единичният светозарен кръст са изписани на различни плоскости в гробната камера и по такъв начин разграничени един от друг (обр. 2, обр. 9). Повтарящите се светозарни кръстове в гр. № 1 и № 13 са разграничени символно. В гр. № 13 светозарният кръст, участващ в група, наемква не толкова за Божествената природа на Спасителя, а за неговите земни страдания. Чрез единичния светозарен кръст, разположен в центъра на свода на същата гробница, е представена Божествената природа на Христос. По подобен начин могат да се интерпретират изображенията в гр. № 1. Може да се мисли, че двойното изписване на светозарния кръст във всяка от гробниците наемква и за двойствената природа (Божествена и човешка) на Христос. Подобна идея се открива и в една от гробниците във Филипи⁵⁹.

Особеност при изписването на светозарните кръстове в Сердика е голямото разнообразие на изображенията от Константинов тип. Прави впечатление, че повече от половината от кръстовете са богато декорирани. Но докато във фреските в катакомбите на „Св. Гаудисис“ (Неапол)⁶⁰, катакомбите на „Св. Понциан“ (Рим)⁶¹ и мозайките в мавзолея на Гала Плацидия (Равена)⁶² богато декорираният кръст наемква за светостта на мъчениците и за силата на тяхното страдание, светозарните кръстове от Сердика носят съвсем различна символна натовареност. Чрез своята богата украса и лъчисто сияние те трябва да предават красотата и величието на Бога, неговата изключителна същност и могъщество. Неслучайно и всички светозарни кръстове от Сердика са вписани в медальон, състоящ се от *сogona triumphalis*, нимб и концентрично сияние. Този начин на изобразяване на кръста го представя като триумфален знак и дава нов нюанс в неговата символика. Светозарният кръст (*σταυρος φωτος*) придобива характеристиките на *σταυρος νικοποιου*⁶³. Другата съставна част на медальона – светлинното сияние – отразява същността на Иисус Христос като светлина (Съборно послание на ап. Иаков, 1:17).

В пряка връзка със същността на светозарния кръст стои неговото местоположение в декорацията на сердикийските гробници. Повече от половината от изображенията са изписани в центъра на гробничния свод (табло II). Известно е, че тази част от гробната камера съответства на купола в християнския храм и на небосвода в християнската символика⁶⁴. Изписването на светозарен кръст в центъра на свода замества антропоморфния образ на Христос и представя Бога като Вседържител на небесния и земния свят. Така светозарният кръст носи определено космогоничен характер⁶⁵. От друга страна, в този начин на разполагане на изображенията се открива второ символно ниво. Светозарният кръст се свързва с представите за Второто пришествие (Матей 24:30). В този смисъл кръстният знак в центъра на свода се тълкува като знамение, предшествашо Теофанията.

Малък брой светозарни кръстове са разположени върху пространството на люнетите. За Сердика това е изключение, докато в некрополи от южната част на Балканите (Филипи)⁶⁶ е практика. Разполагането на светозарния кръст в центъра на люнет несъмнено отново заменя антропоморфния образ на Христос. При този начин на разполагане на изображението се забелязват същите особености, които съпътстват латинските кръстове, изписани върху люнет. Светозарният кръст също е фланкиран от две противопоставени птици (гр. № 1 – пауни) или от растения.

Прави впечатление, че в сердикийските гробници няма светозарни кръстове, разположени върху пространството на стените. Този факт може да се обясни с ясно заложената в нашите гробници идея за небесното знамение и Богоявление. В този случай изображенията се изтеглят в горната част на гробната камера (свод, люнет), интерпретираща небесния свод и отвъдното пространство. Така сердикийските гробници не представляват едно изключение в християнския свят, а точно следват свещените текстове.

Христов монограм. Христовият монограм е втори по разпространение сред сердикийските кръстни знаци. Статистиката показва, че в една гробница се изписват средно по два Христови монограма. Но на практика в нито една от сердикийските гробници не са изписани две хризми. В повечето от тях има по едно изображение. Потвърждение на изчислената средна стойност намираме в гробници от други балкански некрополи. По два пъти Христов монограм е изобразен в гробниците от с. Осеново, Варненско⁶⁷, в две от Найсоските гробници⁶⁸, в гробница № 1 от Сопиана⁶⁹ и др. Всички тези гробници са датирани от края на IV до началото на V в. Изключение прави найсоската гробница от 1932 г., датирана в VI в. Високата средна стойност на сердикийските хризми се дължи на струпването на голям брой изображения на хризми в гр. № 11. По брой и начин на разполагане на хризмите, гробница № 11 е изключение в сепулкралната

живопис. Големият брой изображения (3 Константинови монограма и 1 монограмен кръст) съответства на появата на устойчиви системи от кръстни знаци в декорацията на некропола. Изобразяването на хризмите върху стената на гробницата пък кореспондира с подобното разположение на кръстовете от по-прост вид (*сгух immissa*)⁷⁰ и с изобразяването на хризми върху мощехранителници.

В Сердика и при изписването на хризми се наблюдават моделите от 4 и 1 кръстни знака (табло I). Преобладават гробниците, в чиято декорация се открива по един Христов монограм (гр. № 4, гр. № 12). Този модел показва традиционното отношение към Христовите инициали в живописа – Христовата личност е уникална и доминира. Изобразяването на по една хризма се открива още в катакомбната живопис от III в., а самият модел се появява в балканската живопис най-рано в края на IV в. в декорацията на некропола на Солун⁷¹. Така гробниците № 4 и № 12 от Сердика показват присъствието на модела и през V в. През VI в. Христовият монограм не е предпочитан мотив в сепулкралната живопис и не разполагаме с данни, че моделът е продължил да съществува. Поради това може да се смята, че сердикийските гробници № 4 и № 12 представят последната фаза от развитието му.

Интерес представляват видовете Христови монограми, изписани в гробниците. На първо място, трябва да се отбележи, че широкото разпространение на Константиновия хи-ро монограм не прави изключение и в Сердика. Но докато в другите балкански некрополи той напълно господства, тук се изобразяват и монограмни кръстовете. Така отношението Константинов монограм – монограмен кръст е както 2:1. Въпреки ранната си поява (средата на IV в.) в живописа и епиграфиката, монограмният кръст е твърде рядко изобразяван в гробници. Обикновено той е употребяван в част от надпис⁷², а като самостоятелно изображение се среща, освен в Сердика, и в гробници от о. Крит⁷³ и от Найсос⁷⁴. Некрополът на Найсос позволява съставянето на статистика на хризмите. В този некропол Константиновите монограми и монограмните кръстовете са разпространени равномерно. Така в сепулкралната живопис на провинция Вътрешна Дакия съществува тенденция за уеднаквяване разпространението на различните видове хризми в края на V и в VI в. Тази особеност може да се свърже с факта, че провинцията (респ. Сердика и Найсос) спадат към диоцеза на Римската църква, а най-вече равенското изкуство предлага изображения на монограмни кръстовете⁷⁵.

Друга особеност на сердикийските хризми е, че съвсем малка част от тях са вписани в медальон. Тази констатация е в разрез с данните от останалите балкански некрополи, където вписването на изображението в *corona triumphalis* е традиция⁷⁶. В Сердика невписаните в медальон изображения се отнасят към вписаните както 5:1. Забелязва

се, че невписаните изображения са от различен вид, но в действителност количествената разлика между невписаните Константинови монограми и невписаните монограмни кръстове е малка. Друго наблюдение, важащо и за некропола на Найсос е, че монограмните кръстове никога не са вписвани в медальон.

Най-голям дял сред невписаните в медальон изображения в Сердика заемат Константиновите монограми. Те се датират в малко по-късно време (края на V–VI в.) в сравнение със същите от некропола, вписани в медальон. Тази тенденция за опростяване на изображението може да се свърже със сходните процеси, вече наблюдавани при латинските и светозарните кръстове. Като тях в VI в. хризмите започват да заемат цялото декорирано пространство (гр. № 11, обр. 7).

Христовите монограми от Сердика показват специфики при своето местоположение във вътрешността на гробниците (табло II). Най-вече се забелязва, че тук няма хризми, разположени върху свод. По същество изписването на хризмите върху гробничния свод води началото си от т. нар. кръгова таванна украса⁷⁷. На Балканите хризма върху гробничен свод откриваме единствено в гр. № 1 от Сопиана (дн. Печ; IV в.)⁷⁸. Както в Сердика, така и в останалите некрополи от района, майсторите отбягват да изобразяват хризми върху свода. Това е така, защото същността на хризмата открито говори за присъствието на Бога в лицето на Иисус Христос. Затова върху гробничния свод се предпочита да се изобразява неназован директно с име и невидим Бог. В този случай хризмата е заменена със светозарен или латински кръст.

Статистиката показва, че Христови монограми са изписвани най-вече върху стените на гробниците, а много малко върху люнет. Средната стойност на изображенията, ситуирани върху стена в една гробница е 2, а върху люнет – 1. Тези констатации за Сердика отново противоречат на балканския контекст. Христовият монограм е твърде рядко изписван върху стена, особено върху долната ѝ част. Освен в Сердика, описаният начин на разполагане на изображението откриваме в гр. № 25 (края на IV в.) от Солун. Декорацията на сердикийските паметници няма никаква връзка със солунската гробница, а е породена от архитектурните (гр. № 4) особености и от влиянието на саркофажната пластика.

Интересна е и средната стойност на хризмите, разположени върху люнет – изображенията се откриват само в една от сердикийските гробници (гр. № 12), и то само върху единия люнет. В почти всички подобни гробници от Балканите хризми се изписват и върху двата люнета⁷⁹. Може да се мисли, че изписването на хризми върху срещуположните люнети (стени) в гробница е продиктувано не толкова от размерите на декорируемата площ или от спазването на симетрията, колкото е следвало ориентацията на гробницата по посока изток – запад. Така този начин на разполагане на хризмите ще се свърже с Христовите думи: „Аз съм α и ω . Началото и краят.“ Изтокът и

западът отговарят символно на началото и края в християнските представи. От изток Богът започва всеки ден своя път, в облика на Слънце, и залязва на запад⁸⁰. Още една двойка символи – вход и изход – може да се впише в разглеждания проблем. Това е така, защото дори късите стени на дадена гробна камера да са ориентирани към север – юг, то хризмите се изписват над входа и на срещуположната къса стена. На входа християнският майстор обръща по-особено внимание. Често той е ограждан с червена рамка⁸¹, което показва по-особеното му значение – отново Христос казва: „Аз съм вратата.“ Следователно поставянето на хризма над гробничен вход може да има както апотропеично значение, така и да обозначава влизането в царството Божие. Хризмата върху стената (люнетът), разположена срещу входа в гр. № 13, тогава трябва да визира „изхода“. Но за християнина „изходът“ и „краят“ са двойствени понятия. Така от изток ще се появи Христос при Второто пришествие⁸² и едновременно ще донесе физическия край на страданията и новото начало. Затова изображенията върху източна стена (люнет, стена срещуположна на входа, апсида)⁸³ показват символния път, който трябва да се измине, за да се достигне до Бога. Христовите монограми ще бъдат указатели за душата на праведника по пътя към рай. Или тук отново виждаме древната роля на Сол – Христос като психопомп.

От археологическия материал се вижда, че още от края на IV в. не винаги са изписвани и двете хризми в гробниците. Двойката хризми върху срещуположни стени се появява също в края на века и се задържа в живописа до средата на V в. През V в., както показва Сердикийският некропол, едната от хризмите е заменена от обикновен кръст (гр. № 12), а втората приема вида на монограмен кръст.

Друга особеност от Христовите монограми е изписването, макар и на малка част от тях, в дъното на ниша. Изписаният монограмен кръст в дъното на нишата на източната стена в гр. № 11 отново потвърждава значението на тази стена за есхатологичните представи и литургията. Две са възможните интерпретации на изображението. Изхождайки от постановката на Г. Мийе за изображенията около отвори⁸⁴, може да се мисли, че този знак играе ролята на апотропей. Но пространството на нишите от гр. № 11 и № 12 е отделено цветово от останалото декорирано пространство. Нишите са обособени в гробниците като места с по-особено значение. В тях са поставяни предмети с култово предназначение (лакримарии, лампи, реликви и др.)⁸⁵. Така кръстното изображение или хризмата биха обозначаваели, че мястото и култовите предмети са осветени.

Не може да се смята, че между местоположението и вида на Христовите монограми от Сердика има някаква символна връзка. Все пак уместно е да отбележим, че единствено върху пространството на стените са изписвани и хризми без медальон и хризми, вписани в медальон – нещо обусловено от размерите на декорируемата площ.

Не на последно място се отбелязва и още една особеност на сердикийските христови монограми. За разлика от другите некрополи, в сердикийските гробници хризми са изписвани едновременно с други кръстни знаци (табло I). Така в гр. № 12 това са група кръстове и единичен кръстен знак, които заедно с монограмния кръст съставят най-сложната известна ни декоративна схема в сепулкралната живопис (обр. 8). Друга особеност също е едновременното изписване на два различни вида хризми в една и съща гробница. Комбинацията монограмен кръст и Константинов монограм, показана в гр. 11, също е изключение. Аналогии могат да се търсят по посока на епиграфски паметници и гробници, в които кръстът и хризмата (Константинов монограм, монограмен кръст) са употребени едновременно, и то като съставна част от надпис⁸⁶. Струва ни се по-вероятно сердикийските гробници да показват не връзката с християнската епиграфика, а новата фаза в сепулкралната живопис – започналото подменяне на Константиновия монограм с монограмен кръст и широкото навлизане на обикновения кръст в живописа, подобно на промените в епиграфиката (*le Blant*).

ГРУПИ КРЪСТОВЕ

Групите кръстове заемат важно място в сердикийската сепулкрална живопис. Откриваме ги само в три от гробниците (гр. № 1, 12, 13), но всъщност всички кръстове, организирани по групи, са втори в разпространението след единичните разцъфнали кръстове (табло I). Всяка група организира символно и декоративно по три кръстни знака. Така в една гробница може да бъде изписана само една група кръстове, винаги съставена от 3 изображения. Този начин на декориране е продиктуван от многобройните библейски алегии⁸⁷, свързани с числото три, разпространени в християнското ойкумене. Неслучайно дори необединени в група кръстове са изписвани по три пъти в гробници от Сердика, Диоклецианопол⁸⁸, Шехреминъ⁸⁹ и т. н.

Символната представа за трите кръста се долавя ясно още в ранните паметници на християнската живопис и епиграфика, но едва през V в. се налага идеята за Трите голготски кръста (фрески от Ел Багауат)⁹⁰. Фрески с подобно съдържание получават разпространение през V и VI в., но на Балканите се изписват единствено в Сердика.

Вземайки за основа вида на кръстните знаци, съставляваща група, бяха определени два типа групи – включващи изображения само от един вид (ГА) и групи с различни по вид изображения (ГБ). Прави впечатление, че еднородните групи кръстове (ГА) се срещат твърде рядко за разлика от групите с различни кръстни знаци (ГБ), които са предпочитани (табло I). По същество и в двата вида групи кръстове е заложена една и съща идея – Теофанията на кръста, където централно място заема лъчистият кръст. Може да се смята, че и при

еднородната група от гр. № 12 лъчистото сияние и кръст също присъстват, въпреки че са изобразени само разцъфнали *crux immissa*. Това е така, защото централният кръст от групата е ограден с каре, образувано от осем звезди (обр. 8)⁹¹. В литературата звездите в гробницата са оприличавани на звездното небе, но симетричният им начин на разположение дава основание да се смята, че те образуват своеобразен нимб (согопа) около кръста. Предположението не противоречи на същността на Теофанията и представлява второ символно ниво, заложено във фреската. Следователно разликата между типовете групи е по-скоро в декоративното решение, а не е символна. Затова различното разпространение на типовете групи не трябва да се тълкува и като различия в символиката. Че в сепулкралната живопис отношението към групи ГА и ГБ е еднакво, свидетелства и фактът, че те са изписани средно по веднъж в гробница.

За значението на групите кръстове в декорацията говори и броят на единичните кръстни знаци, едновременно изписани в гробница с група кръстове. Никога броят на единичните изображения не достига и не надвишава броя на кръстовете от същата гробница. Обикновено отношението кръстове в група – единични кръстове е както 3:1 (гр. № 1, 13), но в гр. № 12 то е 3:2. Интересно е, че в повечето от случаите единичните изображения повтарят по вид някои от изображенията в групата. Най-често това е кръстният знак, заемащ централно място в групата и пряко наемкващ за присъствието на Бога. Друга особеност на сердикийските гробници представлява факта, че винаги групата кръстове е разграничена пространствено от единичните кръстове в гробницата, т. е. не са изписвани върху една и съща плоскост.

До интересни заключения се достига, разглеждайки местоположението на групите кръстове (табло II). Повечето от тях са изписвани върху сводовете на гробниците и това не зависи от типа групи. Но кръстните знаци, участващи във всички групи върху сводовете, са противопоставени, което е продиктувано от естетически съображения с оглед запазване на пропорцията. Но е възможно централното изображение, символизиращо Христос, да е отделено пространствено от останалите, за да се подчертае неговото символно господство в композицията. Водейки се от тази идея, двата фланкиращи кръста в групите не само са противопоставяни на централното изображение, но и имат различни от неговите размери (обр. 2, 8).

Малка част от сердикийските групи са изписани и върху люнет. Прави впечатление, че това са само групи тип ГБ₂, т. е. групи, в които изображенията са разположени на едно ниво. Обяснение се намира в това, че единствено по този начин могат да бъдат разположени и трите кръста от групата върху ограниченото пространство на люнета (гр. № 13). Местоположението на групата в гр. № 13, както и нейната символика, отново потвърждават особеното значение на стената,

срещуположна на гробничния вход. Групата кръстове е разположена върху пространство, пряко свързано с Второто пришествие (небето)⁹². В този смисъл, изписването на групите върху люнет, срещуположен на входа, е подобно на това при хризмите, латинските и светозарните кръстове. Но в случая символиката е конкретизирана, като са показани и Трите голготски разпятия (това на Христос и тези на разбойниците)⁹³. Така за ревностния християнин не е оставало съмнение, че трябва да следва и помни Христовата саможертва.

Интерес представлява и фактът, че във всички групи участват изображения с различни размери (големи и малки). В повечето от групите големи размери има единствено централното изображение, а двата фланкиращи кръста са по-малки. Без съмнение, централното голямо изображение трябва да визира Христос. Освен това, в повечето от случаите то е отделено от фланкиращите кръстове и чрез противопоставяне. По същия начин се обяснява и ситуацията, в която централното изображение е с по-малки размери от фланкиращите кръстове. В групата от гр. № 1 малките размери на централния кръст са компенсирани с богато декорираната *corona triumphalis* – атрибут на Христос като *deus regnans*, но същевременно и мъченическа корона. Подобен подход на разграничаване по размери откриваме и при паметниците, показващи разпятията на Голгота с разпънатите върху тях тела. Още в разпятията от Ел Багауат (кр. IV–V в.)⁹⁴ и „Санта Сабина“ (ок. 420 г.)⁹⁵ кръстовете на разбойниците са с по-малки размери от тези на Спасителя. Аналогични са сцените върху златен медал от Ахмим (VI в.)⁹⁶ и ампула от Монца⁹⁷. Следователно и тук е валидна тезата на М. Шапиро, че изображения с по-малки размери са с по-второстепенно символно значение в сепулкралната християнска живопис⁹⁸. От важно значение е и фактът, че фланкиращите кръстове от групата в гробница № 1 имат X-образен орнамент при пресичането на рамената (обр. 2). Така се визират кръстовете – уреди за наказание, които в древността често са били привързвани с въжета. По такъв начин разглежданата група кръстове показва символната разлика между смъртта на Спасителя (необикновена и пречистваща) и смъртта на разбойниците (реална и окончателна).

Разлика в размерите на изображенията се открива и при тройки кръстове, неорганизирани символно в група (т. нар. принцип на трите кръста). Може да се мисли, че в случая разграничаването не е символно, а е продиктувано от чисто технически причини. Разполагането на този тип изображения е около и над отвор в стѐна. Това предполага някое от тях да е с по-малки размери или по-високо разположено.

II. ОСОБЕНОСТИ В КОЛОРИТА НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Цветът на кръстния знак невинаги е привличал вниманието на изследователите. Не съществува и изследване, посветено на проблема. Обикновено, когато в литературата се разглеждат кръстните знаци, неволно се остава с впечатлението, че всички съществуващи изображения са само червени, само черни или техният цвят не е отбелязан. Коментирайки вече представената статистика за Сердика, ще се опитаме да докажем, че цветът на кръста носи определена символика и пряко зависи от вида на изображението и заложената в него идея.

На първо място, трябва да се отбележи, че некрополът на Сердика показва два типа отношение към декорирането с живопис на гробни камери. Става въпрос за цвета на мазилката, положена за основа на живописта. Преимущество имат гробници с положена светла мазилка (бяла, светла охра, светлосива). Това е естествено, тъй като късноантичният майстор е разбирал предимството на светлата основа. Но съществуват и декорирани гробници, в които мазилката, положена за основа на живописта, е червена (т. е. с повече керамичен примес; табло IVa). Описаният начин на измазване (с червена мазилка) се среща в гробници от Балканите, които не са живописвани. Паралел на гр. № 16 от Сердика може да бъде потърсен в една от сводестите гробници от некропола „Марусинац“ в Салона, но там стените на гробната камера са боядисани с червена боя, върху която е разположена декорацията⁹⁹. Следователно в салонската гробница умишлено е търсен ефектът на червения фон за живописта, докато в Сердика е измазвано с мазилката, използвана при градежа на самата гробница.

Прави впечатление, че сред сердикийските гробници се срещат такива, в които едновременно са изписани кръстни знаци с различни цветове. Това е изключение за Балканите, където изображенията в една гробница са предадени с еднакъв цвят (обикновено червен). В Сердика, в гробниците с различни по цвят кръстове се срещат равномерно три цветови комбинации: „червени кръстове и жълти кръстове“, „червени кръстове и кафяви кръстове“, кръстове с „червена и бяла боя“. Повече от половината от изображенията в тези комбинации са червени, което говори за специфичното отношение към този цвят. Съотношението между червените и другите по цвят кръстове (жълти, кафяви) в композициите също е показателно. Червените изображения доминират тотално (напр. в гр. № 12 – 4 червени и 1 жълт кръст). В този смисъл важно е наблюдението, че чрез цвета на кръста е подчертан неговият вид и е отделена неговата символика от тази на останалите кръстни знаци. Така в гр. № 12 единственият монограмен кръст – символ на Христос – е жълт на цвят и е противопоставен на останалите червени латински кръстове. Двата кафяви кръста, символизиращи Христос в гр. № 13, са противопоставени на червените кръстове на разбойниците на Голгота.

Преобладават гробниците, в които кръстните знаци са изписани с еднакъв цвят. При тяхното декориране са използвани четири основни цвята – червен, кафяв, светъл олив^{99a} и охра. И тук преимущество имат гробниците с червени изображения. За балканските некрополи може да се смята, че най-ранната употреба на червената боя е в изображения от Солун и Филипи¹⁰⁰. Червеният цвят е използван без прекъсване до края на VI в. Сердикийските изображения са твърде късни в тази хронологическа редица – първите червени кръстове в Сердика се появяват през V в. За разлика от червената боя, в Сердика изписването на кръстове с кафяв цвят и с охра започва от по-ранна епоха (втората половина – края на IV в.). Кръстове с подобно цветово решение откриваме твърде рядко, но жълти има със сигурност в края на IV в. във Филипи¹⁰¹. Хронологически погледнато, прави впечатление, че цветово разнообразие се открива в Сердика още в края на IV–V в., когато са използвани охра, червен и кафяв цвят. През следващото столетие (VI в.) сердикийските майстори обогатяват палитрата си с нови цветови разновидности и комбинации. Употребяват се почти всички от изброените в началото цветови тонове. Отбягва се единствено използването на по-наситени и ярки нюанси от жълтата гама.

А) ЕДИНИЧНИ КРЪСТНИ ЗНАЦИ

Всички единични кръстни знаци, независимо от техния вид, са изписани с шест основни цвята: червен, шоколадовокафяв, светъл олив, охра, жълт, както и „червени и бели кръстове“. Трите цвята – светъл олив, охра и жълт – могат да бъдат обединени в една група поради малката тонална разлика между тях (табло V).

Разцъфнал кръст. Разцъфналите кръстове от Сердика са изписвани с два основни цвята – червен и шоколадовокафяв. Срещат се и малко на брой изображения, за които знаем само, че били „изписани с червена и бяла боя“ (гр. № 16).

Най-голям дял заемат изображенията, рисувани с червена боя. В Сердика червените разцъфнали кръстове се появяват през V в., но, както показват паметници от провинция *Dacia Mediterranea*, те се срещат най-рано през IV в.¹⁰² Ранни са подобните изображения и в живописата на гробници от района на Одесос (Шкорпиловци)¹⁰³ и от провинция Малка Скития¹⁰⁴. Може да се приеме, че латинският кръст, наред с хризмата, бил изписван на Балканите най-напред с червен цвят. Това говори за древната вяра в червеното кръстно изображение. То е едновременно апотропей и знак за истинност в надписите. Същевременно червеният кръст е и пряк символ за мъченичество, както го виждаме в мартириума от Никулицел (Румъния)¹⁰⁵. Повечето от сердикийските червени разцъфнали кръстове са датирани в края на V в. или VI в. Това наблюдение е възможно да се изведе като принцип в по-големите балкански некрополи. Както в Сердика, така

и в Диоклецианопол¹⁰⁶, Августа Траяна¹⁰⁷ и Херсонес¹⁰⁸ при изписването на кръстовете са използвани различни нюанси на английската червена боя – от кармин до тоналности, близки до кафявото. Единствено изключение намираме в гробницата от Св. Врач, където разцъфналите кръстове са с цвят на охра¹⁰⁹.

В Сердика се открива изключение по отношение на цветовото представяне на разцъфналите кръстове. Само тук те са изписвани и с кафява боя (гр. № 2). Подчинени са на определена символика (Разцъфналото кръстно дърво) и вероятно поради това художникът е избрал цветовете, близки до тези в природата.

Бе отбелязано, че интерпретацията на кръстовете, „изписани с червена и бяла боя“, е затруднена от неточната им първоначална публикация. Приехме, че контурите на тези изображения са грижливо изписани с червена (или бяла) боя, а вътрешността им е оставена непопълнена с боя (Приложение). Описаният начин на изобразяване на кръстен знак е характерен за паметници на каменната пластика и за железни кръстове, т. е. за триизмерни паметници. Паметници от този тип са разпространени на Балканите през V и VI в.¹¹⁰, което съвпада с датировката на сердикийската гробница и прави възможна тази посока на разсъждение.

Впечатляващо е, че невинаги цветът на разцъфналия кръст зависи от неговата символика. Само в 1/5 от случаите цветът на изображенията (кафяв) е съобразен със символиката на цъфтящото дърво. Така и декоративните мотиви и украси по тези кръстове представляват растителни елементи, оцветени със зелена боя (гр. № 2). Това, както и сравнително ранната датировка (кр. IV–V в.) на изображенията, показва влиянието на елинистичната живопис. През следващите столетия декоративната украса, висяща от рамената на кръстовете и имитираща трилистници и палмети, вече не се различава по цвят от целия кръст. Растителните елементи са рисувани с червена боя, а в други балкански некрополи – с виолетова¹¹¹ и цикламена¹¹². Така цветовата промяна в разцъфналите кръстове в кр. V–VI в. е част от общия процес в сепулкралната живопис – отдалечаването от реалните природни обекти. Представянето на едноцветни и схематизирани образи на отделни растения и на целия *παράδεισος*¹¹³ бележи прехода към абстрактните средновековни представи.

Светозарен кръст. В изображенията на светозарните кръстове от Сердика се проследява най-ясно връзката с християнските текстове и представи. Както местоположението, така и колоритът на този тип изображения съответства на същността на Теофанията.

Светозарните кръстове са изписвани с три основни цвята – светъл олив, охра, кафяв – без да се взимат предвид цветовете, с които е предадена тяхната декоративна украса (геми, бисер). Неслучайно повече от половината от изображенията са изписани с цветове от жълтата гама. Жълти са светозарни кръстове от различен тип, което показва

символното значение на този цвят за християнската иконография. Независимо от това, дали изображението е твърде изчистено от орнаменти или не, то трябва да визира Божественото сияние¹¹⁴ и е златисто на цвят.

Прави впечатление, че освен с цветовете от жълтата гама, с кафяв цвят са изписвани само богато декорирани изображения. Броят на кафявите *σταυροσ φωτος* в Сердика е значителен, докато в почти всички познати ни паметници от Балканите светозарните кръстове са златисти¹¹⁵. В случая кафявият цвят е уместно използван като контрастен фон за разноцветната декоративна украса на кръста. Също е възможно кръстовете да са оцветявани в кафяво под въздействието на представата за кръстното дърво, още повече, че някои от ранните вотивни кръстове, украсени с геми и бисери, са изработени от дърво¹¹⁶.

Местоположението на светозарните кръстове не може да се свърже пряко с цвета на изображенията. Така върху свода на сердикийските гробници са изписвани равномерно и кафяви, и златисти изображения. Разполагането на кафявите кръстове върху свода се среща единствено в Сердика (гр. № 13), докато върху останалите гробнични сводове и в базиликални мозайки (в апсидата)¹¹⁷ лъчистите кръстове са жълти. Жълтите изображения, изрисувани върху люнет, се свързват с представата за Божествената пътеводна светлина, идеща от изток, и осветяваща пътя на вярващия¹¹⁸.

Интерес представляват и цветовете, с които са предадени сиянията на светозарните кръстове. Обикновено радиално излизащите от междурамията на кръста снопове или отделни лъчи са бели на цвят. Трябва да се отбележи, че изобразяването на лъчи е характерно за всички светозарни кръстове от некропола, за разлика от повечето балкански паметници. Описаното оцветяване се среща в Сердика още в края на IV в. и се запазва до последните паметници от VI в. Същевременно при изображенията, недекорирани с геми и бисери, лъчението е изписвано със същия основен цвят, с който е рисуван самият кръст. В Сердика единственото такова изображение се датира в VI в., но може да се смята, че описаният начин на декориране води началото си също от края на четвъртото столетие (гробница от Шехреминъ). Изображението на *σταυροσ φωτος* от Шехреминъ е с ранна датировка и не може да се свърже с пуристката тенденция в християнското изкуство от V и VI в. Така еднаквото цветово решение на кръста и неговото сияние може да се обясни с превръщането на изображението в емблема.

Обикновено светозарните кръстове са вписвани в няколко концентрични пръстена, визиращи едно пулсиращо сияние. Пръстените са изписвани с няколко нюанса на един основен цвят, постепенно преминаващи в бяло. Практика е пръстените на концентричното сияние да се рисуват с няколко нюанса на синьото (от лазурит до гълъбо-

восин), но в Сердика така е изпълнено само едно изображение. Синьото сияние на кръста се открива за първи път във фрески от Филипи (след 361 г.)¹¹⁹ и е сигурно засвидетелствано в 470 г. в мозаиките от базиликата Ахейропоетос, Солун¹²⁰. Изображението от сердикийската гр. № 13 показва, че този начин на декориране се запазва и през VI в. Причината за дългата употреба на синия цвят в случая може да се потърси в символиката на изображенията. Известно е, че светозарният кръст визира Теофания и като такава се появява върху небосвода. В паметниците на официалното изкуство като мавзолея на Гала Плацидия, „Сан Аполинаре ин Класе“, „Санта Пудинциана“ и др. трансцендентното и оптичното небе са изобразявани в син цвят – символ на нощта¹²¹ и на вечността¹²². По такъв начин изсветляващото синьо сияние на светозарния кръст се свързва с отварянето на небето при Теофанията¹²³ (Варух 22:1; Езекиил 1:1; Марко 1:10; Матей 3:16; Лука 3:21). Разположеният в центъра на сиянието последен и най-светъл пръстен (обикновено бял) без съмнение ще символизира трансценденталността и пречистването (Исаия 1:18). С белия цвят се свързва и личността на Христос в някои неканонични християнски текстове¹²⁴. Същевременно светлинното сияние и дъгата са символ на откриващия се Бог в юдейската и християнската апокалиптика¹²⁵.

Светозарните кръстове от Сердика показват и изключения при изпълнението на концентричното сияние. Така изображението от гр. № 9 е поместено в концентрични пръстени с черен цвят. В християнските представи този цвят се свързва с духовната тъмнина и смъртността на тялото. Затова част от ранните изображения на кръстове в Римските катакомби са черни на цвят¹²⁶. С черен цвят са изписвани и кръстове в църквите в Сакара¹²⁷. Вероятно в сердикийското изображение черният цвят има само значение на контрастен фон, още повече, че черните концентрични пръстени са предпочитана декорация за хризми и кръстове-анкх в коптски тъкани от края на IV–V в.¹²⁸, т. е. хронологически паралелни на сердикийското изображение.

Христов монограм. За разлика от почти всички късноантични некрополи, Христовите монограми в Сердика са изписани с два основни цвята – червен и жълт. Може да се смята, че червеният цвят е традиционно свързан с Христовия монограм, независимо от неговия тип. Едни от най-ранните червени изображения в гробниците са употребени като част от текст¹²⁹. През IV в. започва и изписването на червените хризми като самостоятелен и по-особен символ. Прави впечатление, че в по-големите балкански некрополи те се срещат само в периода от IV до средата на V в. и принадлежат към разпространения тип Константинов монограм¹³⁰. Употребата на червените изображения в Сердика започва в по-късна епоха (V в.), а всички сердикийски паметници се различават по изпълнение (пропорции, декорация) от общоприетите.

Жълтите Христови монограми са рядкост в сепулкралната живопис. Познаваме само две такива изображения – от гр. № 12 в Сердика и от гробница от некропола „Марусинац“ в Салона от кр. IV – V в.¹³¹ Златножълтите хризми са изключение и за мозайчното изкуство. Тук е известната куполна мозайка от баптистерия на епископ Сотер в Неапол (400 г.)¹³². Символиката на изброените паметници несъмнено засяга християнската представа за Христос като светлина и огън, още повече, че както и в Сердика, така и в останалите гробници жълтите хризми са изписвани само по веднъж в гробница. По такъв начин те са смятани за по-особени изображения от червената хризма. В същото време изображенията от Неапол и Салона отразяват официалния стил от края на IV и през V в. Но златножълтата хризма продължава да се изобразява и през VI в. в произведения на златарството¹³³.

Статистиката за Сердика показва, че не може да се търси строга зависимост между вида и цвета на Христовия монограм. В некропола Константиновите монограми са единствено червени на цвят, но жълтото изображение от Салона е точно от този тип. Обратното, в повечето балкански некрополи монограмните кръстове са червени, а в Сердика се срещат и жълти. Всичко това допълва представата ни за разнообразието при изписването на Христови монограми.

Б) ГРУПИ КРЪСТОВЕ

По отношение на колорита в сердикийската сепулкрална живопис се срещат два типа групи кръстове – монохромни и полихромни (табло VI). Две трети от всички групи изображения са монохромни, т. е. участващите в тях кръстове са изписани с еднакъв цвят. За съжаление, освен за сердикийските групи кръстове, за почти никои други подобни паметници не знаем с какъв цвят са били оцветени. Поради това, на настоящия етап на проучване, не може да се съди дали голямото разпространение на монохромните групи в Сердика важи за сепулкралната живопис на цялото Средиземноморие. По същата причина не могат да се направят обобщения и съпоставки и по други показатели.

Монохромни и полихромни групи. Видът на групата кръстове не оказва влияние на това, дали тя ще бъде изрисувана само с един цвят. Монохромни са еднакъв брой групи тип ГА (еднородни) и тип ГБ. Но прави впечатление, че във всички монохромни групи кръстните знаци са противопоставени. По такъв начин символно са разграничени фланкиращите кръстове (тези на разбойниците) от централния (Христов) кръст, тъй като не са разграничени цветово.

Монохромните групи са изрисувани или с червен цвят, или със светъл олив. Вероятно групите, изрисувани с цвят от жълтата гама (светъл олив), визират сиянието, излъчвано при една Теофания. Както бе показано, однородните групи (тип ГА) също показват излъчващия

светлина Бог. Тези групи са изписани с червен цвят, но символът на светлината откриваме в изображенията на звезди, ограждащи централния кръст¹³⁴. Осемте червени звезди в гр. № 12 показват още един възможен вариант за изразяване на Христовото сияние, освен чрез жълтия цвят. Червените изображения на звезди се свързват с представата за дневното небе (Псалм 18, 2)¹³⁵. Червен е и цветът на огнените пламъци и сияние, съпътстващи Христовото Възнесение и Възцаряване в миниатюрите към някои християнски текстове (Rabula Codex)¹³⁶. Червено сияние (сogona radiata) обгръща и самото разпятие във фреските от една от найсоските гробници¹³⁷. Така, подчинявайки се на символиката на групите кръстове, майсторите от Сердика предлагат два варианта на изразяване същността на Христос като светлина – пряко, чрез жълтия цвят, и с помощта на алегоричното червено.

Сердикийските монохромни групи са от V и VI в., но може да се смята, че най-ранните изображения на Трите голготски кръста са изписвани с еднакъв цвят¹³⁸.

Полихромни в Сердика са само групи от тип ГБ₂, т. е. включващи различни по вид кръстове, но разположени на едно ниво. Наличието им показва, че едновременно със семплото едноцветно решение на групите през V–VI в. съществува и вкус към по-сложната и многоцветна декоративна украса. Това е изключение за време, когато в балканските гробници цветът на изображенията отстъпва пред алегорията.

При изписването на полихромните групи са употребени кафява и червена боя като преимущество имат червените изображения. Така единственият кафяв кръст се явява цветови и символен център в групата. В гр. № 13 това е богато декориран светозарен кръст, кореспондиращ с единичното изображение на светозарен кръст от свода на същата гробница. Най-вероятно, както и при другите изображения на светозарни кръстове, кафявият цвят да е използван само като контрастен фон за скъпоценната украса на кръста или да понтира дървен вотивен кръст. Но в гр. № 13 групата кръстове представя Голготските разпятия. Централният (Христовият) кръст е разграничен по вид, размери и цвят от останалите. Неговият цвят напомня за мъченичеството и края на земния живот на Спасителя¹³⁹. Двата червени кръста, фланкиращи Христовия, също ще символизират мъченията и кръвта на разпнатите. Но това вече е обикновената кръв (Sanguis), а не осветената и освещаващата Христова кръв (Sanguinem). Кръвта на разбойниците е плътската, греховната кръв, чиято сила отслабва благодарение на Христовите страдания и аскеза (Св. Макарий)¹⁴⁰.

Коментарът, засягащ колорита на видовете групи (ГА и ГБ), до голяма степен ще повтори вече направения за полихромните и монохромните групи. Затова ще се ограничим единствено с отбелязването на най-важните особености.

Еднородните по състав групи кръстове (ГА) са единствено монохромни и червени. По такъв начин те се доближават цветово до изписването на голям брой единични кръстни знаци в гробниците от V и VI в. Сред групите кръстове, съставени от различни по вид изображения (ГБ), откриваме повече начини на изрисуване – те са и полихромни, и монохромни. Прави впечатление, че групите тип ГБ се появяват почти столетие по-късно от монохромните групи (тип ГА). Така може да се мисли, че през VI в., когато откриваме първите групи тип ГБ, започва да се развива тенденцията за обогатяване на палитрата. Това наблюдение съвпада с процесите, разгледани при единичните кръстни знаци. През VI в. и при тях се открива цветово многообразие, използват се повече нюанси и разновидности на основните цветове (червен, жълт, кафяв).

РАЗВИТИЕ НА ДЕКОРАТИВНАТА СХЕМА НА КРЪСТНИТЕ ЗНАЦИ В СЕРДИКИЙСКИТЕ ГРОБНИЦИ

Кръстни знаци започват да се изписват в сердикийските гробници от края на IV в. В този първоначален етап на изписване на кръстове в живописа на некропола откриваме две схеми на разполагане на изображенията в гробниците. Първата схема е в гр. № 9 (обр. 5), където едно кръстно изображение е ситуирано върху свода. Откритият тук кръстен знак е от сложен вид (светозарен кръст) и, разгледан в контекста на цялостната декорация на гробницата, визира Бога Вседържител. Не ни е известен, достигнал до нас, подобен паметник на сепулкралната живопис с разполагане на един кръстен знак единствено върху гробничния свод. Въпреки това сме склонни да мислим, че една от найсоските гробници е била с подобна декоративна схема¹⁴¹.

Втората схема на разполагане на кръстните знаци в сердикийските гробници от края на IV–V в. откриваме в гр. № 2. В случая става въпрос за разполагане на изображения на кръстове върху свода и върху три от стените (без входната) на гробницата (обр. 3). Аналогично ситуиране на кръстни знаци се наблюдава във Филипи в гробница (след 361 г.) при базилика *extra muros*¹⁴². Прави впечатление, че и в двете гробници са изписани богато декорирани и оцветени изображения от сложен вид (разцъфнал кръст, светозарен кръст). Броят на кръстовете, тяхната декорация, внушителните им размери и начинът на разполагане опровергават негласно установеното в литературата мнение, че в ранните паметници на сепулкралната живопис кръстът е употребяван рядко и предпазливо. Описаната декоративна схема на кръстните знаци (разполагане върху свод и три стени) не се среща през следващите столетия.

Сердикийските гробници, датирани в V в. (гр. № 4, гр. № 12),

показват две крайности в схемите на разполагане на кръстните знаци. В гр. № 4 се открива изписан само един кръстен знак, и то върху една от дългите стени (обр. 4). Тази схема намира продължение през следващия, VI в. в гробниците от Августа Траяна¹⁴³ и стои във връзка със саркофажната пластика¹⁴⁴. Втората и уникална за сепулкралната живопис схема се открива в гр. № 12. Още при разкриването на гробницата през 1940 г. В. Иванова обръща внимание на сложния начин на разполагане на изображенията на кръстовете¹⁴⁵. Схемата представлява разполагане на кръстни знаци от различен вид (три върху свода и по един върху двата срещуположни люнета) – общо 5 кръста в гробницата. Всички те са изписани така, че заедно чертаят рамената на един голям кръст (обр. 8). Разполагането на изображения и предмети във формата на кръст има символен смисъл и се свързва с проскомидията, която пък на моменти пресъздава кръстната смърт на Спасителя.

Шестото столетие показва разнообразни схеми на разполагане на кръстните знаци в сердикийските гробници. Едва в VI в. се открива една от най-разпространените схеми още от IV в. – изписване на един кръстен знак само върху източната стена в гробницата (гр. № 10; обр. 6)¹⁴⁶. Същевременно в живописа на балканските некрополи през VI в. вече започва модификация на описаната схема към увеличаване на кръстовете върху източната стена.

През VI в. в Сердика се откриват и схеми, характерни за гробничната живопис от периода. В гр. № 11 кръстовете са разположени върху три стени (без входната стена) (обр. 7) с паралел в гробницата от Св. Врач¹⁴⁷. В друга сердикийска гробница (гр. № 14) изписването на кръстовете е върху четирите стени (обр. 10) подобно на гр. № 3 от Августа Траяна¹⁴⁸. В литературата описаните схеми се свързват отново със саркофажната пластика¹⁴⁹.

Най-разпространена в Сердика през VI в. е схемата, в която кръстни знаци от различен вид са разположени върху свода и източния люнет в гробницата (гр. № 1, гр. № 13; обр. 2, 9). Схемата е известна от гробници, датирани в периода края на IV–V в., но в повечето от тези паметници са изписвани кръстовете само от един и същи вид¹⁵⁰. Единствено в гробницата от Шехреминъ се открива паралел със сердикийската живопис. Характерно за нея и за сердикийските гробници е усложняване на схемата чрез включване на групи кръстовете.

След представения хронологичен преглед могат да се направят заключения в няколко насоки. На първо място трябва да се отбележи, че в Сердика се появява твърде късно изписването на кръстен знак върху източната стена (стената, срещуположна на входа) на гробницата и също разполагането на кръстни знаци едновременно върху люнет и свод. В Сердика не се наблюдава и твърде разпространената през IV–VI в. схема на изписване на кръстни знаци едновременно върху

двете къси стени (двата люнета) в гробницата. В сепулкралната живопис от Сердика през VI в. се откриват едновременно повечето от схемите, познати от другите балкански некрополи. Всичко това съответства на по-късната поява на декорирани гробници в Сердика за разлика от големите християнски центрове на Балканите.

* * *

В заключение, като резултат от прилагането на избраната от нас методика, могат да бъдат направени следните основни изводи:

1. Количествената обработка на материала и сравнителният анализ на схемите на разполагане на кръстни знаци във вътрешността на гробниците позволява да се разграничат сравнително устойчиви модели на изписване на кръстовете в гробничната живопис през IV–VI в.

2. Доминирането на кръстни знаци в декорацията на сердикийските гробници се среща още в IV – началото на V в., подобно на сепулкралната живопис от Филипи. Налагането на кръста като централен декоративен елемент през цялата късна античност в Сердика се дължи на предпочитание само към символични изображения.

3. Различната символика и функции на изображенията на кръста зависят от неговата употреба. Символното значение на кръста се изменя от неговите характеристики (сияние, медальон, декоративна украса и др.), местоположение, колорит, от размерите на кръстовете, участващи в група.

4. Изображенията на кръстовете са във връзка с агиографската литература и с юдейската и християнската апокалиптика. Тази особеност е изразена най-ясно в изображенията на светозарния и разцъфналия кръст. От друга страна, при някои от изображенията може ясно да се проследи вярата в апотропеичната сила на кръста и начина на употреба на този тип апотропеи.

5. От края на V и през VI в. разцъфналият кръст и неговата декоративна украса (трилистник, палмети) губят връзка с първообраза в природата и придобиват чисто емблематичен характер. В същото време сходен процес се забелязва в балканските гробници и при изобразяването на райската градина. За разлика от разцъфналия кръст, някои от изображенията на светозарни кръстове са придобили емблематичен характер още през IV в.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ИДЕНТИФИКАЦИЯ НА ГРОБНИЦА № 13 (ОБР. 9)

В своята книга „Эллинистические основы византийского искусства“ (СПб., 1900) Д. Айналлов използва сведения за декорирана с живопис гробница, произхождаща от София¹⁵¹. Нейните размери и фотография на живописиста са предоставени на Д. Айналлов от П. Д. Погодин. Тези данни последният снима при пребиваването си в София преди 1900 г. Гробницата не се споменава никъде в литературата след 1900 г. Вниманието върху живописиста на паметника обръща Т. Герасимов през 1976 г., когато е предположена и възможността публикуваната от Д. Айналлов гробница да е идентична с втората гробница, открита и описана от В. Добруски през 1896 г.¹⁵² Въпреки малкото на пръв поглед сведения, с които разполагаме, хипотезата на Т. Герасимов може да се допълни и аргументира.

1. И двете гробници, проучени през 1896 г. от В. Добруски, се датират в VI в.¹⁵³ Кръстните знаци, изписани в тях, са близки по форма.

Формата на изобразените кръстове в „гробницата на Айналлов“ без съмнение се доближава до кръстовете от гр. № 1, а следователно и до изображенията във втората гробница, проучена през 1896 г. Сходство има и в някои детайли (бисеровидните израстъци в краищата на рамената на кръста).

2. В. Добруски споменава за кръстове „изписани с бои“ по стените на неидентифицираната гробница. От описанието не става ясно как трябва да се тълкува този израз – като техника на изображенията или в смисъл на нарисувани с различни по цвят бои кръстове. Ако се приеме, че кръстните знаци в гробницата са били изписани с различни по цвят бои, то важен е фактът, че и кръстовете в „гробницата на Айналлов“ са изписани по същия начин.

3. Размерите на гробницата, проучена от Добруски през 1896 г., са дадени с точност само в първоначалната публикация (дължина 2,85 м, ширина 2,70 м, височина 2 м). Размерите на „гробницата на Айналлов“ (дължина 2,80 м, ширина 2,77 м, височина 1,97 м) почти съвпадат с тези, публикувани от Добруски. Разликата е в сантиметри и може да се твърди, че двете гробници са с еднакви размери.

Всичко казано дотук ни дава основание да твърдим, че „гробницата на Айналлов“ е втората, открита от Добруски през 1896 г. Така настоящата гробница фигурира под № 13 в нашето изследване. Вероятно Добруски е предоставил възможност на П. Д. Погодин да се запознае и изнесе материал от разкопките през 1896 г., както това се е случвало и друг път¹⁵⁴. Единствено проблемен остава фактът, че за кръстните знаци, открити в гробницата на Добруски, се знае, че са разположени по

стените, докато в „гробницата на Айналов“ кръстните знаци са разположени и върху свода, и по стените. Вероятно В. Добруски е искал словесно да бъде отразен единствено общия характер на декорацията, без да се впуска в обяснения¹⁵⁵.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ НА ГРОБНИЦИ № 14, 15 И 16 (ОБР. 10, 11, 12)

Описанието на трите гробници (гр. № 14, 15 и 16), в които се откриват изписани кръстни знаци, поражда кръг от проблеми. Първоначалната им и единствена публикация е направена от Ю. Господинов през 1921 г. под номера VII, XLI и LII¹⁵⁶. Авторът не дава сведения за формата на кръстните знаци за нито една от трите гробници. Споменато е единствено, че кръстовете, изписани в гр. № 15 (LII) са подобни на тези в гр. № 16 (VII). Не за всяка от трите проучвани гробници Ю. Господинов дава еднакво ниво на информация. Най-много данни съществуват за гр. № 14, за която се знаят броят, големината, местоположението на кръстовете, но не е отбелязана тяхната форма. За гр. № 15 ни е известно местоположението и цвета, но не и броя на изображенията. Най-проблемна остава гр. № 16, за която се знае единствено колорита на кръстовете. Кръстните знаци в гр. № 15 и № 16 имат еднаква форма.

Вземайки всичко това предвид, на първо място трябва да се постави въпроса за формата и вида на кръстовете, открити и в трите гробници. За основа на нашите разсъждения може да се приеме единствено гр. № 14 (XLI), тъй като за нея съществуват най-пълни данни. В гр. № 14 са изписани голям брой кръстни знаци – 8, което намира паралел в гробници от края на V–VI в. В гр. № 4 от Августа Траяна откриваме изписани 6 разцъфнали кръста¹⁵⁷. Разположението на кръстните знаци върху стените на Старозагорската гробница отговаря напълно на изображенията върху източната, западната и северната стена на гр. № 14. Аналог на конфигурацията на кръстовете върху южната стена на гр. № 14 (два кръста отстрани на входа и един над него) откриваме в гробница от Диоклецианопол (Хисаря)¹⁵⁸.

Следователно конфигурацията на изображенията в гр. № 14 намира аналогия в гробници, датирани от края на V–VI в. Към същата датировка косвено отнася гр. № 14, 15 и 16 и Кр. Миятев¹⁵⁹. Така, изхождайки от датировката края на V–VI в. за гр. № 14, може да се твърди, че в нея е възможно да бъде изписан характерният за периода ранновизантийски кръстен знак (с разширения в краищата на рамената и бисерна украса) – обр. 10.

Логично е да се постави под въпрос и вида на изображенията в гр. № 14 кръстни знаци. Както видяхме, в приведените като аналог гробници от некрополите на Августа Траяна и Диоклецианопол

многократно са иписвани разцъфнали сгук immissa. Същият тип кръстен знак е широко разпространен в сердикийската сепулкрална живопис от V – VI в. (гр. № 1, 2, 9 10, 12, 13). Много е вероятно в гр. № 14 да са изписани подобни разцъфнали кръстове. На тази мисъл навежда и обстоятелството, че Ю. Господинов на практика не описва формата на откритите кръстни знаци. Това може да се дължи на широко разпространената им форма или на това, че не са принадлежали към кръстен знак от по-сложен вид (светозарен кръст, кръстен знак, вписан в медальон), който естествено би събудил интереса на изследователя. Гр. № 15 (LII) е плоска (обр. 11) и вероятно разположението на кръстове в нея е наподобявало това в плоските гр. № 3 и № 4 от Августа Траяна. Изображенията в сердикийските гр. № 15 и № 16 вероятно също принадлежат към описания вид.

Въз основа на статистиката приемаме, че в гр. № 15 и № 16 са били изписани по $n_{cr} = 3,5$ или по повече от три изображения.

Последен кръг проблеми, свързани с гр. № 14, 15 и № 16, възниква и около цвета, с който са изписани кръстните знаци в тях. Без съмнение с червен цвят са кръстовете в гр. № 14 и № 15. Сложността произлиза от изображенията в гр. № 16; за която Ю. Господинов пише, че „извътре гробницата е измазана с червен хоросан и по мазилката са нарисувани няколко кръста с червена и бяла боя...“. От приложеното описание не става ясно червен или бял е основният цвят, с който са изписани кръстните знаци, и се дава възможност за размисли в много посоки. Вероятно тези кръстове наподобяват кръстовете в една от гробниците от Филипи¹⁶⁰ и в една от найсоските гробници (VI в.)¹⁶¹, а също така и от фрески от едноапсидна базилика от Виза (VI в.)¹⁶². Така изображенията от гр. № 16 ще са контурно очертани с един цвят и оцветени с друг (обр. 12а, 12б).

КАТАЛОГ НА ГРОБНИЦИТЕ

Гробница № 1 (обр. 2). Сводеста. Открита през 1896 г. северно от църквата „Св. София“ под днешната улица „Московска“ и проучена от директора на Народния музей В. Добруски. Размерите на гробницата не са снети. На живописиста са направени на място пет акварелни копия от художника Х. Тачев. Кръстни знаци – каталог, изображения № Б–1, Г–д. Кръстните знаци са изписани в гробницата, както следва: върху срещуположния на вратата люнет – светозарен кръст, фланкиран от два противопоставени пауна; в центъра на свода – светозарен кръст в медальон, фланкиран от два латински кръста.

Датировка: според общия декоративен стил и особеностите на кръстните знаци – VI в.

Публикация:

Ф и л о в, Б. Софийската църква „Св. София“. С., 1913, 101–102;
М и я т е в, К. Декоративната живопис на Софийския некропол. С.,

1925, 5–14; P i l l i n g e r, R. Frühchristliche Malerei in der heutigen Volksrepublik Bulgarien. – In: Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Wien, 1986, 96–97.

Гробница № 2 (обр. 3). Сводеста. Открита на 22 септември 1910 г. на 12,5 м пред задната стена на „Св. София“. Размери: 2,50 х 2,00 м. височина 1,70 м. Ориентация: запад – изток. На място е направено едно акварелно копие на живописата от художника М. Георгиев. Кръстни знаци – каталог, изображение № А–3. Кръстните знаци са изписани в гробницата, както следва: един и същ разцъфнал кръст е ситуиран веднъж в средата на свода, по веднъж върху двете дълги стени (под корниз), веднъж върху западния лънет.

Датировка: според формата на кръстния знак – края на IV–V в.

Публикация: Ф и л о в, Б. Цит. съч., с. 88; М и я т е в, К. Цит. съч. 5–19; P i l l i n g e r, R. Цит. съч., с. 97.

Гробница № 4 (обр. 4). Плоска. Открита на 9 ноември 1912 г. около църквата „Св. София“ на север – северозапад от Народното събрание. Размери: широчина – 1,90 м; дължина 2,50 м; дълбочина 0,90 м. На място художникът Д. Даскалов е направил три акварелни копия на живописата. Запазена е фреската на цялата западна стена и два фрагмента от дългите стени. Кръстни знаци – каталог, изображение № В–2. Кръстните знаци са изписани в гробницата, както следва: на източната стена – Христов монограм.

Датировка: според формата на живописата – в V в.

Публикация: Ф и л о в, Б. Цит. съч., 102–103; М и я т е в, К. Цит. съч., 23–35; P i l l i n g e r, R. Цит. съч., с. 97.

Гробница № 9 (обр. 5). Сводеста. Открита през август 1909 г. при строителни работи пред къща на ул. „Ген. Йосиф В. Гурко“ № 13. Открита повторно и проучена през ноември 1995 г. Размери: 2,89 х 2,68 м, височина 1,84 м. На място през 1909 г. са направени акварелни копия на живописата и една фотография. Кръстни знаци – каталог, изображение № Б–2. Кръстните знаци са изписани в гробницата, както следва: в центъра на свода светозарен кръст в медальон.

Датировка: според общия декоративен стил, формата и местоположението на кръста – края на IV–V в.

Публикация: Ф и л о в, Б. Цит. съч., с. 102; М и я т е в, К. Цит. съч., 86–105; P i l l i n g e r, R. Цит. съч., с. 98.

Гробница № 10 (обр. 6). Сводеста. Открита през април 1926 г. в основите на кооперативен дом „Левски“, зад Държавната печатница (дн. галерия „Св. Св. Кирил и Методий“). Размери: 2, 45 х 2, 45 м, височина 1, 80 м. Кръстни знаци – каталог, изображение № А–2. В гробницата се откриват кръстни знаци както следва: на западната стена над нишата – връзан в мазилката разцъфнал *crux immissa*.

Датировка: според формата на кръстния знак – V–VI в.

Публикация: М и я т е в, К. Две новооткрити старохристиянски гробници в София. – ИБАИ, IV, 1926–1927, 298–299.

Гробница № 11 (обр. 7). Сводеста. Открита на 26 ноември 1935 г. при строителни работи на ул. „Георги Бенковски“. Размери: 2,50 х 2,00 м, височина 1,80 м. На място е направена една фотография на декорацията на източната стена. Кръстни знаци – каталог, изображения В-1, 3. Кръстните знаци са изписани в гробницата, както следва: на двете дълги стени и на източната стена под нишата – по един Христов монограм с апокалиптичните букви α и ω ; в дъното на нишата на източната стена – малък монограмен кръст.

Датировка: VI в.

Публикация: В е л к о в, И. Християнска гробница в София. – ИБАИ, XII, св. 2, с. 415; P i l l i n g e r, R. Цит. съч., с. 98.

Гробница № 12 (обр. 8). Сводеста. Открита през септември 1940 г. в основите на Народната библиотека. Размери: 2,70 х 2,34 м, височина 2,02 м. Гробницата е фотографирана, частична графична възстановка е направена от С. Н. Бобчев. Кръстни знаци – каталог, изображения А-1, В-4, Г-а. Кръстните знаци са изписани в гробницата, както следва: в средата на свода – еднородна група кръстове; на западния люнет над ниша – малък монограмен кръст с апокалиптичните букви α и ω ; на източния люнет – малък разцъфнал кръст.

Датировка: според формата на монограмния кръст и общия декоративен стил – V в.

Публикация: И в а н о в а, В. Украса на гробница I, намерена под сградата на Народната библиотека. – ИБАИ, XIV, 1940–1941, 242–249; Б о б ч е в, С. Н. Новооткрити гробници в старохристиянския некропол на Сердика. – ИБАИ, XIV, 1940–1941, 238–242; P i l l i n g e r, R. Цит. съч., с. 98.

Гробница № 13 (обр. 9). Сводеста. Открита преди 1900 г. (вероятно при разкопките от 1896 г.). Размери: 2,80 х 2,77 м, височина 1,97 м. Кръстни знаци – каталог, изображения Б-3, Г-в. Кръстните знаци са изписани в гробницата, както следва: в центъра на свода – светозарен кръст в медальон; на източния люнет – група кръстове.

Датировка: според формата на кръстните знаци – VI в.

Публикация: А й н а л о в, Д. Эллинистические основы византийского искусства. СПб., 1900, с. 197; Г е р а с и м о в, Т. Гробница с живопис от Сердика (VI в. на н. е.). – Археология, 1976, № 2, 51–53; P i l l i n g e r, R. Цит. съч., с. 99.

Гробница № 14 (=гр. № XLI по Ю. Господинов) (обр. 10). Сводеста. Открита през пролетно-летния сезон на 1912 г. на около 20 м южно от „Св. София“, в близост до гробница № 7. Размери: 3,10 х 2,80 м, вероятна височина към 2,00 м. Не е направено подробно описание и акварелно копие на декорацията. Кръстни знаци – каталог, изображения А-4, 5. Кръстните знаци са изписани в гробницата, както следва: на западната и източната стена – по два малки латински кръста; на южната стена отстрани и над входа – три малки латински кръста; на северната стена – голям латински кръст.

Датировка: според разположението на кръстните знаци и аналог с гробници от Диоклецианопол и Августа Траяна. – VI в.

Публикация: Г о с п о д и н о в, Ю. Некрополът около църквата „Св. София“. – В: Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността (=МИС, V). С., 1921, 59–60.

Гробница № 15 (= № LII според Ю. Господинов) (обр. 11). Плоска. Открита на 17 октомври 1913 г. пред западната фасада на Художествената академия. Размери: 2,34 х 1,42 м, височина 0,70 м. В средата на гробницата – колона. Не е направено копие на живописиста. Кръстни знаци – каталог, изображение А–4. Вероятно кръстовете са три на брой, разположени върху стените, без да е уточнено точно как.

Датировка: аналогично на гр. № 14.

Публикация: Г о с п о д и н о в, Ю. Цит. съч., с. 61.

Гробница № 16 (= № VII по Ю. Господинов) (обр. 12). Сводеста. Открита преди 5 ноември 1912 г. северно от Народното събрание. Размери: 3,50 х 3,50 м, вероятна височина 2,00 м. Направеното описание на декорацията е проблемно. Кръстни знаци – каталог, изображение А–6. Не се знае разположението на кръстовете. Вероятно изображенията са три на брой.

Датировка: Аналогично на гр. № 14.

Публикация: Г о с п о д и н о в, Ю. Цит. съч., с. 56.

КАТАЛОГ НА КРЪСТНИТЕ ЗНАЦИ (ОБР. 1)

Единични кръстни знаци

А. РАЗЦЪФНАЛ КРЪСТ

1. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Всички рамена на кръста се разширяват в краищата си. Изписан в гр. № 12.

Размери: малък.

Цвят: червен.

Местоположение: люнет.

Датировка: V в.

2. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Всички рамена на кръста се разширяват в краищата си по подобие на изображенията от гр. 1, 2. Врязан в мазилката на гр. № 10.

Размери: малък.

Местоположение: стена, над ниша.

Датировка: VI в.

3. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Краищата на рамената завършват със слаби разширения, имитиращи бисерна украса. Краищата на рамената са допълнително украсени с широки палмети. Изписан в гр. № 2.

Размери: голям.

Цвят: светлокафяв за кръста и зелен за палметите.

Местоположение: веднъж в средата на свода, по веднъж на дългите стени и западния люнет.

Датировка: края на IV – V в.

4. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Вероятно рамената на кръста се разширяват в краищата и са украсени с трилистник. Изписан в гр. № 14, 15, 16.

Размери: голям.

Цвят: червен.

Местоположение: стени.

Датировка: VI в.

5. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Вероятно рамената на кръста се разширяват в краищата и са украсени с трилистник. Изписан в гр. № 14.

Размери: малък.

Цвят: червен.

Местоположение: стени.

Датировка: VI в.

6. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Всички рамена на кръста се разширяват в краищата си и завършват с бисерна украса (или трилистник). Изписан в контури. Гр. № 16.

Размери: неизвестни.

Цвят: червен и бял.

Местоположение: неизвестно.

Датировка: VI в.

Б. СВЕТОЗАРЕН КРЪСТ

1. Светозарен кръст с удължено вертикално рамо. Вписан в медальон. Всички краища на рамената завършват със слабо разширение и двойки трилистници. От междурамията излизат радиално четири лъча, опиращи се във вътрешната окръжност на медальона. Медальон – състои се от две концентрични окръжности, пространството между които е запълнено с ред точки като условна форма на венец. Изписан в гр. № 1.

Размери: неизвестни.

Цвят: светъл олив за кръста; черно и кафяво за медальона.

Местоположение: люнет.

Датировка: VI в.

2. Светозарен кръст Константинов тип с удължено вертикално рамо, вписан в медальон. Всички рамена на кръста се разширяват слабо в краищата си. Тялото на кръста е обточено с ред бисери. Междурамията са запълнени с къси снопове лъчи. Сияние – състои се от две черни концентрични окръжности. Медальон – лавров венец с плодове. Изписан в гр. № 9.

Размери: голям.

Цвят: охра за кръста; черен за сиянието; бял за лъчите; зелен и бял за медальона.

Местоположение: свод.

Датировка: края на IV–V в.

3. Светозарен кръст Константинов тип, вписан в сияние. Кръстът е с удължено вертикално рамо. Всички рамена се разширяват в краищата си. Тялото на кръста е украсено с разноцветни скъпоценни камъни и двойки бисери. От междурамията излизат радиално четири големи светлинни лъча. Изписан в гр. № 13.

Размери: голям.

Цвят: кафяв за кръста; синьо-сиви нюанси за сиянието; бял за лъчите.

Местоположение: свод.

Датировка: VI в.

В. ХРИСТОВИ МОНОГРАМИ

1. Константинов монограм, разположен сред апокалиптичните букви α и ω . Монограм – буквите χ и R, съединяващи се над средата на вертикалната хаста на буквата R, която е леко удължена и завършва с малко стъпало. Краищата на буквата χ слабо се разширяват. Буквите са изписани с различна дебелина. Изписан в гр. № 11.

Размери: до 90 см дължина на отделните рамена.

Цвят: червен.

Местоположение: по веднъж на двете дълги и на късата стена.

Датировка: VI в.

2. Константинов монограм сред апокалиптичните букви α и ω , вписан в медальон. Монограм – буквите χ и p, съединяващи се в средата на вертикалната хаста на буквата p. В краищата си буквите силно се разширяват. Медальон – състои се от 4 концентрични окръжности и лавров венец. Изписан в гр. № 4.

Размери: голям.

Цвят: червен за монограма; червен и черен за медальона.

Местоположение: стена.

Датировка: V в.

3. Монограмен кръст. Вертикалното рамо е представено чрез удължена хаста на буквата p. Прави рамена, без разширения. Изписан в гр. № 11.

Размери: малък.

Цвят: червен.

Местоположение: дъно на ниша.

Датировка: VI в.

4. Монограмен кръст, придружен от апокалиптичните букви α и ω . Вертикалното рамо на кръста е представено чрез леко удължената

хаста на буквата р. В краищата си, рамената на кръста се разширяват. Апокалиптичните букви α и ω са изписани под хоризонталното рамо на кръста. Изписан в гр. № 12.

Размери: малък.

Цвят: жълт.

Местоположение: люнет, над ниша.

Датировка: V в.

Г. ГРУПИ КРЪСТОВЕ

а). Група кръстове, състояща се от три разцъфнали латински кръста и осем шестоъълчни звезди. Средният кръст е с по-големи размери и със силно удължено вертикално рамо. Вертикалните рамена на двата по-малки странични кръста са разположени на една линия с хоризонталното рамо на средния кръст. Между кръстовете са разположени 2 шестоъълчни звезди. Две групи от по 3 звезди са изрисувани успоредно от двете страни на хоризонталното рамо на големия кръст. Изписана в гр. № 12.

Цвят: монохромна, червен.

Местоположение: свод.

Датировка: V в.

1. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Всички рамена на кръста се разширяват слабо в краищата си.

Размери: дълг 80 см, широк 50 см.

Цвят: червен.

Местоположение: свод.

Датировка: V в.

2. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Аналогичен на изображение 1.

Размери: дължина 40 см.

Цвят: червен.

Местоположение: свод.

б). Група от кръстове, вероятно недовършена. Състои се от 2 разцъфнали кръста, разположени от двете страни на светозарен кръст, вписан в медальон. Страничните кръстове не заемат симетрично положение към медальона. Трите кръста не са разположени на едно ниво, а са противопоставени. Изписан в гр. № 1.

Цвят: монохромна, светъл олив.

Местоположение: свод.

Датировка: VI в.

1. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Всички рамена на кръста се разширяват слабо в краищата си и завършват с по два броя трилистници.

Размери: големи.

Цвят: светъл олив.

Местоположение: свод.

Датировка: VI в.

2. Светозарен равнораменен кръст, вписан в медальон. Краищата на рамената на кръста завършват с разширение и по два броя трилистници. Хоризонталното рамо е значително по-дебело от вертикалното. От междурамията излизат радиално 4 лъча, опиращи във вътрешната окръжност на медальона. Медальон – състои се от две концентрични окръжности и лавров венец с плодове.

Размери: малък.

Цвят: светъл олив за кръста; черен и тъмнокафяв за медальона.

Местоположение: свод.

Датировка: VI в.

в). *Група от кръстове*, състояща се от два разцъфнали латински кръста и светозарен кръст. Средният кръст е светозарен Константинов кръст, вписан в медальон, и е по-голям на размери от двата странични кръста. Разцъфналите кръстове също не са еднакви по размери. Трите кръста са нарисувани на едно ниво над тънка черта. Изписана в гр. № 13.

Цвят: полихромна, червено и кафяво.

Местоположение: люнет.

Датировка: VI в.

1. Светозарен кръст с удължено вертикално рамо, вписан в медальон. Краищата на всички рамена на кръста се разширяват слабо. Краищата на хоризонталното рамо опират във вътрешността на медальона, а краищата на вертикалното рамо – във външната страна. Тялото на кръста е украсено с редуващи се бисери и скъпоценни камъни (овални и квадратни). От междурамията излизат радиално 4 широки и разширяващи се в края светлинни лъча. Сияние – състои се от 3 различни по ширина концентрични окръжности.

Размери: неизвестни.

Цвят: кафяв за кръста; синьо-сив за медальона.

Местоположение: люнет.

Датировка: VI в.

2. Разцъфнал кръст с удължено вертикално рамо. Краищата на рамената завършват с леко разширение и по два двулистника – бисери.

Размери: неизвестни.

Цвят: червен.

Местоположение: люнет.

Датировка: VI в.

¹ За декорираните с живопис гробници вж. Д о б р у с к и, В. Материали по археологията на България. – Сб. НУ, XIII, 1986, с. 345.; К а ц а р о в, Г., Х. Т а ч е в. Новооткрита християнска гробница в София. – ИБАД, I, 1910, 23–26.; А й н а л о в, Д. Эллинистические основы византийского искусства. СПб., 1900; Ф и л о в, Б. Софийската църква „Св. София“ (= Материали за историята на София, IV). С., 1913; М и я т е в, К. Декоративната живопис на Софийския некропол. С., 1925; Две новооткрити старохристиянски гробници в София. – ИБАИ, IV, 1926–1927, 298–299; В е л к о в, И. Християнска гробница в София. – ИБАИ, XII, св. 2, 414–415; Г о с п о д и н о в, Ю. Некрополът около църквата „Св. София“. – В: Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността (= Материали за историята на София, V). С., 1921, 54–69; И в а н о в а, И. Украса на гробница I, намерена под сградата на Народната библиотека. – ИБАИ, XIV, 1940–1941, 241–249; Б о б ч е в, С. Н., арх. Новооткрити гробници в старохристиянския некропол на Сердика. – ИБАИ XIV, 1940–1942, 238–242; Г а б а р, А. Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. London, 1972; Г е р а с и м о в, Т. Д. Гробница с живопис от Сердика (VI в. на н.е.). – Археология, 1976, № 2, 51–53; О в ч а р о в, Д. Архитектура и декорация на старохристиянските гробници в нашите земи. – Археология, 1976, № 4, 20–29; О в ч а р о в, Д., М. В а к л и н о в а. Ранновизантийски паметници от България (IV–VII в.). С., 1978; V a l e v a, J. Sur certaines particularités des hypogées paleochrétiens des terres thraces et leurs analogues en Asie Mineure. – Anatolica (Leiden), VII, 1979–1980, 117–151; В ъ л е в а, Ю. Декоративни и иконографски особености на погребалната живопис (IV–VI в.). – Изкуство, XXXIV, 1984, № 1, 20–26; P i l l i n g e r, R. Frühchristliche Malerei in der heutigen Volksrepublik Bulgarien. – In: Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Wien, 1986; V a l e v a, J. La Tombe aux Archanges de Sofia, Signification eschatologique et cosmogonique du decor. – Cahiers Archéologiques (Paris), XXXIV, 1986, 5–28; V a l e v a, J. Les necropoles paleochrétiennes de Bulgarie et les tombes peintes. Actes du XI-e Congr. Int. d'Archéologie chrétienne. Roma, 1986; 1243–1258; Живописата на раннохристиянските гробници от България (IV–VI в. н.е.). Автореферат на дис. С., 1987.

² M a r u s c h i, O., F. S a g m u l l e r. Handbuch der christlichen Archaeologie New York – Cincinnati – Chicago, 1912, p. 219.

³ К а ц а р о в, Г., Х. Т а ч е в. Цит. съч., с. 25.

⁴ D j u r i c, V. Vizantijske freski u Jugoslaviji, Beograd, 1975, с. 396, бел. № 1, 2.

⁵ V a l e v a, J. Sur certaines..., 1979–1980, p. 128.

⁶ С т а н ч е в а, М. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. – В: Сердика. Т. 2. С., 1989, с. 22.

⁶ Ф и л о в, Б. Цит. съч., гр. 21, 27; Г о с п о д и н о в, Ю. Цит. съч., гр. 23, 48.

⁸ С т а н ч е в а, М. Цит. съч.

⁹ Ш а л г а н о в, К. Стратиграфски наблюдения върху участък от Сердикийския некропол. – В: Сердика. Т. 2, 59–66.

¹⁰ Г о с п о д и н о в, Ю. Цит. съч., табло 4.

¹¹ И в а н о в а, В. Цит. съч., с. 244.

¹² М и я т е в, К. Декоративната живопис..., с. 16; Ф и л о в, Б. Цит. съч., с. 88, XXI, I.

¹³ М и я т е в, К. Декоративната живопис..., 5–6.

¹⁴ Г о с п о д и н о в, Ю. Цит. съч., с. 56, 59, 60.

¹⁵ D i n k l e r, E. – In: Lexicon der christlichen Ikonographie (Stuttgart), 1970, 2. s. v. „Kreuz“ col. 565–566, 570–571.

¹⁶ H e i n z-M o h r, G. Lexicon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst. Düsseldorf – Köln, 1976, p. 165.

¹⁷ M a r u s c h i, O., F. S a g m u l l e r. Цит. съч., с. 219.

¹⁸ М и р ч е в, М. Гробницата от Шкорпиловци. – МПК, VII, 1967, № 1, 10–19, обр. 2.

- ¹⁹ Talbot - Rice, D. The leaved Cross. - Byzantinoslavica (Praha), XI, 1950, 72-81; Flemming, J. Kreuz und Pflanzenornament. - Byzantinoslavica, XXX, 1969, 88-90.
- ²⁰ Рашев, Р. Знаци и рисунки по стените на кръглата църква в Преслав. - ИНМ, Шумен, VI, 1973, табло 4, 5.
- ²¹ Talbot - Rice, D. Цит. съч., фиг. 1; Овчаров, Д., М. Ваклинова. Цит. съч., с. 42.
- ²² Кубе, А. Поздне-романский крестъ. - Seminarium Kondakovianum (Praha) II, 1928, 27-30, обр. 4.
- ²³ Мирчев, М. Цит. съч., обр. 2, 4.
- ²⁴ Кондаков, Н. П. Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. Спб., 1904, 154-187.
- ²⁵ Dunkler, E. Цит. съч., col. 576.
- ²⁶ Grabar, A. Цит. съч., с. 252, 256-285.
- ²⁷ Grabar, A. L'empereur dans l'art byzantin. Paris, 1939, 32-39, 156-158, 160, 170 sq.
- ²⁸ Wiegand, Th. Latmos - In: Milet, III, Berlin, 1913, fig. 118.
- ²⁹ De Bossk, Wl. Materiaux pour servir a l'archeologie de l'Egipte chretienne, atlas, Saint-Peterbourg, 1901, pl. IX.
- ³⁰ Hauteceur, L. Le soleil et la lune dans les Crucifixions. - Revue Archeologique (Paris), XIV, 1921, 13-32. Grondis, L. H. Le Soleil et la Lune dans les scenes de Crucifixion, Actes du IV. Congr. Int. de Etudes Bzantines, Sofia, 1934, Deonna, W. Les crucifix de la valee de Saas (Valais). Sol et luna, histoare d'un theme iconografique, - Revue de L'Histoire des Religions (Paris) 132, 1946; 133, 1947-1948.
- ³¹ Валтровић, М. Белешке с пута. - Старица (Београд), 5, 1888, 118-120.
- ³² Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства. Прага, 1929, с. 95.
- ³³ Gough, M. The Origins of the Christian Art. London, 1973, p. 94, fig. 80.
- ³⁴ Vander Ven. Vie grecque de sainte Marthe, mere de S. Symeon. - In: La vie ancienne de S. Symeon Stylite le Jeune (521-592). T. 2. Bruxelles, 1970, p. 288.
- ³⁵ Pelekaniadis, S. Studien zur frühchristlichen und byzantinischen Archaeologie. Thessaloniki, 1977, p. 370., fig. 30-33.
- ³⁶ Grabar, A. Martyrium, p. 276, n. 1; vedi Кирил Йерусалимски PG, XXXIII, col. 1176-1177.
- ³⁷ Firatli, N. Notes sur quelques hypogees paleochretiens de Constantinople, - TORTULAE, XXX Supplementhe, Freiburg, 1966, fig. 4.
- ³⁸ Sulzberger, M. Le Symbole de la Croix et les Monogrammes de Jesus chez les premiers Chretiens. - Byzantion (Bruxelles), II, 1925, p. 393 sq.
- ³⁹ Marucchi, O., F. Sagmuller. Цит. съч., с. 219.
- ⁴⁰ Pillingert, R., A. Minsev, P. Georgiev. Ein frühchristliches grabmal mit Wandmalerei bei Ossenovo (bezirk Varna/Bulgarien). Wien, 1989, Abb. 27, 28.
- ⁴¹ Овчаров, Д. Цит. съч., 27-28.
- ⁴² Вълева, Ю. Декоративни и иконографски..., с. 25.
- ⁴³ Овчаров, Д. Цит. съч.; Овчаров, Д., М. Ваклинова. Цит. съч., 29-30.
- ⁴⁴ Váleva, J. Sur certaines..., p. 128; Les necropoles..., p. 1255.
- ⁴⁵ Pelekaniadis, S. Цит. съч., с. 370.
- ⁴⁶ Мирчев, М. Късноримският некропол на Одесос. - ИБАД, VIII, 1957, с. 93, обр. 139; с. 95, обр. 144, 145.
- ⁴⁷ Миятев, К. Две новооткрити..., 298-299.
- ⁴⁸ Pillingert, R., A. Minsev, P. Georgiev. Цит. съч., A. 62, Abb. 27, 28.
- ⁴⁹ Пак там, фиг. 27, 28.
- ⁵⁰ Millet, G. Les iconoclastes et la croix. A propos d'une inscription de Kappadoce. - Bulletin de Correspondance Hellénique (Paris), XXXIV, 1910, p. 96 sq.
- ⁵¹ Dalton, O. M. Byzantine art and Archeology. Oxford, 1911, 39-40, fig. 21, 22.

- ⁵² Герасимов, Т. Д. Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Св. Врач.). – ИАИ, XXIX, 1966, 222–225.
- ⁵³ Цончев, Д. Старохристиянска засводена гробница в Хисаря. – Прометей II, Кн. V, 1937–1938, 21–23.
- ⁵⁴ Николов, Д., К. Калчев. Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна – Берое. – ИМЮБ, XV, 1991, 29–44, обр. 12.
- ⁵⁵ Valleva, J. Sur certaines..., p. 128.
- ⁵⁶ Figatli, N. Цит. съч., фиг. 4.
- ⁵⁷ Grabar, A. Martyrium, p. 302; Valleva, J. Sur certaines..., p. 128.
- ⁵⁸ Grabar, A. Martyrium, p. 287 sq.
- ⁵⁹ Pelekaniidis, S. Цит. съч., 72–73, фиг. 1, 2.
- ⁶⁰ Grabar, A. Martyrium, PL LI–2, 4.
- ⁶¹ Wilpert, J. Die Malereien der katakomben Roms. Berlin, 1913, taf. 255, 259; Grabar, A. Martyrium, Pl. LI, 3.
- ⁶² Grabar, A. Martyrium, PL XXXVII.
- ⁶³ Gage, J. Σταυροσ νικόλοος. La victoire imperiale dans l'Empire chretien. – Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses (= RHPR, Strassburg – Paris), 1933, 370–400.
- ⁶⁴ Миятев, К. Декоративната живопис..., 6–7; Ceschelli, C. La basilica a cupola come tempio celeste. – In: Spätantike und Byzanz, I, Halbband, Baden-Baden, 1952, p. 175.
- ⁶⁵ Sulzberger, M. Цит. съч., 428–430.
- ⁶⁶ Pelekaniidis, S. Цит. съч.
- ⁶⁷ Pillingger, R., A. Minsev, P. Georgiev. Цит. съч., фиг. 27, 28.
- ⁶⁸ Оршић-Славетић А. Археолошки истраживања у Нишу и околини. – Старинар, 1933–34, № 8–9, с. 304; Mirsovic, L. La necropole paleochretienne de Nis. – Arch. Jug. Beograd II, 1956, 85–100.
- ⁶⁹ Fulper, F. Sopiana: The history of Pecs during the Roman era and the problem of the continuity of the the late Roman population. Budapest, 1984, 36–38, fig. 10, PL XII.
- ⁷⁰ Николов, Д., К. Калчев. Цит. съч., обр. 10, 12; Герасимов, Т. Д. Раннохристиянска гробница..., обр. 2.
- ⁷¹ Pelekaniidis, S. Цит. съч., 86–87, фиг. 22.
- ⁷² Pillingger, R. Цит. съч., с. 99.
- ⁷³ Pallas, D. Les monuments paleochretiens de Grece decouverts de 1959 a 1973. Citta di Viterbo, 1975, p. 9, fig. 14.
- ⁷⁴ Оршић-Славетић, А. Цит. съч., с. 304.
- ⁷⁵ Lawrenson, M. The Ravenna Sarcophagi. New York, 1970, p. 29.
- ⁷⁶ Pelekaniidis, S. Цит. съч.; Mirsovic, L. Цит. съч., фиг. 2–4; Dugve, E., J. Bronsted. Recherches a Salone, II, Wien 1928, fig. 127–129; Dugve, E., R. Egger. Forschungen in Salona III. Der altchristliche Friedhof Marusinac. Wien, 1937, Abb. 21; Pillingger, R., A. Minsev, P. Georgiev. Цит. съч., обр. 27; Fulper, F. Цит. съч., фиг. 10, PL XII.
- ⁷⁷ Markthaler, P. Die dekorativen Konstruktionen der Katakomben decken Roms. – RQ (Freiburg), XXV, 1927, p. 55 sq.
- ⁷⁸ Fulper, F. Цит. съч., с. 36 сл.
- ⁷⁹ Найсоската гробница от 1956 г., гробницата от Сопиана, гробницата от с. Осеново, Варненско.
- ⁸⁰ The Patristic Lexicon, s.v. „Helios“, p. 606.
- ⁸¹ В Сердика, гр. 1, 2, 12.
- ⁸² Petersen, E. La croce e la preghiera verso Oriente. Ephemerides Liturgicae. – LIV (Citta di Vaticano), 1945, p. 61 sq.
- ⁸³ По подобен начин над гробничен вход са изписвани и латински кръстове – Кузманов, Г. Раннохристиянска гробница на нос Калиакра. – МПК, XI, 2, 1971, 6–8; Kaufmann, C. M. Handbuch der christliche Archaeologie. Berlin. 1913, p. 133, 137.
- ⁸⁴ Millett, G. Цит. съч.
- ⁸⁵ Добруски, В. Цит. съч., с. 434; Шкорпил, К., Х. Шкорпил. Средновековни черкви и гробища в София. – Сб.НУ, II, 1890, с. 56; Миятев, К.

Две новооткрити..., с. 299; В е л к о в, И. Цит. съч., с. 415.

⁸⁶ Pilling e r, R. Цит. съч., с. 99; К у л а к о в с к и й, Ю. Древности Южной России. Две керченские катакомбы с фресками. Материалы по археологии России. СПб., 1891, с. 19.

⁸⁷ H e i n z-M o h r, G. Цит. съч., 308-309.

⁸⁸ Ц о н ч е в, Д. Цит. съч., с. 21.

⁸⁹ F i r a t l i, N. Цит. съч. фиг. 4.

⁹⁰ D e B o s k, Wl. Цит. съч., pl. IX.

⁹¹ Б о б ч е в, С. М. Цит. съч., с. 240, обр. 335.

⁹² E n g e l m a n n, J. Images parousiaque dans l'art Paleochretien – In: l'Apocalypse de Jean, Geneve, 1979, 73-96.

⁹³ А й н а л о в, Д. Цит. съч., 198-200; Г е р а с и м о в, Т. Д. Гробница с живопис от Сердика..., с. 53.

⁹⁴ D e B o s k, Wl. Цит. съч.

⁹⁵ K a u f m a n n, C. M. Цит. съч., фиг. 143.

⁹⁶ Пак там, фиг. 146.

⁹⁷ G a b a g, A. Цит. съч., PL LXII, 3.

⁹⁸ Ш а п и р о, М. Художник, общество, стил. Избрани студии и статии. С., 1993, с. 130.

⁹⁹ D u g g v e, E. R. E g g e r. Цит. съч., 1939, 13, 24 фиг. 21.

^{99a} М и я т е в, К. Декоративната живопис..., с. 7.

¹⁰⁰ P e l e k a n i d i s, S. Цит. съч., с. 370.

¹⁰¹ Пак там, фиг. 30-33.

¹⁰² С т а н ч е в, С. Старохристиянска гробница при с. Бистрица. – ИАИ, XVII, 1950, 281-284.

¹⁰³ М и р ч е в, М. Гробница от Шкорпиловци, 11-12.

¹⁰⁴ В а г н е а, I. Christian art in Romania. T. 1. Bucharest, 1975, 131-143; В а у м а н н, V. H. Nouveaux temoignages chretiens sur le limes Nord-Scythique. La basilique a martyrium de basse epoque romaine decouverte a Niculitel. – Dacia (Bucarest), XVI, 1972, p. 182 sq.

¹⁰⁵ Кръстовете са част от два червени надписа, гласящи:

1) † Μάρτυρες Χριστοῦ

2) Μάρτυρες Ζωτικός Ἀτταλὸς Καμάσις Φίλιππος

(+Христови мъченици + Мъченици: Зотик, Атал, Камасий, Филип) – вж. В а г н е а, I. Les monuments paleochretiens des Roumanie. Sussidi allo Studio delle Antichita cristiana, Citta di Vaticano, 1977, № 63).

¹⁰⁶ Ц о н ч е в, Д. Цит. съч.

¹⁰⁷ Н и к о л о в, Д., К. К а л ч е в, Цит. съч., 43-44; П и л и н г е р, Р. Гробница с псалмов текст от Стара Загора. – ИМЮБ, XIV, 59-67, 60-61.

¹⁰⁸ К у л а к о в с к и й, Ю. Цит. съч.

¹⁰⁹ Г е р а с и м о в, Т. Д. Раннохристиянска гробница при гр. Сандански..., с. 223.

¹¹⁰ T a i b o t-R i s e, D. Цит. съч., Pl. 1.; О в ч а р о в, Д., М. В а к л и н о в а. Цит. съч., фиг. 69, 70; Ш к о р п и л, К. Антични паметници от Западното черноморско крайбрежие. – ИБАИ, 1940-1942, обр. 66, 71a; D a l t o n, O. M. Цит. съч., с. 478.

¹¹¹ Г е р а с и м о в, Т. Д. Раннохристиянска гробница..., с. 223.

¹¹² R e n d i c-M i o s e v i c, D. Neue Funde der Nekropole Manastirine in Salona. – Arch. IuG. I. 1955, 56-60.

¹¹³ Пак там, фиг. 1, 2; О р ш и њ, С л а в е т и њ, А. Цит. съч., обр. 6.

¹¹⁴ H e i n z-M o h r, G. Цит. съч., с. 67, 101.

¹¹⁵ Два от светозарните кръстове от гробница (след 361 г.) при базилика extra muros във Филипи са изписани с тъмна боя, но не е обнародван нейният цвят; P e l e k a n i d i s, S. Цит. съч., с. 370, фиг. 31, 32.

¹¹⁶ D a l t o n, O. M. Цит. съч., с. 67, фиг. 38.

¹¹⁷ Мозайките от „Санта Пуденциана“, мавзолея на Гала Плацидия, „Сан Аполинаре“ и т. н.

- ¹¹⁸ P e t e r s o n, E. Цит. съч., с. 61.
- ¹¹⁹ P e l e k a n i d i s, S. Цит. съч.
- ¹²⁰ Enzyklopädie der Weltkunst IV. Byzanz, Baden-Baden, 1978, p. 1702.
- ¹²¹ B r e u e r s t e d t, R. Die Entstehung und Entwicklung des Nachbildes in der abendländischen Malerei. München, 1966, p. 35.
- ¹²² H e i n z-M o h r, G. Цит. съч., 100–101.
- ¹²³ К о н д а к о в, Н. П. Цит. съч., 95–96.
- ¹²⁴ D a n i e l o u, J. Les Origines du christianisme latin. Histoire des doctrines chrétiennes avant Nices, T. 3. Paris, 1978, p. 55 sq.
- ¹²⁵ R o w l a n d, Chr. The Open Heaven. A study of Apocalyptic in Judaizm and Early Christianity. London, 1985, p. 59.
- ¹²⁶ W i l p e r t, J. Цит. съч., табл. 163, 207, 252.
- ¹²⁷ G r a b a r, A. Цит. съч., Pl LIX, 1.
- ¹²⁸ K a u f m a n n, C. M. Цит. съч., фиг. 166.
- ¹²⁹ P e l e k a n i d i s, S. Цит. съч., 91–95, фиг. 25–28.
- ¹³⁰ Пак там; F u l e r, F. Цит. съч.; D y g g v e, E. J. B r o n s t e d. Цит. съч.; D y g g v e, E., R. E g g e r. Цит. съч.; P i l l i n g e r, R., A. M i n c e v, P. G e o r g i e v. Цит. съч.
- ¹³¹ D y g g v e, E., R. E g g e r. Цит. съч., фиг. 21.
- ¹³² E f f e n b e r g e r, A. Frühchristliche Kunst und Kultur von den Anfängen bis zum 7. Jahrhundert. Leipzig, 1986, 237–238, Abb. 238.
- ¹³³ B a r n e s, I Les monuments paleochrétiens..., p. 219; D a l t o n, O. M. Цит. съч., с. 565, фиг. 344.
- ¹³⁴ Б о б ч е в, С. Н. Цит. съч., обр. 335.
- ¹³⁵ W u n d e r l i c h, E. Die Bedeutung der roten Farbe. Griessen u.a., 1925.
- ¹³⁶ G r a b a r, A. Цит. съч., 209–210; C e s c h e l l i, C., F. F u r l a n i, M. S a l m i. The Rabbula Gospels. Fascimile Edition.... Olten-Laussanne, 1959, fig. 13.
- ¹³⁷ О р ш и њ-С л а в е т и њ, А. Цит. съч.
- ¹³⁸ Д е В о с k, Wl. Цит. съч.
- ¹³⁹ H e i n z-M o h r, G. Цит. съч., 100–102.
- ¹⁴⁰ D a n i e l o u, J. Цит. съч., 68–69.
- ¹⁴¹ В ъ ж а р о в а, Ж. Руските учени и българските старини. С. 1960, № 261; Писмо на М. И. Ростовцев, в което съобщава за гробница от Найсос, подобна на сердикийската гр. № 9.
- ¹⁴² P e l i k a n i d i s, S. Цит. съч., с. 370.
- ¹⁴³ Н и к о л о в, Д., К. К а л ч е в. Цит. съч., обр. 10.
- ¹⁴⁴ V a l e v a, J. Les necropoles..., p. 1322.
- ¹⁴⁵ И в а н о в а, В. Цит. съч., с. 244.
- ¹⁴⁶ Гробницата от Едеса, гробница № 24 от Солун, гробница от 1932 г. от Ниш.
- ¹⁴⁷ Г е р а с и м о в, Т. Д. Раннохристиянска гробница..., 222–223.
- ¹⁴⁸ Н и к о л о в, Д., К. К а л ч е в. Цит. съч., обр. 10.
- ¹⁴⁹ V a l e v a, J. Les necropoles..., p. 1322.
- ¹⁵⁰ М и р ч е в, М. Гробницата от Шкорпиловци..., с. 13.
- ¹⁵¹ А ѝ н а л о в, Д. Цит. съч., 117–118.
- ¹⁵² Д о б р у с к и, В. Цит. съч., с. 435.
- ¹⁵³ През 1986 г. е открита с гр. № 1.
- ¹⁵⁴ В ъ ж а р о в а, Ж. Цит. съч., с. 272, № 163.
- ¹⁵⁵ М и н я т е в, К. Декоративната живопис..., с. 5.
- ¹⁵⁶ Г о с п о д и н о в, Ю. Цит. съч.
- ¹⁵⁷ Н и к о л о в, Д., К. К а л ч е в. Цит. съч., обр. 10, 12.
- ¹⁵⁸ Ц о н ч е в, Д. Цит. съч., с. 21.
- ¹⁵⁹ М и н я т е в, К. Декоративната живопис..., с. 5.
- ¹⁶⁰ P e l e k a n i d i s, S. Цит. съч., 73–74.
- ¹⁶¹ В а л т р о в и њ, М. Цит. съч., 118–120.
- ¹⁶² Е у с е, S. Trakya da Bizans devrine ait eserler, – Turk Tarih Kurumu Bulletin (Istanbul), 33, 1969, 333–334, fig. 10–11.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ И ТАБЛАТА В ТЕКСТА

Табл. I. Разпределение на видовете кръстни знаци по гробници.

Табл. II. Местоположение на видовете кръстни знаци.

Табл. III. Местоположение на разцъфналите кръстове с различни размери.

Табл. IVa. Цвят на мазилката в гробниците. б. Техника на изпълнение на кръстовете.

Табл. V. Колорит на единичните кръстни знаци.

Табл. VI. Колорит на групите кръстни знаци.

Обр. 1. Кръстни знаци от сердикийските гробници.

Обр. 2. Реконструкция на декорацията на гробница № 1 и изображение на кръст от нея.

Обр. 3. Реконструкция на декорацията на гробница № 2.

Обр. 4. Реконструкция на декорацията на гробница № 4.

Обр. 5. Реконструкция на декорацията на гробница № 9.

Обр. 6. Реконструкция на декорацията на гробница № 10.

Обр. 7. Реконструкция на декорацията на гробница № 11.

Обр. 8. Реконструкция на декорацията на гробница № 12.

Обр. 9. Реконструкция на декорацията на гробница № 13 и реконструкция на светозарен кръст от люнета в гробницата.

Обр. 10. Реконструкция на декорацията на гробница № 14 и реконструкция на изображение на кръст.

Обр. 11. Реконструкция на гробница № 15.

Обр. 12. Реконструкция на гробница № 16.a.b. – кръст.

Табл. I

Гробница	Единични кръстни знаци				Групи кръстове		Брой кръстове	%
	разцъф- нал	светоза- рен	хризма		А	Б		
			Конст. мон	мон. кръст				
№ 1		1				3	4	10,25
№ 2	4						4	10,25
№ 4			1				1	2,56
№ 9		1					1	2,56
№ 10	1						1	2,56
№ 11			3	1			4	10,25
№ 12	1			1	3		5	12,82
№ 13		1				3	4	10,25
№ 14	8						8	20,51
№ 15	3,5						3,5	8,97
№ 16	3,5						3,5	8,97
Общо	21	3		6		9	39	100

Табл. II

Местополо- жение	Единични кръстни знаци				Групи кръстове	Брой кръс- тове	%
	разцъф- нал	светоза- рен	хризма				
			Конст. мон.	мон. кръст			
стени	14,5		4			18,5	52,11
люнет	2	1		1	3	7	19,71
свод	1	2			6	9	25,35
дъно на ниша				1		1	2,82
Общо	17,5	3	6		9	35,5	100

Табл. III

Размери	Местоположение			Брой кръстове	%
	свод	стени	люнет		
големи	1	3	1	5	35,71
малки		8	1	9	64,28
Общо	1	11	2	14	100

Табл. IV

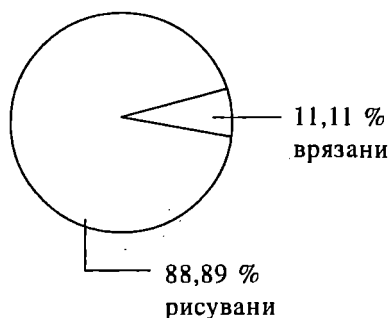
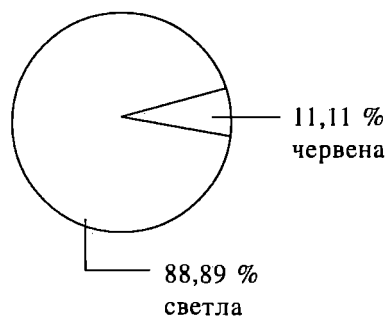
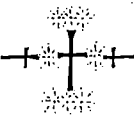

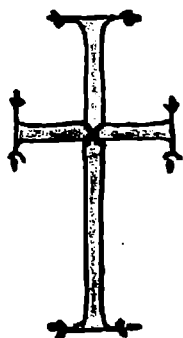
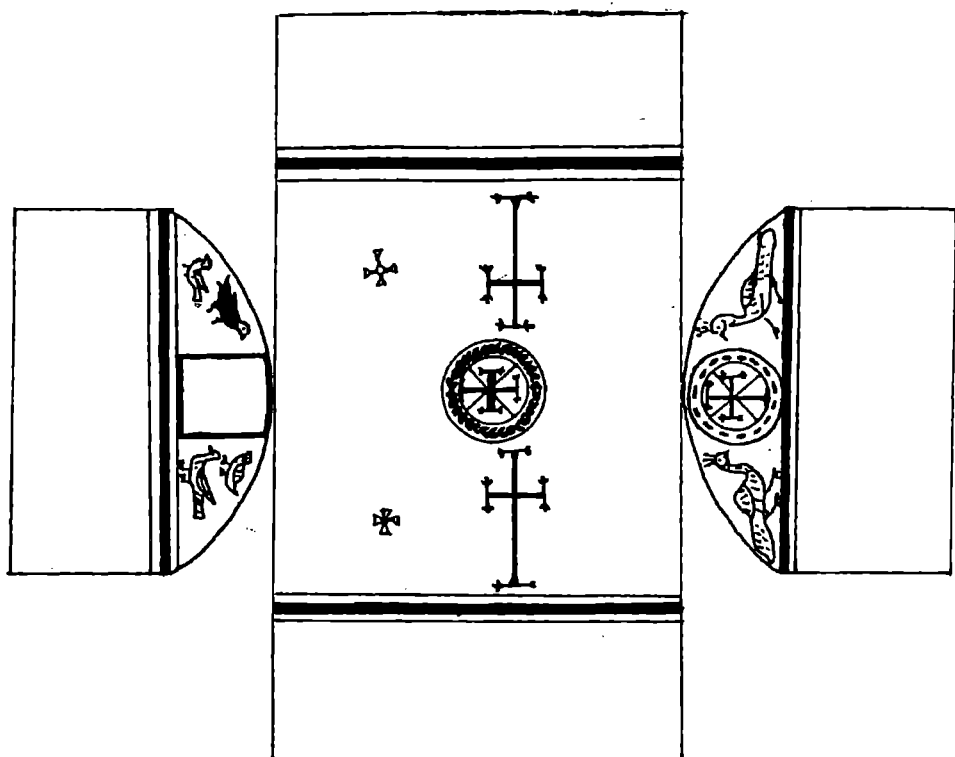
Табл. V

Цвят (основен тон) на кръста		Разцъф- нал кръст	Светоза- рен кръст	Хризма		Брой кръс- тове	%
				Конст. мон.	мон. кръст		
червен кафяв		12,5 4	1 1 1	4	1	17,5	60,34
						5	17,24
жълта гама	светъл					1	3,44
	олив охра жълт					1	1 1
„червен и бял“		3,5				3,5	12,07
Общо		20	3	6		29	100

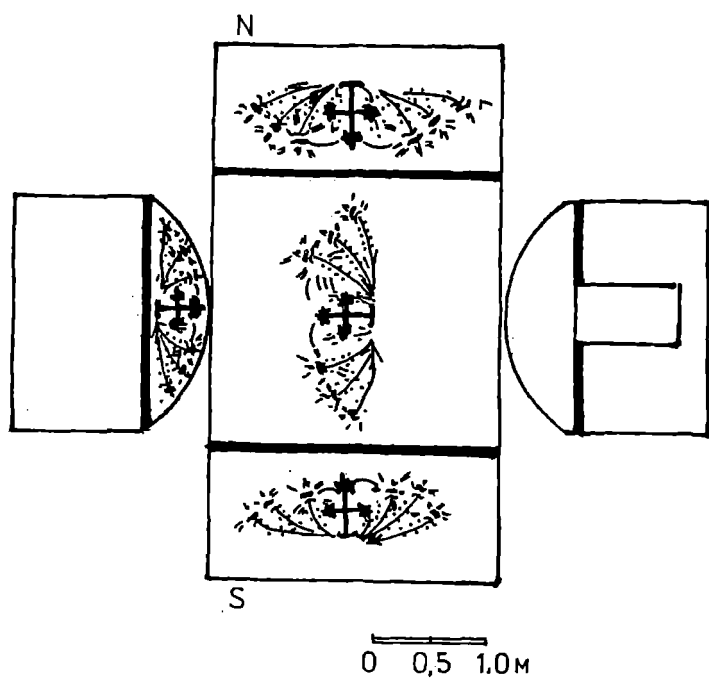
Табл. VI

Оцветяване на кръстове в групата		Групи кръстове		Брой групи	%
		еднородни (А)	разнородни (Б)		
моно- хромни групи	червени светъл олив	1	1	1	33,33
червени и кафяви			1	1	33,33
Общо		1	2	3	100

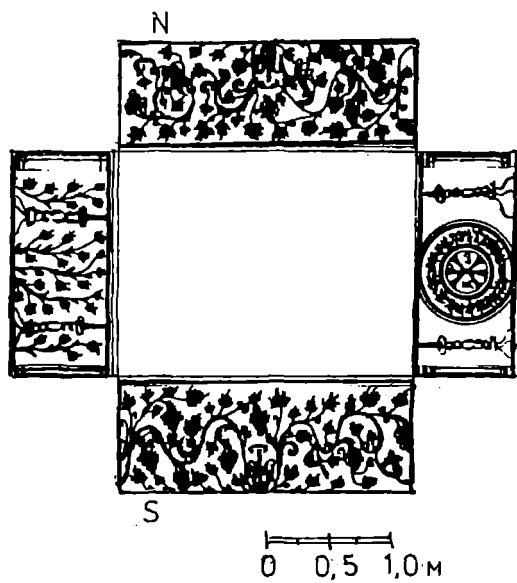
ЕДИНИЧНИ КРЪСТНИ ЗНАЦИ						ГРУПИ КРЪСТОВЕ			
РАЗЦЪФНАЛ КРЪСТ	СВЕТОЗАРЕН КРЪСТ		ХРИСТОВ МОНОГРАМ			ЕДНОРОДНИ (А)	РАЗНОРОДНИ (В)		
	ОБИКНОВЕН	КОНСТ. ТИП	А	В	С		В ₁	В ₂	
									IV век
									V век
									VI век

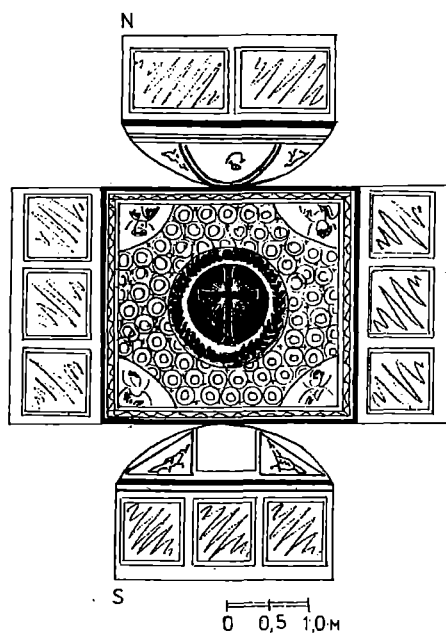
Обр. 2

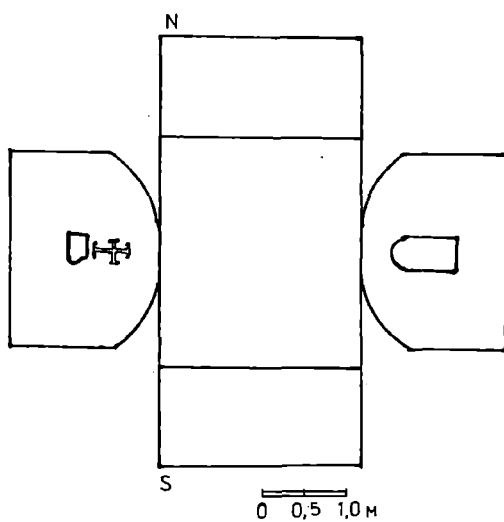
Обр. 3

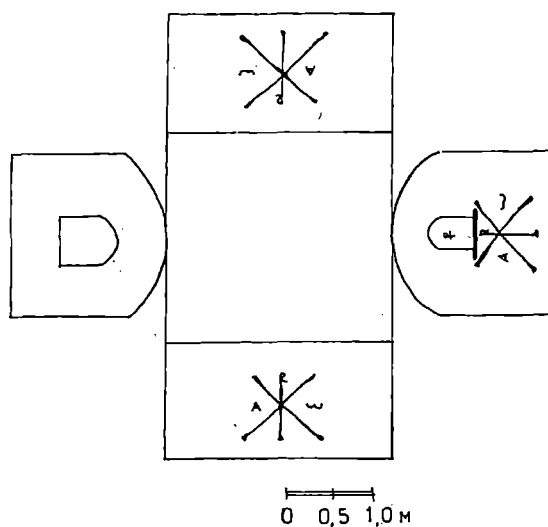
Обр. 4

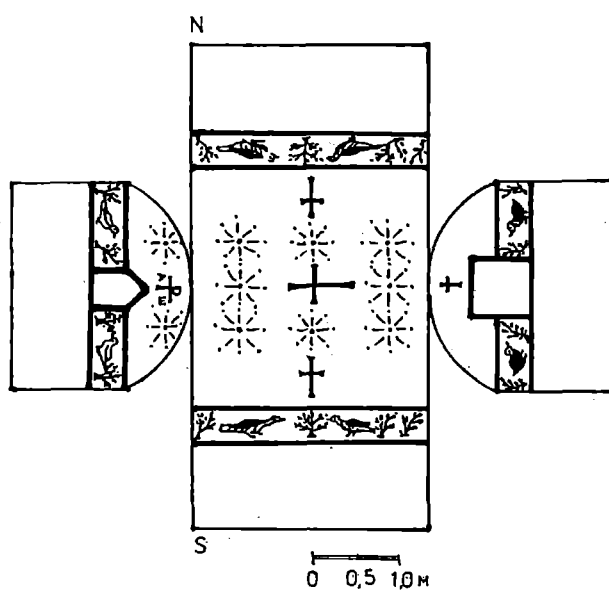
Обр. 5

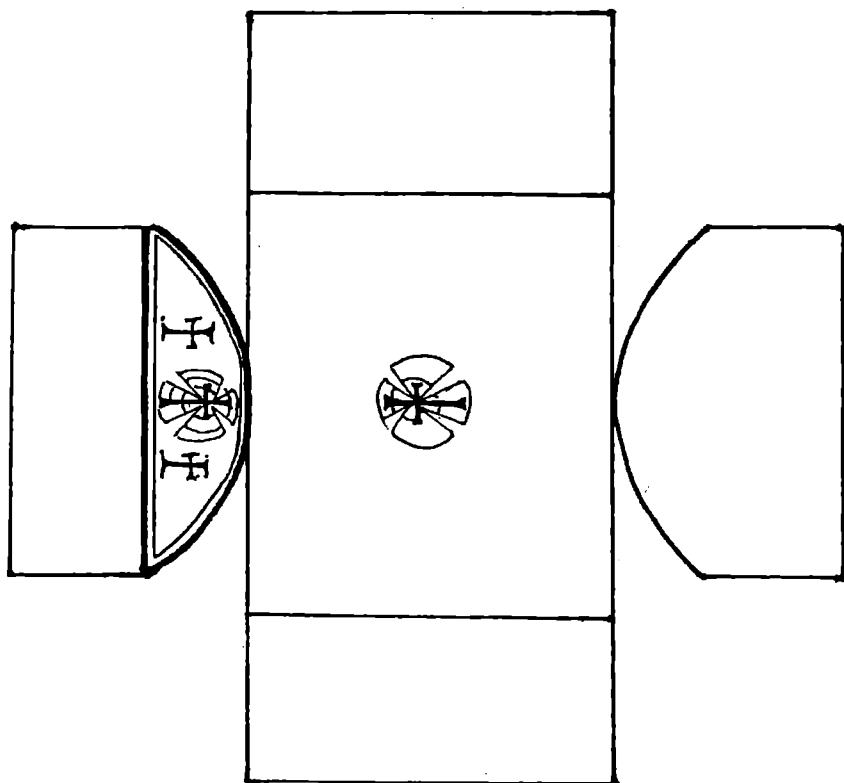
Обр. 6

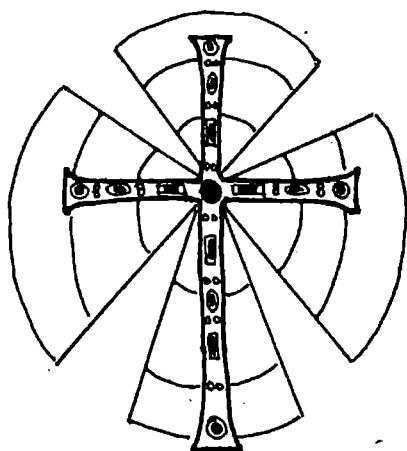
Обр. 7

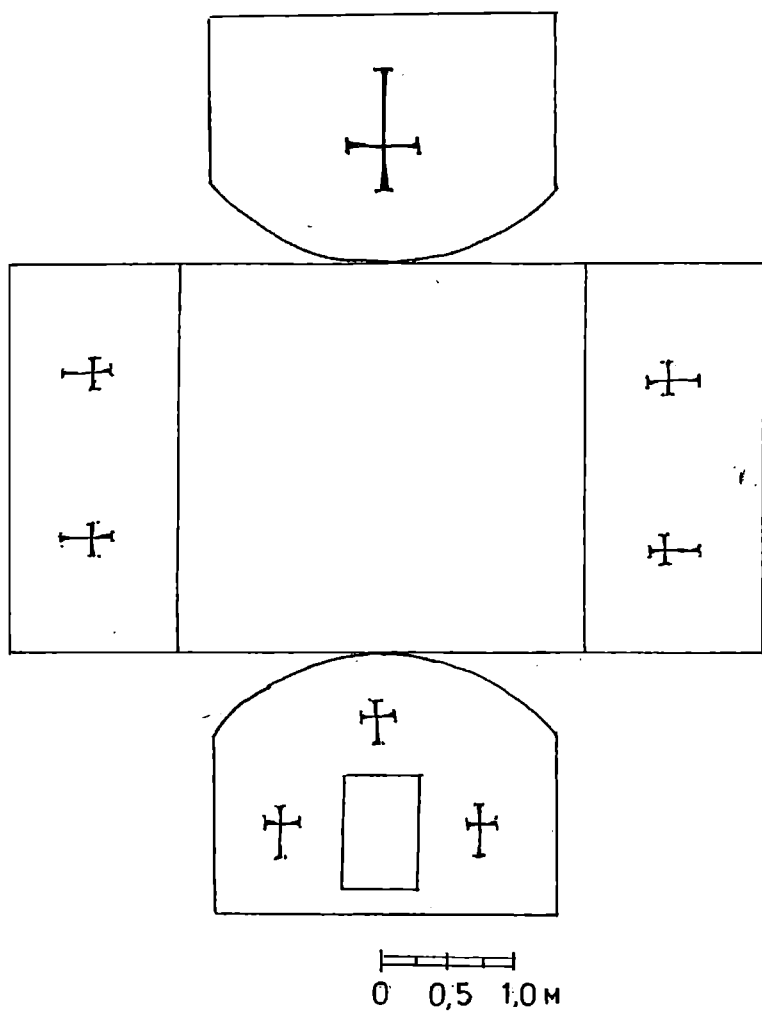
Обр. 8

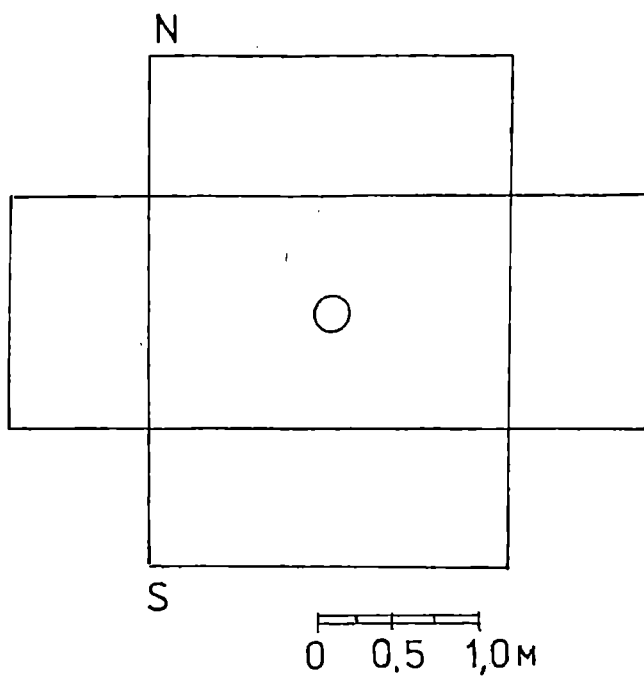
0 0,5 1,0 м.

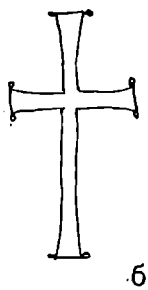
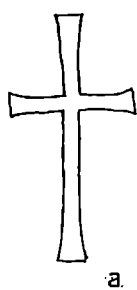
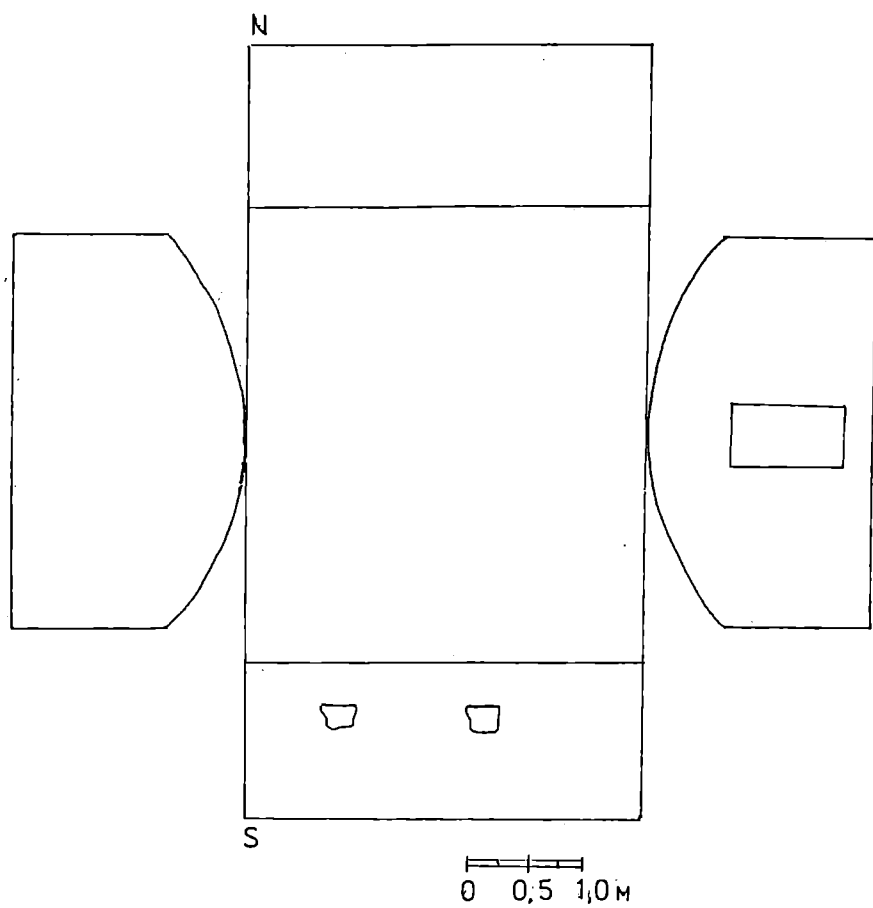
Обр. 9

Обп. 10

Обр. 11

Обр. 12

ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАРОДНОСТНО САМОСЪЗНАНИЕ ПРЕЗ VII-X В.

ВАЛЕРИ КАЦУНОВ

Валери Кацунов. ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ НАРОДНОСТНОГО САМОСОЗНАНИЕ В VII-X ВВ.

В статията анализиратся проблеми, свързани с формирането и развитието българского народностного самосознания в период VII-X вв. Централно място в изследованието заемат основните фактори, влияещи на формирането етно-политического мышления: светската и духовната власт в българском обществе раннего средновековья. Изследованието се провежда последователно в две, естествено ограничени периода на приемане християнства, подпериода: языческия и християнския. На базата на писменни източници е представен процесът на ерозия на языческото българское самосознание след Кръшението. Особено внимание е отделено на ролята на християнската идеология в указанный процес.

Valery Katzunov. FORMATION AND DEVELOPMENT OF BULGARIAN NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS DURING THE VII-X C.

The study analyzes the problems, concerning the formation and the development of Bulgarian self-consciousness during the VII-X c. A.D. The stress is laid upon the basic factors for the formation of ethno-political thinking: the clerical and secular authorities in Bulgarian society during the Early Middle Ages. The study is carried on in two subsequent periods, demarcated by the conversion to Christianity. The processes of erosion of pagan self-consciousness of both Slavs and Proto-Bulgarians and of the genesis of a new unitary Bulgarian national self-consciousness after the Conversion are revealed on the base of written sources. The author stresses upon the fundamental influence of the Christian ideology in those processes.

Настоящото изследване представлява част от по-обширно проучване на отражението на българското народностно самосъзнание в културата за периода VII-XVII в., на неговото формиране, запазване и преработване във времето. То е плод на дългогодишно проучване на достъпната изворова база и теоретичната и коментарната литература по проблема, който не е нов в българската историография.

Редица български учени са посветили част от трудовете си на различни прояви на българското народностно самосъзнание. Рядко обаче тези трудове са специално ориентирани към него, както например статията на Ив. Дуйчев „Прояви на народностно самосъзнание у нас през XVII век“¹. Специализирани изследвания, посветени на неговата структура и динамика на развитие в исторически план, почти няма². В повечето случаи това са комплексни разработки, посветени на формирането на българската народност и на нейната собственоетническа култура. В тях самосъзнанието на средновековните българи и някои негови отделни прояви са представени по-скоро като илюстрации на авторови тези, но не и като самостоятелен обект на изследване. Сравнително най-подробно този проблем се разглежда в трудовете на Д. Ангелов, като: „Образуване на българската народност“³, „Българската народност през вековете“⁴, „Българинът в средновековието. (Светоглед, идеология, душевност)“⁵ и др.⁶ В нашата историография съществуват множество съчинения, разглеждащи пробами на българската средновековна култура и, без да са посветени изрично на самосъзнанието, разкриват факторите и условията за неговото формиране, развитие и прояви. Това са преди всичко работи на М. Дринов⁷, В. Златарски⁸, Й. Иванов⁹, Хр. Гандев¹⁰, Ив. Дуйчев¹¹, В. Гюзелев¹², Ст. Ваклинов¹³, Ив. Венедиков¹⁴, В. Бешевлиев¹⁵, П. Петров¹⁶, П. Ангелов¹⁷, Н. Тодоров¹⁸, В. Мутафчиева¹⁹, Г. Бакалов²⁰, Р. Радкова²¹, Св. Станимиров²², Е. Грозданова²³, Цв. Георгиева²⁴, В. Тъпкова-Заимова²⁵, Й. Андриев²⁶, Н. Генчев²⁷, Г. Нешев²⁸, О. Тодорова²⁹, Т. Събев³⁰, Ил. Цоневски³¹, Ив. Божилов³², Д. Овчаров³³, Б. Николова³⁴ и др. Без тях изследването на българското народностно самосъзнание би било много по-трудно. Особено място в тази проблематика заемат изследванията на М. Каймакамова³⁵, посветени на българската средновековна историопис. Историческите знания, тяхната структура, подбор и механизъм на предаване във времето са в основата на индивидуалните човешки представи за отминалото битиё. Те подхранват представите за общност на произхода и историческата съдба на средновековните българи.

Посочените по-горе автори публикуват своите трудове по различно време и по различни поводи. Така например за 1300-годишнината от създаването на българската държава са издадени три обемисти сборника³⁶, посветени на възлови проблеми в българската история от древността до наши дни. По същия повод през 1981 г. и 1984 г. са проведени два международни конгреса по българистика с участието на много наши и чужди специалисти по българска история, литература, фолклор и музика. Материалите от тези конгреси са публикувани в няколко десетки тома. От 1985 г. насам се появяват редица монографии, като тази на А. Желязкова³⁷, и сборници³⁸ със статии, по-точно ориентирани към етническата картина в българските земи през

различни периоди. Всички те малко или повече се докосват до различни прояви на българското народностно самосъзнание през вековете.

Особено полезни за изследването на българското народностно самосъзнание са трудовете на специалисти, занимаващи се с проблеми на старобългарската литература, като: Б. Пенев³⁹, Б. Ангелов, Е. Георгиев⁴⁰, П. Динев⁴¹, К. Куев⁴², Д. Петканова⁴³, Н. Драгова⁴⁴, Св. Николова⁴⁵, Кл. Иванова⁴⁶ и др.

Проблемите на българското народностно самосъзнание са обект на нашето внимание от 1983 г. По тази проблематика сме публикували няколко студии и статии⁴⁷, в които разглеждаме както факторите за формиране и ерозия на българското народностно самосъзнание, така и динамиката на неговите прояви в различни периоди от българската история.

Народностното самосъзнание на българите има хилядолетна история. То „излиза“ на повърхността на обществения живот в българските земи особено ярко в условията на чуждо владичество. Повече или по-малко, съобразно историческата обстановка, то влияе активно върху мотивите на поведение на българите от Ранното българско средновековие до наши дни. Ето защо, по наше мнение, проблемите, свързани с неговото формиране, както и факторите, участващи в този процес по времето на Първата българска държава, изискват специално внимание.

Османското завоевание, осъществено в края на XIV в., заварва българския народ в една напълно завършена фаза на етно-историческото развитие. По това време българите имат оформени и стабилни етнически белези, които ги определят като самостоятелна народност. В продължение на около седем столетия те преживяват периоди на собствена държавност и чуждо владичество. Но за цялото това време езикът, обществената организация и културната общност остават техни устойчиви етнически белези. Заедно с държавностната традиция, тези белези отделят българската народност от заобикалящите я други народи и изпълняват известни функции на етнически определители в контактите с тях.

Формирането и утвърждаването на българската народност е сложен динамичен процес, развиващ се възходящо до момента на османското завоевание. Естествено е периодът на византийското владичество да окаже известно влияние върху този процес. Именно от това време са и първите спонтанни прояви на народностно самосъзнание. В известен смисъл етнически чуждата власт допринася за укрепване на българското народностно самосъзнание.

Народността е един от типове етнически общности и като всички социално-исторически категории възниква и се развива при конкретни исторически условия⁴⁸. Етническите общности се формират,

съществуват и еволюират обективно, вън от съзнанието и волята на хората, които ги съставляват в хода на историческото развитие на човека. Българската народност, като всяка исторически възникнала етническа общност, се формира на определена социална основа, в рамките на конкретна територия, под въздействието на редица фактори и в определени исторически условия. Един от основните фактори за възходящо развитие на етническите процеси, формиращи българската народност, е българската държавна власт.

В навечерието на османското завоевание езиковата, териториалната и културната общност с устойчива структура и здрави вътрешни връзки характеризират българската народност като единен социален организъм. Както всички социални организми, и българската народност притежава определено етническо (народностно) самосъзнание.

Изброените етнически определители и условия, сами по себе си, не изпълват достатъчно народностната характеристика на отделния индивид от която и да е етническа общност. Но тяхното взаимодействие и своеобразно отражение в неговото съзнание мотивират индивидуалните му оценки и отношения към заобикалящата го социална среда; формират етническото му самосъзнание.

Етническото самосъзнание е преди всичко културен феномен. Съществуват и други области на човешка дейност, които оказват пряко влияние на индивидуалното чувство за народностна принадлежност или предоставят възможности за изявата му, като например военните действия. Те обаче не са решаващи за неговото формиране, запазване или промяна.

Народностното самосъзнание е в тясна зависимост от културата на етноса в най-широк смисъл. От своя страна в нея могат да се отделят два относително самостоятелни пласта. Единият е съставен от оригинални, собствени етнически културни особености и достижения, а вторият – от чужди културни явления и достижения, проникнали изцяло или повлияли на културното развитие на народността. В литературата, разглеждаща проблемите на културното развитие на етноса, тези два пласта са определени по следния начин: първият – етническа култура – включващ собствените етнически културни особености; и, вторият – култура на етноса – обемащ споменатата етническа култура плюс всички чужди културни достижения, проникнали и повлияли на общото културно развитие на народността. „С една дума, етническата култура не следва да се смесва с културата на етноса (нацията) в цяло. Последната включва не само етническите, национално-специфичните, но и междуетническите, интернационалните компоненти на културата“⁴⁹.

Въпросът за съотношението на посочените културни пластове е изключително сложен. Той се определя от факта, че в хода на историческото развитие отделните групи хора, а по-късно племена и

народи, рано или късно влизат в контакт помежду си, което неминуемо води до културен обмен. От друга страна, неговото решение е в пряка зависимост от обема и точността на информацията, с която разполагаме. Колкото по-назад във времето разглеждаме това съотношение, толкова по-малки са обемът и точността на информацията. Това придава относителен характер на резултатите от изследването на посоченото съотношение.

Народностното самосъзнание като културен феномен зависи пряко от посочените два културни пласта. При това от решаващо значение за него са връзките му с етническата култура. Отношението народностно самосъзнание – етническа култура има два аспекта. От една страна, културните особености на народността влизат като съзнателен елемент в структурата на етническото самосъзнание. От друга, проявите на народностно самосъзнание се отразяват в етническата култура. В това отношение тя играе определяща роля спрямо етническото самосъзнание.

Отношението народностно самосъзнание – култура на етноса има по-различен характер. Тук етническото самосъзнание изпълнява известни функции на своеобразен филтър при проникване на чужди културни достижения. В този смисъл то възпрепятства навлизането на чужди културни влияния, които биха довели до промени в собствено-етническият характер на културата, до нейната ерозия и подчиняване на друга, етнически чужда култура. Поради това, последното отношение изпълнява функция на обратна връзка в по-общото отношение: култура – самосъзнание.

Разгледаните две отношения, два типа връзки на народностното самосъзнание със собствената етническа култура и културата на етноса като цяло могат да се сведат до едно по-общо отношение: етническо (народностно) самосъзнание – култура. В това така определено отношение определяща роля играе културата, тъй като самосъзнанието като философска категория се явява резултат от въздействието на културата върху съзнанието на отделния индивид или група хора.

Темата на настоящото изследване „Формиране и развитие на българското народностно самосъзнание през VII–X в.“ предполага относително самостоятелното обособяване на няколко тематично по-тесни проблема, които иначе взаимно се обуславят и се преплитат в сложно единство:

- 1) формиране на българската етническа общност (народност) и българското етническо (народностно) самосъзнание;
- 2) формиране на българската етническа култура;
- 3) отношението между българската етническа култура и етническото самосъзнание;
- 4) отношението между етническото самосъзнание и културата на етноса (обратна връзка).

Необходимо е маркираният по-горе хронологически интервал да се раздели условно на три периода – три етапа от зараждането и развитието на народностното самосъзнание. Това се налага поради факта, че в създаването на българската народност, чийто основен белег се явява народностното самосъзнание, участват етнически различни групи хора, при това етническата ситуация непрекъснато се променя. Именно промяната в етническото съотношение определя границите между отделните периоди.

Първият – от VI в. до 681 г., – когато участващите в българската етническа общност етноси съществуват все още относително самостоятелно и нямат постоянни и преки контакти помежду си на Балканите. *Вторият* – 681 г. докъм третата четвърт на IX в., – когато те вече живеят съвместно в границите на държавна общност. *Третият* – от третата четвърт на IX в. или от Покръстването и въвеждането на славянската писменост до падането на българската държава под византийско владичество. Това е времето, когато българите изпитват всеобхватното въздействие на двата основни фактора за формиране на самосъзнанието – светска и духовна власт.

Изследването на първия етап изяснява основата, върху която през втория – 681 г. докъм 60-те години на IX в. – започва формирането на българското народностно самосъзнание. Този процес навлиза в решителна фаза в началото на третия период, когато върху съзнанието на отделния индивид въздейства целият сложен комплекс от фактори и отношения, от които най-силно словото и писмеността, както и обединяващата функция на църквата. Именно появата на тези два фактора отделя третия етап от преходните. Този трети етап с право се смята за решаващ по отношение на народностното самосъзнание.

Ограничаването на настоящото изследване до началото на X в. е съвсем условно, тъй като естествената горна граница на третия етап е краят на Първата българска държава – 1018 г., но то се налага поради чисто техническите изисквания на изданието. Същото важи и за ограниченията в броя на ползваните извори. Надяваме се, че при друга възможност ще продължим с анализа на състоянието и развитието на българското народностно самосъзнание до залеза на Първата българска държава, както и неговите прояви по времето на византийското владичество.

Промените на етническата ситуация се отразяват в развитието на общественото мислене. И тъй като етническото съзнание е форма на общественото мислене, то при проследяване еволюцията на последното могат да се открият конкретни прояви на народностно самосъзнание. Така развитието на общественото мислене се явява критерий за отделянето на трите етапа. Поставените условни хронологически рамки се подкрепят от политическото и културното развитие в обществения живот.

Както всички процеси в живота на човешкото общество, така и зараждането и развитието на средновековните обществени отношения не може да се отдели в строги хронологически рамки. Този процес започва да се забелязва все по-отчетливо след създаването⁵⁰ на българската държава. За това съдейства формираната териториална и политическа общност в нейните граници. Още със сключването на военнополитическия съюз⁵¹ между славяни и прабългари⁵² границите, отделящи територията, която те населяват, представляват необходимото условие за създаване на териториална общност⁵³. В границите на тази територия общият ход на общественото развитие води до утвърждаване на феодалните производствени отношения⁵⁴. Държавната власт от своя страна стимулира опосредствано този процес чрез усъвършенстване формите на организация на българското общество и налагането на християнската религия в качеството и на идеологическа форма на новия за българите обществен ред⁵⁵.

Прякото участие на държавната власт в процеса на утвърждаване на новите отношения са различните по форма юридически разпоредби⁵⁶. Въпреки легендарния характер на сведенията, все пак хронологически първи по ред са законодателните разпоредби на хан Крум. Впоследствие в българската държава се въвеждат „Закон за земята“ и „Закон за съдене на хората“. С тях държавата регламентира частната собственост върху основното средство за производство през Средновековието – земята и владелческата зависимост на група хора от една личност – феодал⁵⁷.

Изграждането и утвърждаването на средновековните отношения предполага появата и развитието на стопански връзки от феодален тип⁵⁸. Последните се основават на географските особености на отделните райони и растящите нужди на градското население. Тези стопански или икономически връзки представляват необходимо условие за формиране на икономическа общност в границите на българската държава⁵⁹. Връзката между икономическата общност и зараждащата се в нейната среда етническа общност на българите може да се покаже чрез отношението икономическа общност – държава – етническа общност. В него държавата играе определяща роля. Отношението изразява пряката зависимост на развитието на българската народност или етническа общност от състоянието и възможностите на държавната власт⁶⁰. Едно от най-важните следствия от това отношение е, че развитието на общественото мислене, а оттам и на етническото съзнание като форма на обществено мислене, зависи също така непосредствено от мероприятията на държавната власт. Поради тези съображения формирането на етническото съзнание на българите ще бъде разгледано като неделима част от общественото мислене и в неговата неразривна връзка с функциите на държавна власт в България до времето на византийското владичество.

Изложените дотук съображения относно целесъобразността и методите, по които ще бъде направен предлаганият кратък преглед на появата и развитието на българското народностно съзнание, гарантират допустимата точност при изследването на процесите, свързани с него. Накрая те дават възможност да се изведе определена динамика в развитието на българското народностно съзнание от времето на самостоятелното развитие на българската народност. Всичко това осигурява необходимата основа, върху която става възможно изследването на проблемите, свързани с отражението на българското народностно самосъзнание в културата на българите от по-късно време.

Изследването на едно сложно понятийно-психологическо явление, каквото е самосъзнанието на конкретен етнос, предполага наличие на голям брой писмени източници. Прецизността на такова изследване зависи пряко от авторството на източниците: В идеалния случай автор на писмените паметници трябва да бъде самият обект на изследване⁶¹. На практика реконструкцията на етническото самосъзнание на славяни и прабългари, неговите форми на проявление в общественото мислене и културата на двата етноса поотделно до появата на българската държава е възможно предимно по чужди писмени свидетелства.

Донякъде това важи и за условно отделения втори период, когато се създават някои от предпоставките за формирането на българското народностно самосъзнание. Такива са: единна държавна власт, обща територия, общи политически цели и перспективи и за двата етноса. Изследването на общественото мислене през втория период е облекчено от известните прабългарски (или първобългарски⁶²) текстове. Всичко това налага върху резултатите от настоящото проучване донякъде вероятностен характер. Тази, най-общо казано, обективна вероятност намалява постепенно с общественото развитие в българската държава за времето от записването на „Именник на българските ханове“ в нашите земи до създаването на първите български апокрифни текстове. Това е време, когато се появяват оригинални български съчинения.

За периода 681 г. – 60-те години на IX в. надписите върху камък изпълняват преди всичко мемориално-възпитателни функции спрямо поданиците на българската държава. Поради това не могат да бъдат само извор за състоянието на обществената мисъл. В тях няма преки сведения за народностно съзнание.

Успоредно с християнизацията на българското общество и последвалата поява на литературни творби, като „За буквите“, на чието идейно съдържание ще се спрем по-нататък, споменатата възпитателна функция се засилва и се появява ясно изразено народностно чувство. Така посоченият вероятностен характер на изследването намалява постепенно до минимум за времето на византийското владичество.

тво, когато в първите български апокрифни текстове откриваме ясно изразено българско народностно самосъзнание.

* * *

Разглеждането на периода до 681 г. би трябвало да започне с проучването на етническата картина на Балканите до нахлуването на славянските племена и тяхното трайно отсядане там. Необходимо е целта на това проучване да са културните взаимоотношения на траки, гърци и римляни⁶³. Резултатите от него биха послужили при изследване на взаимоотношенията между славяни и местно балканско население в хода на заселването на славяните. Крайният резултат от всичко това трябва да бъде конкретна етническа ситуация в навечерието на идването на прабългарите. Основна цел при тези изследвания е формирането, състоянието и евентуалните промени в общественото мислене, а оттам и в етническото самосъзнание на населението на Балканския полуостров до заселването на прабългарите. Резултатите от подобни проучвания биха представлявали така необходимата база за изследване състоянието и промените в общественото мислене на славяни и прабългари в процеса на формиране на българската народност. Промени, които в крайна сметка водят до появата на единно българско народностно самосъзнание. Литературата, посветена на този кръг проблеми, е твърде оскъдна и крайно недостатъчна⁶⁴. Анализирането им е трудно поради отдалечеността назад във времето и бедния за подобни изследвания изворов материал. Характерно за тази епоха е, че след окончателното отсядане на славяните на Балканите започва активен процес на претопяване на местното население⁶⁵. Вероятно този непосредствен контакт и съжителство е оказал влияние върху общественото мислене на славяните⁶⁶, но това е изключително трудно да се проследи, предвид особеното място, което заемат в обществения им живот отношенията с Византия⁶⁷ и тяхната частична християнизация. На практика тези отношения са водещият фактор при промените в славянското обществено мислене, защото именно те са останали в изворите от онова време.

Изследването е донякъде облекчено от факта, че съществуват теоретични разработки, в които се разглежда историческото развитие на самосъзнанието въобще. Това е направено в работите на К. И. Кушнер, В. Н. Козлов, С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров, Ю. В. Бромлей и др.⁶⁸ Използването на теоретичните разработки на споменатите автори при проучването на изворовия материал за предисторията на българската държава дава конкретни положителни резултати. Преди всичко става възможно доказването на наличие на етническо самосъзнание у славянските племена и прабългарите преди непосредствения им контакт. Предвид състоянието на общественото им развитие към този момент, това самосъзнание има относително проста структура. То

включва общо самоназвание – етним и представа за общност на историческата съдба. Съществуват известни различия във формата на тези две понятия, съотнесени поотделно за славяни и за прабългари, но смисловото им съдържание и ролята им на признаци, доказващи наличието на етническо самосъзнание у двете етнически групи, е безспорно⁶⁹. За времето от IV в. насам етнимът *славяни*⁷⁰ е засвидетелстван в съчиненията на Йорданес, Прокопий Кесарийски, Йоан Малала, Менандър и др.⁷¹ Приблизително по същото време в изворите срещахме и самоназванието на прабългарите – в Анонимен хронограф от 354 г., в съчиненията на Моисей Хоренски, Павел Дякон и др.⁷²

Представата за общност на историческата съдба у славяните е изразена най-добре в отговора на славянския (антския) вожд Даврентий (Добрент, Добрита) на пратеника на аварския хаган да му се подчини: „Кой е впрочем този човек между хората и под слънчевите лъчи, който ще преодолее нашата сила? Защото ние сме свикнали да владеем чужда земя, а не други нашата. И ние сме сигурни в това, докато има война и мечове.“⁷³

Формално отговорът може да се сведе до класическата етническа опозиция „ние – те“. В случая зад „ние“ славянският вожд поставя съплеменниците си, а зад „те“ – всички останали, като в това число трябва да се разбират и аварите, без изричното им упоменаване. Противопоставяне от такъв характер е неразривно свързано с етнонима на който и да е етнос⁷⁴.

Характерна особеност на общественото мислене у славяните е тяхното демократично управление. Византийският историк от VI в. Прокопий Кесарийски съобщава това така: „Тези народи – славяни и анти – не се управляват от един човек, но от старо време живеят демократично и затова винаги общо разглеждат ползните и трудни работи. Също така е току-речи с всички други работи у едните и у другите и това е установено открай време за тези варвари.“⁷⁵

В „Стратегикон“ на Псевдомаврикий⁷⁶ се сочи недвусмислено, че поради споменатата особеност славяните нямат общ владетел и не признават ничия върховна власт: „Племената на славяните и антиите имат еднакъв начин на живот и еднакви обичаи. Те са свободолюбиви и по никакъв начин не се оставят да бъдат поробени или управлявани и особено в собствената им страна.“⁷⁷

Тази особеност на общественото мислене се отразява в етнимите, като *славяни* се явява сборно, родово понятие за всички славянски племена⁷⁸. В йерархията на славянския етним съществуват отделни племенни самоназвания като: севери, тимочани, абодрити, браничевци, моравяни, ринхини и др.⁷⁹ Тези самоназвания имат относително неустойчив характер. В по-голямата си част те са свързани с географски понятия и при преместване на племето се променят⁸⁰. Вероятно основната функция на отделните племенни самоназвания е отличаването на племената, участващи във военновременни съюзи⁸¹.

Територията, обитавана от славяните, е разделена на родово-племенен принцип, на който съответстват и племенните самоназвания. Всяко отделно племе е подчинено на свой вожд, който олицетворява висшата власт за всеки член на същото племе, но само там. Над членовете на което и да е съседно племе той няма такава власт, тъй като то има свой вожд⁸². Тази политическа самостоятелност на отделните славянски племена е подчертана на много места в „Стратигикона“ на Псевдомаврикий: „Наистина, ако и да са многобройни, те /аварите/ не признават ред и власт, както славяните и антите и други такива племена, които не признават власт и ред.“⁸³[...]

„Те /славяните/ живеят в безвластие и взаимно се ненавиждат“⁸⁴[...]

„... понеже те /славяните/ имат много князе, при това несговорчиви помежду си...“⁸⁵

Независимо от пристрастието на византийския автор, политическата раздробеност на славяните е факт. Тя се отразява в общественото им мислене под формата на локалност на етническото съзнание. Тази особеност в общественото мислене на славянските племена се запазва у някои от тях до късно. Тя е особено характерна за етнически обединения от племенен тип въобще и до появата на държавна организация има водеща функция в съзнанието на отделния член на племето⁸⁶. Свидетелство за нейната устойчивост във времето е отцепването на племената абодрити, тимочани и браничевци от българската държава при управлението на хан Омуртаг⁸⁷. Общо взето докъм VII в. етническото съзнание на славяните се характеризира с относителна неустойчивост и проста структура⁸⁸.

За същия период от време етническото съзнание на прабългарите има по-сложна структура. Това е естествено, предвид държавните им обединения до тяхното отсядане на Балканите⁸⁹. У прабългарите съзнанието за етническо единство на отделните племена е в по-висок стадий на развитие⁹⁰. Това личи от отговора на вожда на прабългарското племе утигури Сандилах на настояването на византийския император Юстиниан да започне война срещу родственото им също прабългарско племе котраги: „Не е справедливо, нито пък прилично съвсем да се унищожат съплеменниците ни, които не само говорят език, еднакъв на нашия, и са наши съжители, а имат и същото облекло и бит, но са и наши сънародници, ако и да са подвластни на някои други вождове.“⁹¹

Това съзнание за единство на родствените прабългарски племена се явява следствие на съжителството им в границите на единно държавно обединение⁹². Цитираният текст свидетелства за осъзнато културно родство, изразено в общия език и бит.

Съществен дял в общественото мислене на прабългарите заема идеята за държавност⁹³. Те се настаняват на Балканите с оформени вече държавни традиции⁹⁴. Това обяснява успеха им в организацията

на новосъздадената българска държава⁹⁵. Наличието на установени вече традиции в сферата на държавното устройство свидетелства за съществуването на общественозначими идеи в общественото мислене на прабългарите. Най-важната от тях е идеята за собствена държавност. Косвено свидетелство за нея е и осмисленото културно-етническо родство между отделните прабългарски племена. Всичко това свидетелства за относително по-високия етап на развитие на общественото им мислене в сравнение със славяните⁹⁶.

Разгледаният период – IV в. – 681 г. – носи информация за равнището на етническото съзнание у славяни и прабългари поотделно. Тази информация е необходима основа за изследването на следващия етап – 681 г. – 60-те години на IX в. Тя хвърля светлина върху изключително сложния проблем: съотношение на общественозначимите идеи в славянобългарското общество до Покръстването. Възможно ли е и до колко разделянето им на „славянски“ и на „прабългарски“ по произход. Това е един проблем, който изисква самостоятелно и задълбочено изследване, но поради липса на такова се налага да се доверим само на публикуваните домашни паметници от това време. Те отразяват преди всичко обществената мисъл на прабългарите, тъй като те се заселват на Балканския полуостров най-вероятно с вече оформена традиция за съхраняване на информация от миналото⁹⁷. Иначе е много трудно да се обясни появата на „Именника“ например. Много е вероятно информацията за написването на същия паметник да е взета от друг, по-стар източник, но засега такъв не е открит⁹⁸. В полза на това предположение говори и наличието на прабългарски писмени знаци⁹⁹.

Така или иначе надписите върху камък, отразяващи събития и факти от историята на българската държава до X в., са ценен извор за изследването на общественото мислене в славянобългарското общество. Както вече изтъкнахме, наличието на собствени писмени паметници определя прецизността на изследванията, свързани с общественозначимите идеи и в частност с етническото съзнание в случаи, когато обектът се намира толкова далече в миналото. Най-вероятно е тези надписи да са плод на прабългарска инициатива, но все пак в литературата те са определени като оригинално българско явление¹⁰⁰. Това им качество ги прави ценен извор при проучване на идеите в общественото мислене през разглеждания период.

Известна доза на обективност има в гръцките и латинските извори, където за посочения етап се намират, макар и съвсем бегли, сведения за двата етноса поотделно. За целта на настоящото проучване обаче те нямат особена стойност, тъй като отразяват главно българо-византийските, българо-франкските и др. отношения във външната политика на българската държава. От тях съдим за относителната политическа самостоятелност на отделните славянски племена в границите

на българската държава¹⁰¹. За наличието на такава самостоятелност свидетелстват и действията на славянския вожд Славун през 60-те години на VIII в.¹⁰²

Развитието на общественото мислене в ранното българско общество през периода 681 г. – 60-те години на IX в. зависи пряко от наличието на обща и за двата етнически елемента държавна власт. Държавата, с факта на своето съществуване и общественотоорганизиращите си функции, създава у своите поданици съзнание за държавна принадлежност. В етнополитически ситуации, когато разнородни елементи участват в изграждането на едно държавнополитическо обединение, идеята за централизирана държавност постепенно взема връх над етническото им самосъзнание¹⁰³. За това е необходим продължителен период от време, в което общата политическа власт активно да въздейства върху съзнанието на всички членове на обществото. Този процес е улеснен в разглежданата етническа ситуация от това, че етническото съзнание на двата етноса има относително проста структура. Това облекчава до голяма степен етноинтегриращата функция на държавата. В специализираната литература тя отдавна и с право е определена като главен фактор за формиране на народностно самосъзнание¹⁰⁴. Може да се приеме, че държавната власт функционира като най-висш обединител на всички индивиди в нейните граници.

Съюзният характер¹⁰⁵ на новосъздадената българска държава определя сложния път на развитие на общественото мислене в нея. Поради факта, че начело на държавата застава прабългарската племенна знат¹⁰⁶, обществената мисъл в нея е силно зависима от общественозначимите идеи, които прабългарите внасят в организацията на държавната власт. Впрочем, както е известно, личността на владетеля в средновековните европейски общества е определяща по отношение на общественото мислене и организацията на обществото като цяло. В крайна сметка, независимо от своя произход, тези идеи изиграват положителна роля за постепенното сливане на славяни и прабългари в единна българска народност. Тяхното съдържание до голяма степен определя насоките на процеса на формиране на единното народностно самосъзнание.

Първият писмен паметник, в който намират отражение обществените идеи на прабългарите е „Именник на българските ханове“¹⁰⁷. Този своеобразен летопис е създаден вероятно с цел да удостовери древността на държавническите традиции¹⁰⁸ у прабългарите, а оттам и правото на съществуване на новата Аспарухова българска държава¹⁰⁹. Държавническата традиция е изразена чрез идеята, че славянобългарската държава е продължение на Кубратовата, а тя пък на Атиловата¹¹⁰. Това свидетелства за наличието на исторически спомен, като израз на представата за обща историческа съдба¹¹¹. Наличието на каквото и да е по форма исторически спомен е от голямо значение

за формиране и поддържане на етническо самосъзнание¹¹². Споменатата идея е подкрепена с изричното посочване на отделни знатни родове (аристокрация), от които произхожда всеки владетел.

Особено място в „Именника“ заема следният текст: „Тези 5 князе управляваха княжеството на отвъдната страна на Дунава 515 години с остригани глави. А след това дойде отсам Дунава Исперих княз. Същото и до сега.“¹¹³

Традицията в държавното управление се доказва с точна цифра – „515 години“. Посоченият откъс свидетелства, че общественото мислене на прабългарите е достатъчно развито не само като наличие на традиция в държавното управление. Нещо повече, той е внесен в летописа, за да отбележи новото в традицията – славянобългарската държава. Отбелязването на това събитие, както и главната цел на съставителите на „Именника“, е информацията от историческото минало да не бъде заличена от времето, а да се запази и пренесе за идните поколения¹¹⁴.

През този ранен период от съществуването на българската държава е налице тенденция към политическа еднородност в държавните граници. На практика такава политика довежда до сливането на двата разнородни етноса, тъй като собственото им етническо съзнание се лишава от идейно-политическата подкрепа на племенната власт. Тенденцията към политическа еднородност е ясно прокарана в постановленията на централната държавна власт, отразени върху камък. От тези надписи съдим и за държавноорганизиращата роля на прабългарите¹¹⁵. Независимо от относителната самостоятелност или вътрешно самоуправление на славяните¹¹⁶, никъде в известните домашни извори те не се споменават като отделен народ – съюзник или федерат. Всички жизненоважни за държавата въпроси, като тези за войната и мира, се решават от едно място и имат законна сила за всички, независимо от етническия им произход¹¹⁷. Именно това еднакво отношение на централната власт към всички поданици, засвидетелствано в постановленията на държавната власт, е едно от необходимите условия за консолидирането им в единна народност. В този смисъл и външната политика на първите български владетели, с произтичащите от нея следствия във вътрешнодържавния живот, се явява допълнителен, политически фактор в подкрепа на споменатата тенденция¹¹⁸. Поради това надписите¹¹⁹ от разглеждания период трябва да се приемат като общовалидни и за славяни, и за прабългари, щом те са в границите на една държава. Още повече, че в домашните извори те фигурират с едно име – „българи“.

Известни са и надписи, в които „българи“ е противопоставено на „славяни“. Такъв е Пресиановият надпис от Филипи. Неговата първа част гласи: „На много българи владетел от Бога Пресиан изпрати кавхана Исбул, като му даде войски, ичиргу боила и кана боила коловъра. А кавханът срещу смоляните...“¹²⁰

Но дали това противопоставяне означава война със смолянците или Ибсул е изпратен да преговаря с тях, предвид придвижването на българските войски към земите им, не може да се твърди със сигурност. Най-вероятно това противопоставяне е направено, за да се уточни, че става въпрос за славянско племе вън от границите на България. По това време смолянците обитават територии около средното течение на р. Места и на изток от горното течение на р. Арда. Следователно те са в границите на Византия¹²¹. В такъв случай противопоставянето трябва да се разглежда като необходимо уточняване на посоката на войските.

За целите на настоящото изследване най-богатата информация носят надписите с летописен характер¹²². Към тази група, освен цитираните два, влизат още: надписите около Мадарския конник и надписите от управлението на ханове Крум, Маламир и останалите нецитирани Пресианови надписи¹²³. Внимателното им проучване носи информация за структурата на формиращото се етническо съзнание. На този етап тя е твърде бедна и се състои от три елемента. Първият от тях е самоназванието. Етнонимът *българи* се утвърждава първоначално във вътрешнодържавния живот, като следствие на вътрешната политика. Значително по-късно хронистите от съседна Византия приемат този етноним за означаване на всички български поданици¹²⁴. Така например договорът от 815 г. съдържа следния текст: „...славяните, които са подчинени на императора, когато стана войната /нека останат така/, както бяха заварени, когато стана войната. Останалите пък славяни, които не са подчинени на императора в крайморската част, нека ги възвърне...“¹²⁵

Явно е, че текстът третира славянско население от погранични и за двете страни области. Население, което разполага със значително самоуправление, за което пък съдим от действията на споменатия погоре Славун, който воюва самостоятелно срещу византийците в Тракия¹²⁶. Като се има предвид, че според обичая от онова време всяка страна подготвя задълженията на ответната, то цитираният откъс е част от приготвения във Византия текст на договора¹²⁷. Следователно изричното посочване – „славяни“ – във византийската редакция на договора е съобразно с традицията във византийската канцелария.

Вторият елемент представлява осъзнато и декларирано в старобългарските надписи отделяне на свои и чужди, назовани с конкретни имена. При това названията са такива, каквито ги определя българската ханска канцелария, независимо за кого се отнася надписа¹²⁸. Така своите са българи, а чуждите – християни или гърци. Характерен в това отношение е надписът на Пресиан от Филипи. Неговата втора част гласи: „Който и да търси истината, Бог вижда и който и лъже, Бог вижда. На християните /византийците/ българите направиха много добрини и християните забравиха, но Бог вижда.“¹²⁹

Това естествено не важи за известните ни договорни текстове, тъй като названията в тях са определени от византийската страна¹³⁰. Този надпис е класически пример за етническо противопоставяне и отделиане въз основа на религиозна принадлежност¹³¹. Той може да се разглежда и като свидетелство за разликата в мирогледните системи на двете страни, но не това е целта на нашето изследване. Съществен за нас е фактът, че до Покръстването религиозната принадлежност поема частично функциите на етнически определител в случаи като посочения¹³².

Цитираният Пресианов надпис е забележителен и с това, че представява първият фиксиран исторически спомен за историята на българската държава. Това е твърдението, че българите са „направили много добрини“ на византийците, без да посочва изрично какво точно има предвид авторът или източник за подобна информация. Към момента на записа той е свидетелство за общо патриотично чувство – израз на вече единна историческа съдба. Тук онзи, от чието име е направен надписът, явно има предвид действителни събития от българо-византийските отношения в отминало време. Това е третият елемент на формиращото се българско народностно самосъзнание.

През периода 681 – 60-те години на IX в. се създават необходимите предпоставки за формиране на единното българско народностно самосъзнание. Главното в този процес е целенасоченото въздействие на държавната власт върху съзнанието на всички членове на обществото. То се осъществява преди всичко чрез поставяне на публични места на надписи с летописно и мемориално съдържание¹³³. Това е особено характерно за управлението на ханове Крум и Омуртаг¹³⁴. Търновският надпис¹³⁵ на хан Омуртаг е пример за такова целенасочено въздействие. Неговата финална част гласи: „Човек дори и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа тези /писмена/ да си спомня за този, който я е направил. Името пък на владетеля е Омуртаг, кан ювиги ...“¹³⁶

Традицията в стремежа за съхраняване на информацията от миналото и настоящето, с цел нейното осигуряване за бъдещето и заедно с това въздействието, което тя има върху съзнанието на онези, които я ползват, е засвидетелствана още в „Именника“. Продължена и развита от ханове Крум и Омуртаг, тя достига своя връх при хан Маламир и хан Пресиан.

Ефектът от въздействието на споменатата група надписи може да се търси и в цитирания надпис на хан Пресиан. Разбира се, неговото съдържание не е израз на народностно самосъзнание в завършен вид, а по-скоро белег на историчност в общественото мислене. Подобни идеи в средите на управляващата българска знат създават своеобразна идейна платформа, чието системно провеждане в обществения живот има като резултат формиране на народностно самосъзнание у всички

членове на българското общество от по-късно време. Фактически това е и част от механизма, чрез който централната държавна власт влияе върху съзнанието на всички поданици.

Характерна за процеса през разглеждания етап е силно изразената еднопосочност. Тя се състои в това, че върху съзнанието на хората се въздейства само от страна на държавната власт – „отгоре“, че все още няма лица, които по своя инициатива да възпитават в съзнанието на сънародниците си народностно чувство. Тази еднопосочност е обусловена от съществуващата през периода културна, битова и донякъде политическа обособеност на славяни и прабългари¹³⁷. Но процес на формиране на единно народностно самосъзнание съществува, като се развива по възходяща линия и с устойчиви темпове до момента на Покръстването. След този момент се създават необходимите условия за въздействие върху съзнанието и „отдолу“.

Втората линия на въздействие са административно-правните мероприятия на държавната власт. Те се предхождат от процес на укрепване на централната държавна власт и издигане личността на владетеля¹³⁸. В надписите от това време се появява изразното подчертаване на Божествения произход на владетелската власт. Ханът Омуртаг нататък се нарича „ювиги“ (велик)¹³⁹. Това свидетелства за преход от идеята за боилска към автократична монархия, в която личността на владетеля заема централно място в обществено-политическия и културния живот на държавата¹⁴⁰. Подкрепя на тази теза намираме в Търновския надпис на хан Омуртаг¹⁴¹. В него ясно е показан стремеж към увековечаване на ханската власт. Но заедно с това тук на преден план изпъква и една особена загриженост за идните поколения. Тази линия на издигане личността на владетеля се забелязва осезателно в управлението на хан Телериг¹⁴² и се задълбочава при хан Кардам¹⁴³. Тя е съпроводена с нарастване ролята и значението на славянския етнически елемент в държавата. При хан Крум този процес добива ново качество¹⁴⁴. Крумовите закони, колкото и легендарни да са сведенията за тях, все пак свидетелстват за реален опит на владетеля да изравни всички поданици пред лицето на властта. Това издигане на славянския етнически елемент наравно с прабългарския чрез юридически санкции представлява първото административно-правно въздействие на централната власт. Така или иначе хан Крум поставя началото на постепенното ликвидиране на своеобразния етнополитически дуализъм в българската държава до началото на IX в.¹⁴⁵ Следствията от това пряко въздействие на властта върху вътрешния живот на държавата създават някои обективни предпоставки за сливането на двата етнически елемента¹⁴⁶. За това допринася и административното переустройство на държавата, започнато от хан Крум¹⁴⁷. При хан Омуртаг процесът на централизиране на властта се издига още повече с последователно провежданата от него административна реформа¹⁴⁸.

Така административно-правната намеса на централната държавна власт във вътрешнодържавния живот значително ускорява процеса на сливане на отделните етнически елементи докъм средата на IX в.¹⁴⁹ А това подготвя почвата за качествено новите промени в българското общество от 60-те години на IX в. нататък¹⁵⁰.

Третата линия, по която държавната власт въздейства върху съзанието на своите поданици, е в областта на външната политика. Освен в защита целостта на държавните граници, тя се изразява и в присъединяването на големи групи славяни. Тази линия на въздействие няма така пряко и осезаемо отношение към етнообразуващите процеси в България. Главното следствие от нея е увеличаването на относителния дял на славяните спрямо общия брой поданици на държавата. Това подпомага процеса на славянизация на българската държава и довежда до числено надмощие на славянския етнически елемент в нея. Териториалното разрастване на българската държава, за сметка на земи със славянско население от гранични византийски провинции, представлява трайна тенденция във външната политика на владетелите от Първата българска държава. Тя достига своя апогей през първите десетилетия на IX в., когато голяма част от славяните в Мизия, Тракия и Македония са обединени в границите на единна българска държава¹⁵¹.

През периода 681 г. – 60-те години на IX в. се наблюдават два противоположни процеса, които протичат едновременно и характеризират етническата промяна в ранното българско общество. Единият е процес на етническа дезинтеграция на славяни и прабългари поотделно¹⁵². Другият представлява етническа интеграция на двата етноса към единна българска народност¹⁵³. Етническата интеграция се развива по посока към асимилиране на прабългарския етнически елемент от числено превишаващата го славянска маса¹⁵⁴.

За протичането на тези два процеса най-важна роля играе политическата организация на българското общество. Но освен нея съществуват и други фактори, които може да разделим условно на две групи. Първата – това са т. нар. материални фактори: обща територия, численост и разселване на двата етноса. Втората група фактори действа в сферата на обществения живот. Към нея спадат: възможностите за междуетнически контакти, културното равнище на двата етноса поотделно и общите цели и задачи в хода на историческото им развитие в рамките на обща държавност.

От момента на трайно свързване на двата етноса в съюзи, а може би и федеративни отношения, първата група фактори представлява конкретна даденост. Тя зависи от действията на държавната власт само дотолкова, доколкото към държавата се присъединяват нови масиви население, които увеличават числеността на славянския етнически елемент¹⁵⁵.

Втората група фактори зависи изключително от държавната власт. Не може да се твърди със сигурност до каква степен българските владетели съзнателно подпомагат действието на тези фактори. В хода на историческото развитие обаче, съзнателно или не, някои от тях създават благоприятни условия за тяхното действие. Влиянието на посочената втора група фактори е твърде неравномерно, тъй като зависи изключително от политическите движения в държавата. Така например след гоненията на християните при хан Омуртаг¹⁵⁶ и хан Маламир¹⁵⁷, при княз Борис всички поданици на държавата са принудени да приемат християнството¹⁵⁸.

В този смисъл именно със средствата на държавната власт в България се налага¹⁵⁹ християнството като единствена религия¹⁶⁰. Всяко отклонение от държавно установената насока в общественно-политическия живот се наказва най-строго от властта¹⁶¹.

Възможностите за междуетнически контакти нарастват с течение на времето, като след Покръстването те са напълно открити¹⁶². Но конкретни податки за тяхното протичане няма. За тях съдим само по някои бегли или косвени сведения от археологически проучвания. Появата на нови славянски имена сред управляващите българското общество е може би най-верният показател за тези контакти¹⁶³.

Културното равнище на двата етноса от момента на тяхното постоянно съвместно съжителство е приблизително еднакво. За известен нюанс на неравностойност може да се говори само в сферата на соционормативната култура¹⁶⁴. Но като цяло културата през споменатия период представлява твърде сложен структурен синтез, предвид участващите в нея по-стари културни пластове с местен, балкански произход¹⁶⁵. Общо взето може да се приеме, че през периода няма сведения за неравномерност в културното развитие на славяни и прабългари¹⁶⁶. От друга страна, междуетническите контакти благоприятстват взаимния обмен на културни влияния, водещи към културна еднородност – славянска по характер¹⁶⁷.

Що се отнася до общите цели и перспективи, то те са наистина общи. В областта на външната политика всеки враг на държавата е и враг на двата етноса поотделно. Не са известни случаи на отказ от участие във военни действия на един от двата етноса, когато тези действия са по инициатива на държавната власт. Най-ярък пример за това са войните срещу Византия¹⁶⁸.

Важен фактор за формирането на българската народност, а оттам и на българското народностно съзнание, е общият процес на политикоикономическо интегриране на всички поданици в българската държава¹⁶⁹. Развитието на икономическите връзки в българското общество като цяло създава необходимите условия за засилване и уплътняване на междуплеменните и междуетническите връзки¹⁷⁰. Закономерностите на този процес определят мястото и задачите както на отдел-

ния индивид, така и на големи групи от хора в социалната структура на българското общество. Това се санкционира от държавната власт, независимо от първоначалната етническа принадлежност на индивида или групата¹⁷¹.

Периодът 681 г. – 60-те години на IX в. е подготвителен етап в процеса на формиране на българското народностно съзнание. През това време в българската държава се създават всички материални предпоставки, необходими за консолидирането на българската народност. Успоредно с това развитието на средновековните обществени отношения създава благоприятни условия за промени в общественото мислене. Докъм средата на IX в., отразявайки своеобразния етнополитически дуализъм в българското общество, общественозначимите идеи нямат единен характер. Поради това не може да се говори за единно българско народностно съзнание през същия период¹⁷².

Самостоятелното разглеждане на периода от 60-те години на IX в. докъм края на X в. се налага поради това, че той се характеризира с две особено важни за съдбата на българското общество събития – Покръстването с последвалата християнизация и въвеждането на славянската писменост с ускореното създаване на оригинални и преводни ръкописи. Главно следствие от тези събития и започналите с тях процеси е създаването на самостоятелна българска култура, а с това и окончателното формиране на българското народностно съзнание. Посочените събития се преплитат в обществения живот на българската държава в сложен комплекс от причинно-следствени връзки, но тяхното изключително значение за консолидирането на българската народност налага разглеждането им поотделно.

Развитието на средновековните обществени отношения в България през преходния период в известен смисъл налага промяна в държавната идеология. Такава промяна се явява Покръстването, с което в определена насока се променя моделът на управление на българското общество¹⁷³. Погледнато от чисто политическа страна, то има място главно във външната политика като акт от международните отношения на българската държава. Но произтичащите от него следствия имат своето изключително значение за поданиците на българската държава по-скоро в техния обществен живот, отколкото в отношенията им с останалите народи и държави.

Идеята за Покръстването се налага от конкретната историческа обстановка¹⁷⁴. От една страна, това е примерът на съседна Византия и отношенията ѝ със славяните във в българската държава¹⁷⁵, а, от друга – необходимостта от укрепване на централната власт, като се разшири нейната социална база сред славянското мнозинство на държавата¹⁷⁶. Това е в унисон със задълбочаващия се процес на славянизация на държавния апарат. От трета страна е условието, че още по времето на хан Крум и особено при хан Омуртаг в България има

значителен брой християнизирани славяни, а това допринася за полесното приемане на новата религия¹⁷⁷.

Налагането на християнството в българската държава става със средствата на държавната власт. Ролята на централизираното управление личи от факта, че приемането на новата религия започва „отгоре“, от владетеля¹⁷⁸. Освен това потъпкването на острата реакция на недоволните от акта български аристократи става със силата на оръжието и при личното участие на владетеля в името на висши държавни интереси¹⁷⁹.

Покръстването е преломен момент в живота на средновековните българи: „С акта на покръстването българинът бил *освободен* (к. м. – В. К.) престанал да бъде „затворник на своето минало“. И влязъл в историята.“¹⁸⁰

По същество въвеждането на новата християнска религия представлява промяна в идеологическата сфера на българското общество. Поради това е необходимо да се направи кратък преглед на християнската идеология като форма на организация на обществото и взаимоотношенията на християнската църква със светската власт.

Новата християнска идеология създава всички необходими условия за формирането на единно българско обществено ангажирано мислене. Това е така, защото християнската религия съдържа необходимите идеологически постановки, следването на които в обществената практика води до етническо изравняване и заедно с това сплотяване на големи групи хора в границите на един църковен диоцез.

Християнството възниква в определен момент от историческото развитие на религиозните представи на човека. То представлява етап от естествената еволюция на обществените идеологически концепции и отразява степента на израстване на самосъзнанието на човека въобще. Това налага необходимостта от кратък преглед на проблемите, свързани с еволюцията на християнската религия, нейното издигане като държавна идеология и възникналите в този продължителен процес отношения между църковен институт и светска власт. Отношения, в хода на които християнството се развива, усъвършенства и адаптира към изискването да се превърне в държавна идеология. Проучването на тези проблеми изяснява пътищата и средствата, чрез които държавната власт въздейства върху съзнанието на отделния човек и обществото като цяло. А това в крайна сметка трябва да даде задоволителен отговор на проблема за формирането на единно народно-но съзнание в българското средновековно общество.

Християнската религия като всички идеологически комплекси зависи пряко от развитието на обществените отношения. Така на границата между античния свят и Ранното средновековие, когато космополитичните тенденции в римската държава вземат връх в обществените отношения, християнството предлага на вярващите един моно-

теистичен култ на мястото на множество различни по форма и обредност етнически и донякъде географски локализирани култове. До неговата поява „римското гражданство“ се явява единствената административно-правна форма за обединяване на етнически разнородната Римска империя. Постепенно броят на „римските граждани“, изповядващи християнска религия нараства и те стават мнозинство сред всички слоеве на населението.

Принципът на универсалност в християнското учение е отразен на много места в Посланията и е еднакво валиден за етническия произход и социалното положение на вярващия: „Защото чрез един Дух всички сме кръстени в едно тяло, било юдеи или елини, било роби или свободни; и всички с един Дух сме напоени“¹⁸¹. Той има особено значение за привличане на нови последователи:

„Обрязан ли е бил призван някой, да не крие; необрязан ли е призван някой, да се не обрязва.

Обряждането е нищо, и необряждането е нищо, а пазенето на Божиите заповеди е всичко.“¹⁸²

Този принцип на универсалност, че всички невярващи, всички езичници могат, а по-късно, когато християнството става държавна идеология, трябва да станат вярващи, да се покръстят, е в центъра на християнската доктрина.

Сходството между универсалността на християнското учение и всеобхватността на държавната идея в Римската империя е главната предпоставка за възприемане на християнството като държавна религия. Освен това в християнското учение ясно е прокарана идеята за богоустановеността на обществения ред и за мястото на отделния човек в обществото, фиксирана на много места в Посланията на апостолите, като например:

„Всяка душа да се подчинява на върховните власти, защото няма власт, която да не е от Бога; и каквито власти има, те са от Бога наредени.“¹⁸³

„Увещавай слугите, да се покоряват на господарите си, да им угаждат във всичко, като не отвържат.“¹⁸⁴

Тези две най-характерни за християнството черти – универсалността и подчертаният стремеж към ред и хармония в обществените отношения – са решаващи за издигането на християнството като държавна религия.

За да се оцени ролята и значението на християнската религия през Средновековието, трябва да се има предвид, че тя е господстваща форма на общественото съзнание през тази епоха. По това време всички останали форми на обществено мислене, имащи идеологическо съдържание, са подчинени и обединени в религиозната доктрина. Това е валидно и за политическите идеи, и за философията, и за юриспруденцията. През Средновековието християнската религия се

развива като сложна система от философско-социални, правни и етични възгледи и идеи¹⁸⁵. Независимо от някои явни противоречия в препоръчваните от нея морални норми на обществено поведение, като цяло християнската религия предлага на вярващите единен, задължителен модел на поведение. В ежедневието на средновековния човек тя е и морален кодекс, и обществено право.

Идеологията въобще възниква в процеса на развитие на материалния живот на хората. Едновременно с това се появява и обратна връзка, в смисъла на която християнската религия оказва решаващо влияние върху всички области на обществения живот¹⁸⁶. В средновековното общество религиозният институт – църквата, формулира и прилага в обществената практика стройна теория за органически построено общество, всеки член на което е част от цялото и от това произтичат неговите задължения към това цяло – към обществото¹⁸⁷. В социален аспект тази теория е идеологическата основа на обществените отношения в средновековното общество¹⁸⁸. Опорни моменти в нея са отделни текстове от Библията. В глава 12 от „I послание до коринтяните“ от стих 13 до стих 27 е представена тъкмо такава концепция, като се прави аналогия с човешкото тяло, в което всяка част има свое предназначение и не може да съществува самостоятелно¹⁸⁹.

Погледнато от друг ъгъл, църквата държи под контрол ритъма на обществения живот. Тя регламентира празниците и работните дни, храната и различните дейности от личния и обществения бит¹⁹⁰.

През Средновековието християнската религия разделя видимия свят на две части: свят на вярващите християни и свят на невярващи, на езичници. Това има изключителни следствия в областта на политиката. Подобна политическа доктрина изключва от числото на пълноценните хора всички езичници и част от християните – т. нар. еретици и схизматици. За културен и благоустроен свят се смята само този, над който се простира „Божията благословия“¹⁹¹.

В епохата на Средновековието религиозните предписания на църквата са единственият пътеводител на човека по житейския му път. Той се ражда, живее, труди се или се бори все в рамките на тези предписания. От тях човекът получава готови обяснения за превратностите на своята съдба. Те атакуват психиката му, свързват живота със смъртта, дават отговор на вечния интерес към „отвъдното“, обясняват му как се е появил на света, къде е неговото място сред другите хора в обществото и какво ще стане с него в бъдеще¹⁹². Християнската философия обобщава социалната практика на средновековния човек и му предоставя своеобразна задължителна система от понятия и категории; в която той, независимо от своето място в обществото, трябва да осъзнава себе си и околния свят. Но общество без противоречия не съществува. Това е в разрез с историческата практика. С

решаването на тези противоречия през средните векове се заема църквата, като това се превръща в нейна основна роля в организацията и управлението на средновековното общество¹⁹³, за което богословието дава не само най-висше обобщение, но и санкция, оправдане и освещаване¹⁹⁴.

Има и още нещо, което обикновено се подминава в българската историография – ролята на религията за психическата адаптация на средновековния човек към света, който го заобикаля. Свят без антибиотици, но с чума и проказа, без контрацептиви, но с естествен подбор. Свят, в който физическото оцеляване на индивида много често не зависи от самия него. В този свят упованието на Божественото е може би единствената опора в душевния мир на средновековния човек.

Религията, като всички идеологически системи, е социално явление. Тя определя човешките взаимоотношения независимо от техния социално-политически или ежедневно-битов характер. Обществената ѝ функция през Средновековието е не толкова да регламентира отношението на човека към Бога, колкото отношенията между самите хора¹⁹⁵. Такава идея е ясно изразена в обществената мисъл от времето на установяване на християнската религия като държавна¹⁹⁶. Именно тази нейна функция има решаваща роля при формиране самосъзнанието на отделния средновековен човек. Това се потвърждава даже при повърхностен преглед на някои есхатологични съчинения, като „Въпроси на Йоан Богослов към Авраам“¹⁹⁷, и сравнението им с откъси от Посланията на апостолите. Последните, както е известно, регламентират до голяма степен моралния кодекс и ежедневното поведение на християните.

Посоченият принцип на универсалност и стремежът към установяване на конкретен ред в обществения живот не могат да се реализират в житейската практика на човека без участието на светската власт. Общественоорганизиращата роля на църквата през Средновековието се осъществява съвместно с органите на светската власт. Православният църковен институт сам по себе си не притежава достатъчна материална сила, необходима за осъществяването им. Такава сила е прерогатив единствено на светската власт. Нейните органи, идеологически обосновани и подкрепяни от църквата, реализират в материалния живот на хората всички начинания, които пряко или косвено обединяват тези хора в границите на конкретна държава. Това предполага определени отношения между християнската църква и светската власт.

От момента на издаване на Миланския едикт¹⁹⁸ при управлението на император Константин Велики, християнската църква за кратко време се превръща в мощен идеологически институт. В 318 г. са признати юрисдикционните права на епископите. Техните решения по

отношение на вярващите имат същата законна сила като тези на светските съдилища. От 321 г. на църквата могат да се правят дарения и завещанията в нейна полза добиват законна сила¹⁹⁹. По този начин държавата осигурява материалната издръжка на църковния институт. Превръщането на християнството в единствена държавна религия в Източната Римска империя – Византия – става със средствата и активното участие на светската власт.

Системата от отношения между църква и държава е твърде сложна и противоречива. Нейното анализиране поставя редица проблеми, чието решаване изисква самостоятелно изследване. Основното в сложността произтича от факта, че и църквата, и държавата съществуват, въздействайки на едни и същи хора, а и на основата на това въздействие възникват определени противоречия между тях²⁰⁰. Съществена роля за появата им играе традицията в държавното управление на Римската империя, където владетелят е и първожрец (*pontifex maximus*)²⁰¹. За разлика от религиозните предписания на класическата римска държава, християнското учение разделя властта на принципа: „Кесаровото – кесарю и Божието – Богу.“ Постепенно в хода на историческото развитие на връзките между църковния институт и държавата се налагат два типа отношения: „цезаропапизъм“ – надмощие на светската власт над духовната, и „папоцезаризъм“ – надмощие на духовната власт над светската²⁰². В Източната Римска империя – Византия – се установяват отношения на „цезаропапизъм“, а в остатъците от Западната с център Рим – папоцезаризъм²⁰³. Силно централизираната политическа власт във Византия съхранява традицията от езическо време, което дава право на владетеля да се намесва в живота на църквата. Това вмешателство на държавната власт в делата на църквата започва от момента на нейното признаване от държавата и е основополагащ принцип в отношението църква – държава до падането на Константинопол в 1453 г.²⁰⁴

Отношенията между църковния институт и държавната власт в средновековна България следват примера на съседна Византия²⁰⁵. Налагането на християнството в българската държава е донякъде облекчено поради известни исторически корени на християнската пропаганда сред населението на Балканите²⁰⁶. Конкретните причини за Покръстването на българите могат да се групират на вътрешнополитически и външнополитически²⁰⁷. Външнополитическите произтичат от християнската доктрина за разделението на видимия свят на „вярващи“ и „неверници“, като последните се разглеждат в международните отношения като „варвари“, с всички произтичащи от това определение следствия. Вътрешнополитическите касаят процесите на феодализация и обединяването на българското общество на една идейна основа²⁰⁸. Самият акт на Покръстването се извършва от наместници на константинополския патриарх, а не от името на римския първосвещеник поради конкретната политическа обстановка в Европа²⁰⁹.

Много и донякъде различни са становищата на българските медиависти за мотивите на княз Борис да приеме християнството²¹⁰. Всички те могат да бъдат поставени вляво или вдясно от мнението на Ив. Венедиков по повод потушаването на бунта на недоволните боили: „Или България трябвало да бъде християнска страна, или св. княз Борис трябвало да си отиде. *При това той знаел много неща, които ние днес не знаем.*“²¹¹

Веднъж приели християнството, пред българите изниква въпросът за ориентацията на новосъздадената българска църква. Това е единствено политически проблем, който може да се реши само от светската власт, тъй като е в областта на международните отношения. Може да се каже, че за княз Борис не са от значение църковно-догматичните различия между Константинопол и Рим. За него Покръстването е политически акт и ориентацията на българската църква се определя от външнополитическите интереси на държавата²¹². В този смисъл ориентирането на българската църква представлява своеобразна форма на присъединяване към определен политически център²¹³.

Следвайки традицията на укрепване на владетелските права в държавния живот, княз Борис се ориентира към Византия, независимо от тесните му контакти с папата²¹⁴. Този избор е продиктуван и от състоянието на политическата ситуация в Европа²¹⁵.

В сферата на обществения живот важен аргумент в полза на Покръстването е необходимостта от премахване на религиозните различия, които представляват сериозна пречка за сливането на разнородните етнически елементи²¹⁶. Но това е дълъг и сложен процес. Много от езическите вярвания остават втъкани в българската църковна доктрина, което от своя страна създава нейният своеобразен български, народностен характер²¹⁷. Обективно погледнато, общественото мислене се нуждае от нова, единна идейна платформа, предвид ускорената феодализация на българското общество.

Изграждането на българската църква изисква някои промени в административното устройство на държавата, свързани с формирането на църковни епархии²¹⁸. Преустройството в това направление налага административно-териториалният принцип в йерархията на държавното управление²¹⁹. Това води до укрепване авторитета на държавната власт сред всички слоеве на населението.

Паралелно с християнизацията на държавата се забелязва задълбочаване на процеса на славянизирание в управленския апарат²²⁰. Издигането на славяния елемент в органите на държавната власт се налага по няколко причини. Преди всичко развитието на обществените отношения в България изисква концентриране на държавната власт в ръцете на едно лице. А това означава да се намалят до минимум правата на племенната аристокрация. Нейната остра реакция от Покръстването на владетеля доказва тази необходимост. Освен

това славянското мнозинство нараства успоредно с териториалното разширяване на държавата²²¹.

Много е вероятно, освен известните причини, обуславящи процеса на християнизация, и факторите, които го стимулират и помагат, разликата в структурата на етническото самосъзнание също да играе някаква роля. Както бе показано, самосъзнанието на прабългарския етнически елемент има по-сложна структура, а това определя неговата относителна стабилност и невъзприемчивост към новата религия. В този смисъл, освен наличието на християнска традиция сред славянското население, по-простата структура на неговото самосъзнание улеснява възприемането на християнството. Известно е, че в ситуации като разглежданата, религиозните вярвания са не само форма на обществено мислене, но и тясно се вплитат в структурата на самосъзнанието²²². Разбира се, това се явява само като допълнителен в случая, благоприятстващ християнизацията фактор.

С налагането на християнството структурата на държавното управление в България се променя коренно. Промените в управленския апарат се извършват така, че да отговарят на идеите, изложени в каноничната литература. Преди всичко това е идеята за Божествения произход на властта, в смисъла на която владетелят се отъждествява с държавата²²³. По принцип тази идея не противоречи на езическото обичайно право²²⁴. Новото е, че владетелят не е и първожрец. В структурата на държавното управление се появява нова институция – църквата. Възниква необходимост от регулиране на отношенията между светска и църковна власт. Поради силната държавническа традиция и практика на обществено управление в България се налага принципът на надмощие на държавата над църквата. Основание за това дават и някои други фактори от практическо естество. Преди всичко моделът, по който се изграждат тези отношения, е византийски²²⁵. Второ – назначаването на църковен глава в България става само с владетелско съгласие и одобрение на конкретна личност²²⁶. Трето – въвеждането на новата религия по личното решение и участие на владетеля му дава широки възможности за намеса в църковния живот²²⁷. Четвърто – владетелят е миропомазан от църквата, но обективно той стои над нея, тъй като в неговите ръце е съсредоточена реалната материална власт.

В духа на старата езическа традиция особено място в отношенията между светската и духовната власт заема владетелското отношение към вярата²²⁸. В езическата традиция владетелят, в качеството си на първожрец, е длъжен да следи за строгото спазване на религиозния култ. В новите условия това негово задължение се поема от църквата. Но личното му отношение към вярата остава да е все така важно. То е засвидетелствано в „Хрониката“ на германския летописец Регинон: „/След покръстването Борис/ проявил такова съвършенство, че

денем се явявал пред народа в царски одежди, а нощем, облечен в груба дреха, влизал тайно в черква и прострян върху пода на самия храм, прекарвал в молитва, като си постилал отдолу само една власеница.²²⁹

Вероятно поради сложната обстановка, веднага след Покръстването, освен личния пример на владетеля, е било необходимо да се направят някои отстъпки на църквата, за да може тя да укрепне по-бързо. Но те не са в разрез с принципа на „цезаропапизъм“, установен в България²³⁰.

Така още със самото си създаване Българската църква се изгражда като държавна институция и нейното главно предназначение е да насочва идейния свят на българското общество и духовния живот на българите. Освен това част от функциите ѝ се простират в областта на външната политика, където тя, съобразно установеното международно право, има широко поле за изява²³¹. Най-общо казано, мястото на църковния институт в структурата на държавното управление налага проблемите по неговата организация и насоки на действие да се решават от държавната власт²³².

Онова обаче, което има решаващо значение за консолидирането на българската народност и промяната в общественото мислене, са измененията, постепенно настъпващи в съзнанието и ежедневието на българското общество. Това е твърде сложен и многостранен процес и изисква специално внимание. Тези изменения започват още в преходния период – 681 г. – 60-те години на IX в., като до края на същото столетие този процес е особено интензивен благодарение на следните фактори: първо – завършване на административната реформа, с която се премахват окончателно остатъците от племенна самостоятелност; на мястото на племенната аристокрация идват назначени от централната власт управители; второ – единните норми на общественото поведение и морал, налагани от християнската идеология; трето – законодателните актове „Закон за съдене на хората“ и „Кормчия книга“. При разработката на тези закони княз Борис има възможност за сравнение между законодателството на Византия и Рим²³³.

От Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите става ясно, че в България са запознати с византийското законодателство²³⁴. Същият извор носи информация за сложната верска обстановка в България след Покръстването, която изисква законодателните промени²³⁵. Най-добра илюстрация за нея се съдържа в следния пасаж от „Сборник“ от IX–X в.: „Един прави служба на кладенеца, като иска дъжд от него и като забравя, че Бог от небето дава дъжд... Един нарича реката богиня и зверя, който живее в нея, нарича бог, служба им служи... Един като забива на видно място дрян – клетва прави. Един прокобата на птиците гледа...“²³⁶

В този смисъл особено интересен е отговорът на папа Николай I

под № 18. От него става ясно, че отклоненията от предписанията на духовната власт трябва да се наказват със средствата на светската. Отговорът третира наказанието на отвърналите се от християнството. В него се казва, че ако извършителят на деянието „не послуша църквата, нека бъде наистина един вид етник, т. е. езичник, и за това нека вече заслужено се подложи на притеснение от светските власти като чужденец...“²³⁷ В „Закон за съдене на хората“ същият проблем се третира в Глава I и Глава XXI. В тях наказанието за обикновен селянин или войник е „да се предаде на черквата“²³⁸, а когато става въпрос за „господари“ на селото, в което се извършват езически служби, то „те се продадат заедно с всичките си имоти“²³⁹. Наказанието за „господари“ е свързано с по-високата отговорност, която те носят за обществения живот в селото²⁴⁰. Като цяло „Законът“ е съобразен с конкретните общественно-политически условия в България след Покръстването²⁴¹. Но при неговото създаване е ползван юридическият опит на Византия и Рим²⁴². Другият законодателен паметник от това време – „Кормчия книга“, е съставен на основата на византийския „Номоканон“ и третира църковното право така, както и във Византия този законодателен акт дава широки права на църквата не само при решаването на духовни проблеми, но и по светски дела²⁴³.

Последиците от налагането на християнството във вътрешнодържавния живот в България могат да се групират в няколко линии:

- Преди всичко, създават се условия за задълбочаване на процеса на сливане на разнородните етнически елементи в една народност²⁴⁴. С християнството се въвежда обща идейна платформа, обуславяща единно общественото мислене в сферата на идеологията²⁴⁵.

- Завършва административно-териториалното преустройство на държавата по повод на създаването на църковни епархии²⁴⁶.

- Издига се славянският етнически елемент в органите на държавното управление до неговото надмощие в етническата ситуация²⁴⁷.

- Регламентира се общественият живот и ежедневието на българите с въвеждането на законодателни актове²⁴⁸.

- Формира се ново съсловие – духовници от различен ранг, което получава значителни социални и правни привилегии с определена административна и съдебна власт. Много скоро то се превръща във важен фактор на обществения живот²⁴⁹.

- Християнизацията на българската държава подпомага етническото обединяване на всички поданици и предполага развитие на единна българска народостна индивидуалност²⁵⁰. Едно от най-важните следствия от Покръстването в този смисъл е възможността за сключване на етнически смесени бракове. На практика тази възможност е важно условие за по-бързото смесване на изходните разнородни етнически елементи на българската народност²⁵¹.

- Особено важното следствие от въвеждането на християнството

в обществения живот на българите е възможността за създаване на българската християнска религиозна общност, у членовете на която се формира конкретно религиозно самосъзнание²⁵². Съотношението между религиозно и етническо самосъзнание ще бъде разгледано след прегледа на всички условия и фактори за формирането им поотделно.

Развитието на формите на държавно управление, новата християнска религия и като цяло усложняването на обществените отношения, предвид феодализацията на българското общество, изискват прилагането на знакова система, способна вярно и точно да отразява обществения живот²⁵³. До въвеждането на славянската писменост тази необходимост се решава, като се ползват гръцки писмени знаци за административни нужди, а това създава неудобства както от ежеднев-но-битов, така и от общодържавен характер²⁵⁴. От една страна, разпространението на християнството се осъществява на гръцки език, тъй като необходимата за това литература идва от Византия, а проповедниците, които я носят, са подготвени главно там²⁵⁵. От друга, всичко това създава редица усложнения от външнополитически характер²⁵⁶.

Въвеждането на славянската писменост – вярно и точно отразяваща преобладаващият славянски говорим език, е следващата стъпка по пътя на етническото обединение във вътрешнодържавните отношения²⁵⁷. Това става по линията на решаване на проблема за отразяване на речта върху материални носители. За съществуването на такъв проблем свидетелства Черноризец Храбър в „За буквите“: „Но как може да се пише добре с гръцки букви: Бог или живот ... или език и други тям подобни?“²⁵⁸

Решаването на този проблем представлява своеобразно утвърждаване на славянския език за официален. Тази дейност се извършва изключително със средствата на държавната власт²⁵⁹. По такъв начин се облекчава и решаването на проблемите с християнската пропаганда сред населението. Става възможно новата, обща религия да се проповядва на езика на преобладаващото население в държавата, което улеснява възприемането ѝ предвид състоянието на грамотността през Средновековието. Проблемът с усвояването на християнската идеология, според възможностите на езика на вярващите, е засвидетелстван още в Първото послание на апостол Павел до коринтяни:

„Толкоз, например, различни думи има в света, и ни една от тях не е без значение.“²⁶⁰

„Ако, прочее, не разбирам значението на тия думи, то за говорещия ще бъда чужденец, па и говорещият ще бъде за мен чужденец.“²⁶¹

„Защото, ако се моля на **непознат** език, духът ми се моли, умът ми обаче остава безплоден“²⁶² (подчерт. от авт. – В. К.).

Християнската религия, като монотеистичен култ, е изградена върху сложна понятийна система, в която всеки елемент има точен

смисъл и съдържание. Необходимостта от превод на богослужерна литература налага създаването на голям брой нови за славянската реч понятия, при това така, че след превода съдържанието и логическата връзка между тях да се запазят. Това е засвидетелствано в Пространното житие на Климент Охридски от Теофилакт Охридски: „Той /Климент/ съставил прости и ясни слова за всички признаци, които не съдържат нищо дълбоко и много мъдро, но които са понятни и за най-простия българин.“²⁶³

Работата по превода тласка бързото развитие на славянската писменост и установяването на славянския език като основен във всички сфери на обществения живот. Повсеместното налагане на новата понятийна система предполага от своя страна формирането на нови социални, културни и политически предпоставки, общовалидни за всички членове на българското общество²⁶⁴. Създават се условия за задълбочаване процеса на формиране на единно обществено мислене. Именно наличието на такъв процес и неговото правилно протичане са главните условия за ускореното оформяне на единна представа за езикова и културна общност на средновековните българи²⁶⁵.

Литературата от Първата българска държава (или по-точно от последната четвърт на IX в. до падането на България под византийско владичество) отразява точно степента на развитие на общественото мислене. Както вече посочихме, особено място сред източниците, проучването на които изяснява проблемите, свързани с формиране и развитие на етническо самосъзнание, заема литературата на изследвания етнос. В този смисъл социално-политическата насоченост на книжовната продукция на Първата българска държава играе изключителна роля за формирането и укрепването на единното българско народностно съзнание²⁶⁶.

Създадената през споменатия период литература е изцяло зависима от християнската идеология. Това е естествено, тъй като тя се появява „с оглед на практическите нужди на богослужението и пропагандата на християнската религия“²⁶⁷. Паралелно с тази страна от характера на литературата съществува и друга, пряко свързана с проблемите на обществения живот²⁶⁸. В нея се издигат идеи, светски по своята същност. Обективно погледнато, тематиката и съдържанието на литературата от това време се определят от конкретната историческа обстановка, като едновременно с това влияят върху развитието на общественото мислене и отразяват равнището на това развитие. В тази връзка книжовността от края на IX–X в. оказва съществено въздействие върху формирането и развитието на българското народностно самосъзнание. Условно може да се приеме, че още с появата на съчинения, посветени на създаването на славянската писменост, литературата въздейства върху общественото мислене така, че поражда у него народностно чувство. Моментът на условност включва

следните два противостоящи аспекта: първо, че когато в нея се говори за славянска писменост или писменост на славяните, вероятно се имат предвид всички известни през IX в. славяни, а не само тези в границите на българската държава; и второ, че на практика защитата на славянската писменост и нейното въвеждане в обществения живот се реализират в България със средствата на държавната власт. Именно инициативата на българската държавна власт за въвеждане на славянската писменост в обществения живот осигурява правото ѝ на живот и историческите ѝ перспективи. Въз основа на това може да приемем, че политическата страна на проблема за въвеждането на славянската писменост и за нейната защита има конкретен дял в процеса на формиране и утвърждаване на народностно чувство у поданиците на българската държава. И това е така, тъй като идейната насоченост на произведенията на българските книжовници от това време е подчинена на една от водещите тенденции в държавната политика през IX–X в. – културно издигане и разграничаване на българите.

Отразените в литературата политически тежнения се откриват още в словото на Кирил в диспута му с триезичниците. Но това е по-скоро защита на правото на съществуване на славянската писменост въобще и отразява момент от големия спор между Константинополската патриаршия и Римската курия за сферите на влияние върху славяните. Словото е произнесено на гръцки, предвид конкретната публика в аудиторията. Но идейната му насоченост дава известно, макар и минимално основание да бъде причислено към славянската литература²⁶⁹. За нас обаче е от особено значение цитирането му в Пространното житие на Кирил: „Бог не изпраща ли дъжд еднакво на всички? Също тъй и слънцето не свети ли еднакво на всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух?...“²⁷⁰

Историческата достоверност на този цитат от словото на Кирил не може да бъде доказана или отхвърлена, тъй като не съществува друг източник за него, освен посоченото житие. В случая по-важни са мотивите на автора за включването му в житието. По времето, когато е писано то, самият Кирил вече е смятан за светец и според християнските предписания истината в словата на светците не се подлага на съмнение. Именно фактът, че словото е включено като неделима част от житието, свидетелства за наличието на спомената тенденция към културно обособяване на българите. Тази тенденция се задълбочава и намира израз в защита на въведената вече в България славянска писменост. На нея е посветена творбата на Черноризец Храбър „За буквите“²⁷¹, където авторът търси най-авторитетната за средновековното мислене сила, от позицията на която да защити правдивостта на своите разсъждения. Така създаването на азбуката е представено като Божи промисъл, осъществен от Кирил. Акцентът на Черноризец

Храбър върху първата буква от азбуката, като че ли внушава чувство на гордост у онези, които четат творбата му: „Първата буква у евреите е „алеф“, което ще рече учение. Като се завежда отначало детето на училище, казва му: „Учи се“ – това е алеф. И гърците, подражавайки на това, казваха „алфа“. И така се пригоди този еврейски израз към гръцкия език, че казват на детото „алфа“, което значи на гръцки „търси“ вместо „търси учение“. Подобно на това и св. Кирил създаде буквата „аз“. Но като първа буква и дадена от Бога на славянския род за развързване на устата на онези, които чрез азбуката ще се учат на разум, „аз“ се изговаря с широко отваряне на устата, а другите букви се изговарят със слабо разтваряне на устата.“²⁷²

Създаденото от Черноризец Храбър сложно сравнение трябва да внуши на четящите, че буквите, които те ползват, са създадени специално за тях²⁷³. Според него, ако в гръцката и еврейската азбука първият знак има смисъл на учение, то в славянската този знак – „аз“, има смисъл на подчертаване на човешката индивидуалност, а вече в контекст трябва да подтиква към учение. Като цяло посоченото сравнение е израз на народното самочувствие у автора и опит да внуши на четящите подобно чувство.

В края на своята творба Черноризец Храбър отново чрез противопоставяне и сравнение между гръцката и славянската азбука изтъква предимствата на втората и книжнината, написана с нея²⁷⁴: „Ако запиташ гръцките книжовници, като речеш: „Кой ви е създал буквите или превел книгите, или в кое време?“, то рядко измежду тях знаят. Обаче, ако запиташ славянските азбукарчета, като речеш: „Кой ви е създал азбуката или превел книгите?“, всички знаят и в отговор ще рекат: „Св. Константин Философ, наречен Кирил, той ни създаде азбуката и преведе книгите и брат му Методий.“ И ако попиташ в кое време, то те знаят и ще рекат, че през времето на гръцкия цар Михаил и на Бориса българския княз, и на Ростислава моравския княз, и на Коцел блатенския княз, в годината 6363 от създаването на света.“²⁷⁵

В цитирания откъс личи стремежът на автора да затвърди в съзнанието на четящите имената на създателите на азбуката, които по време на написване на „За буквите“ вече се възхваляват като светци²⁷⁶.

В християнската църковна традиция наличието на определени светци, произхождащи от дадено селище, географски район, етническа група или просто посветили живота си на идеи, служещи на интересите на населението от този район или етническа група, се смята извор на определена регионална или народностна гордост. По принцип канонизирането на конкретна личност за светец става, най-общо казано, на основание неговата „святост“ и заслуга към вярата. Но това е обща форма и изискване. Конкретните причини за канонизирането на светеца в повечето случаи са свързани с деянията му в

обществения живот. Характерното в случая е, че в житията на Солунските братя се обръща внимание главно на обществената значимост на деянията им, като това се превръща в основен критерий за тяхната святост. На втори план се разглежда етническата принадлежност или географският регион, от който произхожда светецът. Често пъти светци с една етническа или географска принадлежност се канонизират или почитат в друг географски район или в друга етническа група. Основание за това са единствено заслугите им към определено селище, район или етническа група. Веднъж канонизиран, светецът представлява неоспорим авторитет в църковната и светската литература, в обществения живот въобще.

В смисъла на изложените съображения Черноризец Храбър внушава, че дейността на Св. Св. Кирил и Методий има особена стойност за българите, тъй като тя е едновременно осветена от Бога и специално насочена към славяните²⁷⁷. И тъй като към времето на създаване на посоченото съчение в българската държава делото на Св. Св. Кирил и Методий намира най-ревностни последователи, то българите, според автора, има с какво да се гордеят.

Вторият характерен за цитирания пасаж момент е наличието на осъзнатата от автора идея за държавност, която трябва да достигне до читателите. За тази цел в съчинението са посочени имената на географски близките на българите чужди владетели. Поставянето на византийският император Михаил пред името на българския владетел Борис има известно оправдание, тъй като според християнските канони император Михаил е духовен наставник на княз Борис. Интересното тук е, че българският владетел е посочен с неговото българско име, а не с името на неговия духовен наставник и кръстник – византийският император Михаил. По този начин делото на Св. Св. Кирил и Методий се свързва пряко с името на българския княз Борис.

В „За буквите“ могат да се отделят две съществени авторови идеи. Едната – посочената идея за защита на славянската писменост и книжнина. Другата – стремеж към подхранване на историческата памет на българите.

Черноризец Храбър внушава на четящите, че е особено важно те, като българи, да знаят кой и кога е създал тяхната писменост. По същество това е доста сполучлив опит за внасяне на сведения от историческото минало в човешкото съзнание. Сведения, които трябва да породят чувство на народностна гордост.

Стремежът за съхраняване на сведения от историческото минало е засвидетелстван още в идеята за създаване на „Именник на българските ханове“²⁷⁸. В Търновския надпис на хан Омуртаг този стремеж се издига на по-висока степен на развитие, като е конкретизиран в своеобразно послание към идните поколения. В „За буквите“ той представлява вече осъзната идея за ценността на историческите све-

дения от миналото, за необходимостта те да се съхраняват, и че тяхното съществуване трябва да бъде извор на народностна гордост.

Въздействието на литературата върху общественото мислене се осъществява по формата на посочената защита на славянската писменост и подхранването на историческата памет²⁷⁹. Резултатът от това въздействие е отделянето в общественото мислене на особен пласт, който има народностна характеристика и постепенно се развива в народностно самосъзнание.

В известен смисъл „За буквите“ отразява косвено и промяната в етническата ситуация в България, изразяваща се в надмощие на славянския етнически елемент над прабългарския. Конкретната политическа обстановка след акта на Покръстването изисква създаването на подобни творби, които да обосноват и защитят новата, славянска по характер култура²⁸⁰. С такава цел е създаден и „Проглас към евангелието“. От друга страна, тези творби представляват отговор на византийската културна и политическа експанзия, което им придава народностни черти²⁸¹.

Посочените в „За буквите“ идеи са първите признаци на формиращия се пласт етническа култура, така необходим за появата на етническо самосъзнание у българите.

В общия исторически ход на развитие на който и да е етнос, неговата културна специфика – етническата култура в качеството си на своеобразен филтър – изпълнява две изключително важни за съществуването му функции: вътрешна – етноинтегрираща, и външна – етнодиференцираща²⁸². Тези две функции са в пряка връзка и зависимост с етническото самосъзнание. Действеното осъзнаване на етническата култура е един от основните елементи на етническото самосъзнание. При условно разделяне на културата на материална и духовна, достиженията в нейната материална част обикновено съдържат малко етнически особености. Те не са сигурна етническа характеристика, тъй като в сферата на материалната култура междуетническите контакти и влияния са твърде широки и освен това тя е тясно свързана с конкретно производство и технологии²⁸³. Като илюстрация ще посочим само факта, че технологията на грънчарството например едва ли може да се нарече българска. Това, разбира се, невинаги важи за украсата на грънчарските изделия, което ни дава основание да разглеждаме по-голямата част от достиженията на материалната култура общо – като култура на етноса. В този смисъл материалната култура от Първата българска държава притежава твърде малко признаци на българската етническа култура, тъй като носи тясно етническите характеристики на славяни и прабългари и същевременно е силно повлияна от византийските културни традиции²⁸⁴. Освен това връзките ѝ с общественото мислене не са така явни. Промените в последното се отразяват и в материалната култура, но твърде бавно

и опосредствано. Това, от една страна, затруднява изследването на процеса на формиране на етническо самосъзнание, тъй като отразяването му в материалната култура започва едва след неговото отчетливо присъствие в общественото мислене. От друга страна, етническото самосъзнание, веднъж оформено, остава фиксирано в материалната култура, като неговият материален израз в нея се променя твърдебавно. Именно тези особености създават необходимите условия за появата на културни традиции в живота на етноса. А изследването на културните традиции изяснява механизма, действието на който осигурява предаването на етническото самосъзнание от поколение на поколение.

Както вече изяснихме, през периода 681 г. – 60-те години на IX в. не може да се говори за наличие на единно българско етническо съзнание. Липсата на тази форма на обществено мислене е едно от условията, улесняващи бързото проникване на византийското културно влияние по пътя на християнизацията на българското общество. Функцията на своеобразен филтър, възпрепятстващ чуждо културно проникване, се осъществява само от държавната власт под формата на политически мероприятия.

Във формиращото се етническо самосъзнание може да се забележи само това, че в областта на монументалните изкуства и архитектурата влиянието на византийската култура е значително по-силно, отколкото в произведенията на приложните изкуства и занаятите²⁸⁵. Това е така, тъй като те са по-тясно свързани с етническите традиции в българското общество и не се влияят непосредствено от политическото движение в държавната власт. На този ранен етап от живота на българската народност резултатите от подобни изследвания на приложните изкуства и занаяти биха имали повече от вероятностен характер, тъй като те все още са под силното влияние на етническите традиции на славяни и прабългари поотделно²⁸⁶.

За времето след Покръстването до падането на българската държава под византийско владичество нейната материална култура е силно повлияна от християнската тематика, изразни средства и изисквания на християнския култ, проникващи от Византия²⁸⁷. Това е естествено, тъй като християнството навлиза в България, когато то вече представлява завършена система и неговият израз в материалната култура става по установени канони. След Покръстването те стават задължителни за архитектурата и монументалните изкуства в България. Собствено етническият културен пласт в тях е трудно забележим и в известен смисъл спорен поради ред причини, най-важната от които е може би строгостта на канона. Но като цяло образците на архитектурата и монументалната живопис допринасят, макар и опосредствано, за формиране на народностно чувство, тъй като тяхното присъствие винаги се свързва с държавната власт, като издига

нейният авторитет сред населението. Взети общо, достиженията на тази част от материалната култура въздействат резултатно върху съзнанието на българите. Това е засвидетелствано в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх: „Когато смерд и беден човек и странник дойде от далече до крепостните кули на княжеския дворец /в Преслав/ и ги види, той се удивлява. И като пристъпи към вратите, чуди се и пита. А като влезе вътре и вижда от двете страни издигащи се постройки, украсени с камък и изписани с дърво и други неща. А като влезе в двореца /вътрешния град/ и като види високите палати и черквите, богато украсени с камък и дърво и бъгри, а отвътре с мрамор и мед, сребро и злато – така и не знае с какво да ги сравни, тъй като не е виждал в своята земя друго, освен сламени хижи. Бедният, започва да губи ума си и да им се чуди.“²⁸⁸

На монументалните образци от материалната култура разчита и хан Омуртаг в своето своеобразно послание към идните поколения, направено по повод строителната му дейност.

Характерно за връзките в посоченото в началото общо отношение етническо самосъзнание – култура за периода на Първата българска държава е, че те са еднопосочни. И това е най-силно изразено в областта на материалната култура. Нейните форми трябва да въздействат върху съзнанието на българите така, че да възбуждат чувство на народностна гордост.

Донякъде като извор за проучването на етническото самосъзнание на българите от Първата българска държава, с известни уговорки, могат да се приемат произведенията на декоративно-приложното изкуство. Оригинално българското в тях е значително повече, тъй като те не са така зависими от каноните на християнската църква. Например преславската рисувана керамика е изпълнена в характерен само за нашите земи стил²⁸⁹. Що се отнася до миниатюрната живопис от това време, то в нея заедно с основната византийска художествена традиция съществуват и елементи, присъщи на споменатата керамика. По този начин произведенията на рисуваната керамика и миниатюрната живопис са обединени в един художествен стил, типичен за българското изкуство от Х в.²⁹⁰

В областта на изобразителното изкуство – стенописи и икони, откриването на чисто етнически характеристики е твърде трудно. Колкото по-назад във времето са създадени, толкова по-трудно е те да бъдат класифицирани по етнически признак. За периода на Първата българска държава това е невъзможно²⁹¹. Откриването на определен народностен характер на една икона или стенопис е възможно само по отношение на стила и най-вече на тематиката. При това трябва да се има предвид, че живописният стил е свързан с определена школа, което като правило представлява ограничение в рамките на конкретен географски район.

Периодът на Първата българска държава е период на формиране на културните традиции на българската народност. Върху този процес влияят няколко фактора: собственоетнически културни особености на славяни и прабългари поотделно, каноните на християнството и проникващата заедно с тях византийска култура и политическите движения в държавата. Към тях трябва да се добавят и културните достижения на местното балканско население до 681 г., но проучването на тази страна на процеса излиза вън от рамките на настоящото изследване. Поради тези съображения, културата на Първата българска държава трябва да се разглежда като сложен синтез на собственоетническите културни особености на основните етнически елементи в нея, чуждото културно проникване и местната балканска културна традиция²⁹². Посоченият процес е твърде продължителен и едва в навечерието на византийското владичество може да се говори за наличие на културно единство на българската народност, като се има предвид, че то е значително по-силно изразено в сферата на духовната култура. Такова специфично културно единство е един от задължителните белези на етническата общност въобще²⁹³. Освен това особеностите на духовната култура и езика, на който тя се изразява, определят характерния за всеки етнос културен облик²⁹⁴.

Значението на духовната култура за формирането на етническото самосъзнание ни дава основание да проследим съвсем бегло някои основни етапи и фактори в нейното развитие в България. Преди всичко важно условие за формирането на културното единство на българите е численото превъзходство на славянския етнически елемент и славянизирването на езика на управленския апарат. Това води до надмощието на славянския говорим език в ежедневието на населението.

Основен фактор в процеса на формиране на специфичното българско културно единство е държавната власт. Пример в това отношение е свиканият събор в Преслав през 893 г. Инициативата за този събор принадлежи на княз Борис и по същество това е политическо мероприятие на държавната власт²⁹⁵. С акта на този събор славянският език официално е признат като държавен, книжовен и църковен²⁹⁶. Може да се каже, че от този момент нататък грижата за издигането на духовната култура заема съществено място в цялостната политика на княз Борис и цар Симеон²⁹⁷. В резултат на това нагряват благоприятни условия за създаване на такива образци на българската етническа култура като „За буквите“ на Черноризец Храбър и „Проглас към евангелието“ на Константин Преславски.

След Покръстването Българската църква поема част от функциите на държавната власт за развитието на духовната култура. Тя е вторият фактор, който определя възможно най-широкото проникване на достиженията на духовната култура сред всички слоеве на населението²⁹⁸.

В основата си дейността на първите български епископи Йосиф, Климент, Наум и Константин има тъкмо такава насоченост²⁹⁹. С подобна просветителска дейност в Преслав се занимава и създаденият кръг от книжовници при управлението на цар Симеон³⁰⁰. Това са предимно духовни лица, чиито произведения, независимо от религиозната си форма и в по-голямата си част с религиозно съдържание, имат открито социалнополитическа насоченост, свидетелстващо за определена идейнополитическа програма, последователно провеждана от княз Борис и цар Симеон. В подкрепа на това можем да споменем само няколко момента от нея. Освен събора в Преслав, важно е и преместването на столицата от Плиска в Преслав. Този акт трябва да внуши в съзнанието на всички поданици в държавата, че времето на езическия дуализъм и етническо разделение е безвъзвратно отминало, или както сполучливо го определя В. Гюзелев: „Една вяра – един бог, един закон – един владетел; единение във всичко.“³⁰¹ Формирането на Охридския културен център е друго звено от тази програма. Особено внимание, с което княз Борис се отнася към тази част от държавата, е оправдано от факта, че тя е твърде отдалечена от столицата и се намира в близост до втория по големина град във Византия – Солун. Назначаването на Климент за първи български епископ поставя началото на следващия дял от тази програма – българизацията на църковната йерархия³⁰². Като цяло в нея могат да се отделят две ясно изразени тенденции. От една страна, утвърждаване на християнството с цел окончателното премахване на верските различия в българското общество. От друга – създаване на ефективна преграда – езиковата бариера за византийско проникване в обществения живот на българската държава³⁰³.

Активната културна дейност, реализирана със средствата на държавната власт и възможностите на църквата, има решаващо значение за консолидирането на българската народност³⁰⁴. Чрез нея се постига специфичното културно единство на българите към края на Х в. Нейното последователно провеждане води до окончателното сливане на разноезичните елементи на българската държава в единна етническа общност – българската народност. Културно-исторически свидетелства за това се появяват още през следващото столетие, когато чуждата политическа власт провокира българското народностно самосъзнание. Но това е тема за друго, самостоятелно изследване.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Д у й ч е в, И. Прояви на народностно самосъзнание у нас през XVII в. – Македонски преглед, 1943, № 2, 26–51.

² Преглед на нашата и чуждата литература по проблема вж. у К а ц у н о в, В. Етнокултурен модел на историческото съзнание през българското средновековие. – Истор. преглед, 1991, № 7, с. 36.

- ³ Ангелов, Д. Образуване на българската народност. 2. изд. С., 1981.
- ⁴ Ангелов, Д. Българската народност през вековете. Стара Загора, 1994.
- ⁵ Ангелов, Д. Българинът в средновековието. (Светоглед, идеология, душевност). Варна, 1985.
- ⁶ Вж. преглед на литературата у: Ангелов, Д. Българската народност до наши дни. (Формиране, същност и историческа съдба). – Македонски преглед, 1996, № 2, 69–88.
- ⁷ Дринов, М. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1971.
- ⁸ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хунобългарското надмощие. С., 1970.
- ⁹ Иванов, И. Български старини из Македония. С., 1970.
- ¹⁰ Гандев, Х. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., 1989.
- ¹¹ Дуйчев, И. Рилският светец. С., 1947; Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972; Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981.
- ¹² Гюзелев, В. Княз Борис I. С., 1969.
- ¹³ Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.
- ¹⁴ Венедиков, И. Прабългарите и християнството. С., 1995.
- ¹⁵ Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.
- ¹⁶ Петров, П. По следите на насилието. С., 1972; Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975.
- ¹⁷ Ангелов, П. Българската средновековна дипломация. С., 1988.
- ¹⁸ Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972.
- ¹⁹ Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история. Изследвания. С., 1993.
- ²⁰ Бакалов, Г. Владетелският институт в Първата българска държава в периода след християнизацията. – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. 2. С., 1982; Средновековният български владетел (тителатура и инсигнии). С., 1985.
- ²¹ Радков, Р. Интелигенцията и нравствеността през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX век). С., 1995.
- ²² Станимиров, С. Политическата дейност на българите католици през 30-те / 70-те години на XVII век. С., 1988.
- ²³ Грозданова, Е. Българската селска община през XV–XVIII век. С., 1979; Грозданова, Е., С. Андреев. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. С., 1986; Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989.
- ²⁴ Георгиев, Ц. Някои главни последици от османското завоевание на българските земи. – В: Сб. лекции. Т. 4. С., 1979, 215–238; Някои аспекти на общественото съзнание на българите през XV–XVII век. – В: Доклади на Втория международен конгрес по българистика. (Секция България XV–XIX в.). 23 май–3 юни 1986 г. Доклади. Т. 7. България през XV–XIX в. София, 1986. С., 1989, 119–130; Българите в ранните столетия на османското владичество. – Истор. преглед, 1978, № 1, 5–11; Етнонимът „българи“ в системата на българския исторически спомен през XV–XVIII век. – В: Изсл. в чест на проф. д-р Хр. Гандев. С., 1983, 155–171;
- ²⁵ Търкова – Заимова, В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996.
- ²⁶ Андреев, Й. Всекидневието на българите през XII–XIV век. С., 1992.
- ²⁷ Генчев, Н. Българската култура XV–XIX в. Лекции. С., 1988.
- ²⁸ Нешев, Г. Български до възрожденски културно-народностни средища. С., 1977.
- ²⁹ Тодорова, О. Православната църква и българите (XV–XVIII век). С., 1997.
- ³⁰ Събев, Т. Самостоятелна народностна църква в средновековна България. С., 1987.
- ³¹ Цоневски, И. Патрология. Живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели. С., 1986.

- ³² Б о ж и л о в, И. Българите във Византийската империя. С., 1995; Културата на средновековна България. С., 1996; Седем етюда по средновековна история. С., 1995.
- ³³ О в ч а р о в, Д. Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997.
- ³⁴ Н и к о л о в а, Б. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV век). С., 1997.
- ³⁵ К а й м а к а м о в а, М. Българска средновековна историопис. С., 1990.
- ³⁶ Доклади на Третия конгрес на Българското историческо дружество. София. 3–5 октомври 1981; България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981; Т. 2. С., 1982; Т. 3. С., 1983.
- ³⁷ Ж е л я з к о в а, А. Разпространение на исляма в западнобългарските земи под османска власт XV–XVIII век. С., 1990.
- ³⁸ Сб. Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи. Пловдив, 1988; Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Велико Търново, 1992; Представата за „другия“ на Балканите. С., 1995; Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 1995; Идентичности. С., 1995; Универсално и национално в българската култура. С., 1996; Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 1. Мюсюлманските общности на Балканите. С., 1997.
- ³⁹ П с н е в, Б. История на новата българска литература. Т. 1. С., 1976.
- ⁴⁰ Г е о р г и е в, Е. Българската литература в общеевропейски контекст. С., 1984.
- ⁴¹ Д и н е к о в, П. Историческа съдба и съвременност. С., 1972; Похвала на старата българска литература. С., 1979.
- ⁴² К у е в, К. Черноризец Храбър. С., 1967; Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986.
- ⁴³ П е т к а н о в а, Д. Дамаскините в българската литература. С., 1965; Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992; Старобългарска литература IX–XVIII век. С., 1997.
- ⁴⁴ Д р а г а н о в а, Н. Балканският контекст на старобългарската писмена култура (VIII–XII век). С., 1992.
- ⁴⁵ Н и к о л о в а, С. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980.
- ⁴⁶ И в а н о в а, К., С. Н и к о л о в а. Тържество на словото. Златният век на българската книжнина. С., 1995.
- ⁴⁷ К а ц у н о в, В. Проблеми на българското народностно самосъзнание през Втората българска държава. – В: Год. СУ. Истор. фак., 82, 1989, 175–206; Етнокултурен модел..., История. преглед 36–48; Обществени идеи в агиографската литература. – В: Доклади на Втория международен конгрес по българистика..., 171–179; Формиране на единно народностно съзнание в дохристиянския период в българската история. – История и обществознание, 1989, № 4, 6–13.
- ⁴⁸ К о з л е в, В. И. Динамика численности народов. М., 1969, 21–25.
- ⁴⁹ Б р о м л е й, Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983, 123–124.
- ⁵⁰ Според Ив. Божилов началният момент от периода на Първата българска държава трябва да се определи като „раждане“. Вж. Б о ж и л о в, И. Седем етюда..., с. 28.
- ⁵¹ За формата и регламента на отношенията славяни – прабългари вж. Б о ж и л о в, И. Седем етюда..., 26–40.
- ⁵² Подробен преглед на становищата за определянето на Аспаруховите българи като прабългари, протобългари, първобългари или просто българи в бел. № 5 на стр. 17 в книгата на Ив. Божилов „Седем етюда по средновековна история“.
- ⁵³ А н г е л о в, Д. Образуване на българската народност. 1. изд. С., 1974, с. 25.
- ⁵⁴ А н г е л о в, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България IX–XIV в. С., 1979, 21–22.
- ⁵⁵ Г у р е в и ч, А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972. с. 12.
- ⁵⁶ История на България. Т. 2. С., 1981, 166–167.
- ⁵⁷ Г а н е в, В. Законъ соуудны людьмъ. С., 1959.

⁵⁸ Ангелов, Д. Общество и обществена мисъл..., 22–23.

⁵⁹ История на България. Т. 2, 339–359.

⁶⁰ Чебоксаров, Н. Н., И. А. Чебоксарова. Народи, раси, култури. С., 1982, 15–18; Козлов, В. И. Динамика..., 32–37; Бромлей, Ю. В. Этно раз о соотношении этнической и экономической общности. – Советская этнография (СЭ), 1972, № 3, 86–97.

⁶¹ Козлев, В. И. О понятии этнической общности. – СЭ, 1967, № 2, с. 107; Некоторые проблемы теории науки. – Вопросы истории (ВИ), 1967, № 1; Этнос и экономика. Этническая и экономическая общность. – СЭ, 1970, № 6.

⁶² Бешевлиев, В. Цит. съч.

⁶³ Литаврин, Г. Г. Этническое самоназвание южных славян в VII–X вв. К проблеме формирования раннефеодальных народностей. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1978. 241–242.

⁶⁴ Божилев, И. Седем етюд..., 41–44.

⁶⁵ Ангелов, Д. Образуване... 1. изд., с. 177.

⁶⁶ Пак там, 183–190.

⁶⁷ Пак там, с. 145.

⁶⁸ Кушлер, П. И. Этнические территории и этнические границы. М., 1951; Козлов, В. И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса. – СЭ, 1974, № 2, 79–92; Типы этнических процессов и особенности их исторического развития. – ВИ, 1968, № 9; О понятии этнической общности. – СЭ, 1967, № 2, 100–111; Брук, С. И., В. И. Козлов. Процессы этнического развития и принципы классификации народов. – В: Численность и расселение народов мира. Серия: Народы мира. М., 1962; Чебоксаров, Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. – СЭ, 1976, № 4; 94–109; Бромлей, Ю. В. Очерки теории...; Токарев, С. А. Проблемы типологии этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии). – Вопросы философии (ВФ), 1964, № 11, 43–53 и др.

⁶⁹ Литаврин, Г. Г. Этническое самоназвание..., 246–247.

⁷⁰ Поради технически причини се налага да назоваваме отделните славянски племена общо като „славяни“. Гюзелев, В. Баварският хронограф и някои въпроси на българската история от първата половина на IX в. – Год. СУ. Филос.-ист. фак., 58, 1964, № 3, 292–293.

⁷¹ Йорданс. История на готите – В: ЛИБИ. Т. 1. С., 1958, 336–337, 344, 345; Прокопий Кесарийски. История на войните. – В: ГИБИ. Т. 2. С., 1958, 23–158; Йохан Малала. Хронография. Пак там, с. 216; Менандър. История. – Пак там, 230–250.

⁷² Анонимен хронограф. – В: ЛИБИ, с. 8; Моисей Хоренски. История на Армения. (Прев. на В. Гюзелев от книгата на: Эмин, Н. О. История Армении Моисея Хоренского. М., 1893, с. 55, 62); Павел Дякон. История на лангобардите. – В: ЛИБИ. Т. 1, 411–412.

⁷³ Менандър. История. – В: ГИБИ. Т. 2, 230–250.

⁷⁴ Бромлей, Ю. В. К характеристике понятия „этнос“. – В: Расы и народы. Т. 1. С., 1971, с. 25.

⁷⁵ Прокопий Кесарийски. – История на войните, 123–128.

⁷⁶ Псевдомаврикий. Стратегикон. – В: ГИБИ. Т. 2, 281–289.

⁷⁷ Ангелов, Д. Славяни и прабългари в преддържавния период (V–VII в.). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981, с. 122.

⁷⁸ Снегоров, И. Обществена мисъл в Първата българска държава. – В: Славянска филология. Т. 5. С., 1963, 138–139; Ангелов, Д. Славяни и прабългари..., 121–122.

⁷⁹ История на България. Т. 2, с. 45.

⁸⁰ Бромлей, Ю. В. Современные проблемы этнографии. М., 1981, 12–14; Ангелов, Д. Славяни и прабългари..., с. 122; Образуване..., с. 25.

⁸¹ Литаврин, Г. Г. Этническое самоназвание..., 246–247 и посочената там в бел. № 45 литература.

- ⁸² Ангелов, Д. Славяни и прабългари..., 122-123.
- ⁸³ ГИБИ. Т. 2, с. 278.
- ⁸⁴ Пак там. с. 283.
- ⁸⁵ Пак там. с. 285.
- ⁸⁶ Бромлей, Ю. В. Очерки теории..., с. 288.
- ⁸⁷ Айхард, Анали. – В: ЛИБИ. Т. 2. С., 1960, 34-38.
- ⁸⁸ Литаврин, Г. Г. Этническое самоназвание..., с. 246.
- ⁸⁹ История на България. Т. 2, 59-76; Златарски, В. Цит. съч., 130-145; Бешевлиев, В. Цит. съч., 11-23.
- ⁹⁰ Златарски, В. Цит. съч., с. 67.
- ⁹¹ Менаандър Протектор. Пратеничество. – В: ГИБИ. Т. 2, 220-221.
- ⁹² Златарски, В. Цит. съч., 74-75.
- ⁹³ За съжаление поради техническите ограничения на изданието не можем да се спрем по-подробно на формирането на тази идея в прабългарското общество на „Велика България“.
- ⁹⁴ Снегаров, И. Цит. съч., с. 139; Бешевлиев, В. Цит. съч., 39-66; Литаврин, Г. Г. Этническое самоназвание..., с. 254.
- ⁹⁵ История на България. Т. 2, с. 102 и литературата, посочена в бел. № 43.
- ⁹⁶ Божилков, И. Седем етюда..., 44-52.
- ⁹⁷ Каймакова, М. Цит. съч., 33-35.
- ⁹⁸ Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981, с. 50.
- ⁹⁹ Ваклинов, С. Цит. съч., 152-155.
- ¹⁰⁰ Бешевлиев, В. Прабългарски..., 167-171.
- ¹⁰¹ Ангелов, Д. Образуване..., 1 изд. 226-227 сл.
- ¹⁰² ГИБИ. Т. 3. С., 1960, с. 272; Златарски, В. Цит. съч., с. 292; Ангелов, Д. Славяни и прабългари..., 132-133; Бешевлиев, В. Първобългарите..., 91-92.
- ¹⁰³ Бромлей, Ю. В. Етнос и етнография. С., 1976, с. 105.
- ¹⁰⁴ Бромлей, Ю. В. Опыт типологизации этнических общностей. – СЭ, 1972, № 5, 70-71; Ангелов, Д. Образуване..., с. 231.
- ¹⁰⁵ История на България. Т. 2, с. 102.
- ¹⁰⁶ Пак там, 101-103.
- ¹⁰⁷ Именник на българските ханове. – В: Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, 87-88 (превод на В. Гюзелев).
- ¹⁰⁸ Каймакова, М. Цит. съч., с. 40.
- ¹⁰⁹ Снегаров, И. Цит. съч., с. 140; Литаврин, Г. Г. Этническое самоназвание..., 253-254 и литературата в бел. № 86, 87, 88.
- ¹¹⁰ Ангелов, Д. Образуване... 1. изд. 125-126.
- ¹¹¹ Динев, П. Историческа съдба и съвременност, с. 96.
- ¹¹² Бромлей, Ю. В. Етнос и етнография, с. 105-106.
- ¹¹³ Именник на българските ханове, с. 87.
- ¹¹⁴ Снегаров, И. Цит. съч., с. 141.
- ¹¹⁵ Динев, П. Историческа съдба и съвременност, с. 91.
- ¹¹⁶ История на България. Т. 2, с. 102; Ангелов, Д. Славяни и прабългари..., 132-133; Златарски, В. Цит. съч., с. 265.
- ¹¹⁷ История на България. Т. 2, с. 103.
- ¹¹⁸ Бромлей, Ю. В. Очерки теории..., с. 33.
- ¹¹⁹ Сполучлив опит за публикуване на българските надписи за периода IX-XIX в. е този на В. Начев (Български надписи. С., 1994).
- ¹²⁰ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. – Год. СУ. Истор.-фил. фак., 31, 1935, с. 119.
- ¹²¹ Златарски, В. Цит. съч., 444-446.
- ¹²² Подробен анализ на историческата информация в средновековните български надписи вж. у: Каймакова, М. Цит. съч., 89-101.
- ¹²³ Вж. текстовете у Бешевлиев, В. Прабългарски..., 49-88.

- ¹²⁴ История на България. Т. 2, с. 102.
- ¹²⁵ Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи, с. 128.
- ¹²⁶ Б е ш е в л и е в, В. Първобългари. С., 1984, 91–92.
- ¹²⁷ Б е ш е в л и е в, В. Прабългарски..., 102–103.
- ¹²⁸ Пак там, 162–163.
- ¹²⁹ Пак там, с. 80.
- ¹³⁰ Пак там, с. 103.
- ¹³¹ Б р о м л е й, Ю. В. Етнос и етнография, с. 106.
- ¹³² За културно-диференциращата роля на прабългарското езичество вж. Д р а г о в а, Н. Цит. съч., с. 32.
- ¹³³ В а к л и н о в, С. Цит. съч., с. 152.
- ¹³⁴ А н г е л о в, Д. Средновековната българска държава като фактор за изграждане на „историческа памет“. – ИДА, 41, 1981, 6–7.
- ¹³⁵ Тук, като и по-нататък сме предпочели преводите на В. Пюзелев, направени за „Христоматия по история на България“ (Т. 1. С., 1978).
- ¹³⁶ Търновски надпис на хан Омуртаг. Христоматия по история на България. Т. 1, с. 133.
- ¹³⁷ З л а т а р с к и, В. Цит. съч., 446–447.
- ¹³⁸ За личността на владетеля в средновековна България вж. Б о ж и л о в, И. Седем етюда..., с. 49.
- ¹³⁹ Б а к а л о в, Г. Владетелският институт... Средновековният български владетел. 132–173; Б е ш е в л и е в, В. Прабългарски..., 31–41; Първобългарите..., 24–44
- ¹⁴⁰ С н е г а р о в, И. Цит. съч., с. 144.
- ¹⁴¹ Вж. текста на надписа в: Христоматия по история на България. Т. 1, с. 133.
- ¹⁴² З л а т а р с к и, В. Цит. съч., 297–298, 307–310.
- ¹⁴³ Пак там, 320–321.
- ¹⁴⁴ История на България. Т. 2, с. 144.
- ¹⁴⁵ З л а т а р с к и, В. Цит. съч., 364–374, 545–550; История на България. Т. 2. С., 1981, 176–177.
- ¹⁴⁶ История на България. Т. 2, 146–147.
- ¹⁴⁷ Пак там, 144–145.
- ¹⁴⁸ Пак там, 153–155.
- ¹⁴⁹ К о з л о в, В. И. Динамика..., 320–326.
- ¹⁵⁰ История на България. Т. 2, 180–181; К о з л о в, В. И. Динамика..., 320–326.
- ¹⁵¹ З л а т а р с к и, В. 337–338; А н г е л о в, Д. Общество и обществена мисъл..., с. 17.
- ¹⁵² Х о м и ч, Л. В. О съдържании понятия етническите процеси. – СЭ, 1969, № 5, с. 82.
- ¹⁵³ Л и т а в р и н, Г. Г. Этническое самоназвание..., с. 243 и бел. № 13 там.
- ¹⁵⁴ История на България. Т. 2, с. 103.
- ¹⁵⁵ А н г е л о в, Д. Образуване... 1. изд., 121–126 и посочената там литература.
- ¹⁵⁶ З л а т а р с к и, В. Цит. съч., 377–380.
- ¹⁵⁷ Пак там, 425–427.
- ¹⁵⁸ Вж. Проповедта на меча. – В: Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 102–122.
- ¹⁵⁹ По наше мнение по-точното определяне за началото на процеса на християнизация на българското общество е „налагане“, тъй като се взима наготово и без корекции или адаптации целия християнски идеологически комплекс. „Въвеждане“ е по-подходящ за самата Византия, където този процес търпи развитие на местна почва. За началото на християнизацията във Византия вж. Б а к а л о в, Г. Византия. Културно-политически очерци. С., 1993, с. 91.
- ¹⁶⁰ Б о ж и л о в, И. Седем етюда..., 92–93.
- ¹⁶¹ Вж. Глава I и Глава XXI от „Закон за съдене на хората“ (Г а н е в, В. Цит. съч.).
- ¹⁶² Тук ще обърнем внимание само върху факта, че чрез тайнството Кръщение се нивелира именната система на българите, а тя, както е известно, лежи в основата на която и да е етническа култура. Началото на българската именна система започва с християнизацията на българите.

- ¹⁶³ Ангелов, Д. Образуване... 1. изд. 151-152 и посочената там литература.
- ¹⁶⁴ Кацунов, В. Формиране на единно народностно съзнание..., 9-10.
- ¹⁶⁵ Вж. Изграждане на българската народност. – В: Ангелов, Д. Образуване... 1. изд. 215-236; Ангелов, Д. Българско средновековие – идеологична мисъл и просвета. С., 1982, с. 33 и посочената там в бел. № 9 литература.
- ¹⁶⁶ Тук по-скоро може да се говори за разлика в типа култура – уседнал или номадски, предвид мястото на земеделието в стопанството на разлеждащите етноси. В такъв смисъл прабългарската култура е много по-близка до номадския тип култури в сравнение с тази на завареното балканско население от втората половина на VII в. За прабългарското стопанство вж. Добрев, П. Стопанската култура на прабългарите. С., 1986; Бешевлиев, В. Прабългарите...
- ¹⁶⁷ Ангелов, Д. Образуване... 1. изд., с. 259 сл.
- ¹⁶⁸ Златарски, В. Цит. съч., с. 438.
- ¹⁶⁹ Ангелов, Д. Образуване... 1. изд. с. 26.
- ¹⁷⁰ Пак там. с. 27.
- ¹⁷¹ Стопанска история на България. С., 1981, 34-37.
- ¹⁷² Вж. Златарски, В. Цит. съч., с. 447.
- ¹⁷³ Божилков, И. Седем етюда..., 75-76.
- ¹⁷⁴ Пак там, 95-97.
- ¹⁷⁵ Златарски, В. История на България през средните векове. Т. 1. Ч. 1. С., 1918, 313-314; История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хунобългарското надмощие. Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането първото царство. С., 1971, 57-58.
- ¹⁷⁶ Златарски, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, 61-62.
- ¹⁷⁷ Пак там, т. 1. ч. 1, 375-382.
- ¹⁷⁸ Пак там, т. 1, ч. 2, с. 54.
- ¹⁷⁹ Пак там, 68-73.
- ¹⁸⁰ Божилков, И. Седем етюда..., с. 91.
- ¹⁸¹ 1 Кор. 12:13.
- ¹⁸² 1 Кор. 7:18 и 19.
- ¹⁸³ Рим. 13:1.
- ¹⁸⁴ Тит. 2:9.
- ¹⁸⁵ Ангелов, Д. Българско средновековие..., с. 82.
- ¹⁸⁶ Бакалов, Г. Византия. Културно-политически очерци, с. 290.
- ¹⁸⁷ Гуревич, А. Я. Цит. съч., с. 178.
- ¹⁸⁸ Токарев, С. А. Религията в историята на народите. С., 1983, с. 354; Снегаров, И. Обществената мисъл..., с. 158.
- ¹⁸⁹ 1 Кор. 12:13 – 12:27.
- ¹⁹⁰ Гуревич, А. Я. Цит. съч., с. 132; Поснов, М. История на християнската църква. Ч. 1 – 2. С., 1933, 199-216, 252-262, 293-500.
- ¹⁹¹ Гуревич, А. Я. Цит. съч., 68-69; Токарев, С. А. Религията..., с. 353.
- ¹⁹² Снегаров, И. Църквата и народната просвета. С., 1946; Поснов, М. Цит. съч.
- ¹⁹³ Гуревич, А. Я. Цит. съч., с. 12.
- ¹⁹⁴ Пак там, 11-12; Ангелов, Д. Българинът в средновековието. (Светоглед, идеология, душевност.) Варна, 1985, с. 207 сл.
- ¹⁹⁵ Токарев, С. А. Религията..., с. 353.
- ¹⁹⁶ Поснов, М. Цит. съч., 274-275.
- ¹⁹⁷ Вж. текста на творбата у Петканова, Д., А. Милтенова. Старобългарска есхатология. С., 1993, 73-83.
- ¹⁹⁸ Вж. текста на Миланския едикт у Поснов, Е. Цит. съч., 260-262 през 313 г.
- ¹⁹⁹ Ангелов, Д. История на Византия. Ч. 1. С., 1973, с. 72.
- ²⁰⁰ Събев, Т. Цит. съч., 347-349.
- ²⁰¹ Поснов, Е. Цит. съч., с. 266.
- ²⁰² Събев, Т. Цит. съч., 339-340.

- ²⁰³ А н д р е е в, Й. Държава и църква в средновековна България. – В: Тр. ВТУ, 10, 1973, № 2; П о с н о в, М. Цит. съч.; М а л и к и н, П. М. История на християнската църква. Ч. 2. С., 1956; С н е г а р о в, И. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. 1; Ц а н к о в, С. Държава и църква ...
- ²⁰⁴ С н е г а р о в, И. Кратка история... Т. 1, с. 435, 516–539; С м и р н о в, Е. История на християнската църква. Ч. 2. В., 1899; Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, с. 151, 154; А н д р е е в, Й. Държава и църква..., 375–376.
- ²⁰⁵ За отношенията църква – държава вж. Б а к а л о в, Г. Византия. Културно-политически очерци, 323–378; Д у й ч е в, И. Държава и църква в средновековна България. – В: Родина. С., 1940; Г ю з е л е в, В. Княз Борис I; А н д р е е в, Й. Държава и църква... С н е г а р о в, И. Кратка история... Т. 1.
- ²⁰⁶ С н е г а р о в, И. Кратка история... Т. 1, 20–21; М у т а ф ч и е в, П. История на българския народ. С., 1986, 168–170; Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 86–102.
- ²⁰⁷ С ъ б е в, Т. Цит. съч., 131–134.
- ²⁰⁸ А н г е л о в, Д. Българско средновековие..., с. 108; П е т р о в, П. Владелец и власт във Втората българска държава. – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. 1, с. 164; М у т а ф ч и е в, П. История на българския народ, 170–173; Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 19–51, 62–65.
- ²⁰⁹ З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, 57–59.
- ²¹⁰ Срв. Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 178–208; С ъ б е в, Т. Цит. съч., 134–141 и Б о ж и л о в, И. Седем етюда..., 92–93.
- ²¹¹ В е н е д и к о в, И. Прабългарите и християнството, с. 168.
- ²¹² А н г е л о в, П. Българската средновековна дипломация. С., 1988, 137–138.
- ²¹³ М у т а ф ч и е в, П. История на българския народ, 177–183.
- ²¹⁴ Пак там, 181–182.
- ²¹⁵ Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 295–298.
- ²¹⁶ З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, с. 64.
- ²¹⁷ Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 104–108.
- ²¹⁸ Н и к о л о в а, Б. Цит. съч., 52–120.
- ²¹⁹ Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 390–391.
- ²²⁰ Пак там, 392–396.
- ²²¹ З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, с. 66.
- ²²² К о з л о в, В. И. Динамика..., 53–56 и посочената там литература; П у ч к о в, П. И. О соотношении конфессиональной и этнической общности. – СЭ, 1973, № 6, 51–65.
- ²²³ П е т р о в, П. Владелец и власт..., с. 164.
- ²²⁴ Д у й ч е в, И. Държава и църква..., с. 83.
- ²²⁵ Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 257–258.
- ²²⁶ Пак там, с. 257
- ²²⁷ Д у й ч е в, И. Държава и църква..., с. 89.
- ²²⁸ Пак там, 86–87; С н е г а р о в, И. Обществената мисъл..., с. 147.
- ²²⁹ ЛИБИ. Т. 2. С., 1960, 306–307.
- ²³⁰ А н д р е е в, Й. Държава и църква..., 380–381.
- ²³¹ П е т р о в, П. Владелец и власт..., 181–182.
- ²³² Д у й ч е в, И. Държава и църква..., с. 95.
- ²³³ Г а н е в, В. Цит. съч., 7–22.
- ²³⁴ Вж. текста на отговорите в: ЛИБИ. Т. 2, 65–125.
- ²³⁵ Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 84–85; вж. Отговори номера: 14, 15, 18, 103, 104 и др. – В: ЛИБИ. Т. 2, 65–125; Г а н е в, В. Цит. съч., с. 519; З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, 83–90.
- ²³⁶ Христоматия по история на България. Т. 1, 194–195.
- ²³⁷ Г а н е в, В. Цит. съч., с. 519.
- ²³⁸ Пак там, 516–518.
- ²³⁹ Пак там, с. 163.
- ²⁴⁰ Пак там, с. 167.

- ²⁴¹ Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 399–400.
- ²⁴² Вж. Г а н е в; В. Цит. съч., 25–36.
- ²⁴³ Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 405–406.
- ²⁴⁴ А н г е л о в, Д. Българско средновековие..., 112–113.
- ²⁴⁵ Д у й ч е в, И. Държава и църква..., с. 95.
- ²⁴⁶ Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 391–392.
- ²⁴⁷ Пак там, 392–396.
- ²⁴⁸ Г а н е в, В. Цит. съч., 1–2.
- ²⁴⁹ История на България. Т. 2, с. 234.
- ²⁵⁰ Г а н д е в, Х. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, с. 628; А н г е л о в, Д. Общество и обществена мисъл..., с. 18; Българско средновековие..., с. 34; К о з л о в, В. И. Динамика..., с. 307.
- ²⁵¹ Б р о м л е й, Ю. В. Етнос и етнография, с. 123.
- ²⁵² П у ч к о в, П. И. Цит. съч., 51–65.
- ²⁵³ З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, с. 210.
- ²⁵⁴ Пак там, 212–213.
- ²⁵⁵ Пак там, 225–226.
- ²⁵⁶ Пак там, 210–224.
- ²⁵⁷ Пак там, 231–238.
- ²⁵⁸ Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. С., 1982, с. 27; А н г е л о в, Д. Образуване... 1. изд., 27–28.
- ²⁵⁹ З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, 232–239.
- ²⁶⁰ I Кор. 14:10.
- ²⁶¹ I Кор. 14:11.
- ²⁶² I Кор. 14:14.
- ²⁶³ М и л е в, А. Жития на Св. Климент Охридски. С., 1961, с. 97.
- ²⁶⁴ Г а н д е в, Х. Цит. съч., 681–682.
- ²⁶⁵ А н г е л о в, Д. Образуване... 1. изд., 29–30.
- ²⁶⁶ С н е г а р о в, И. Обществената мисъл..., с. 151.
- ²⁶⁷ Д и н е к о в, П. Похвала..., с. 23.
- ²⁶⁸ Д и н е к о в, П. Литература и култура. С., 1981, 50–51.
- ²⁶⁹ Д и н е к о в, П. Особенности на старобългарската публицистика през IX–XII в. – В: Славянска филология. Т. 5. С., 1963, с. 293.
- ²⁷⁰ Пространно житие на Константин-Кирил. – В: Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 95.
- ²⁷¹ Д и н е к о в, П. Особенности..., с. 295.
- ²⁷² Ч е р н о р и з е ц Х р а б ъ р. За буквите. – В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. С., 1982, с. 27.
- ²⁷³ К у е в, К. Черноризец Храбър, с. 48.
- ²⁷⁴ Д и н е к о в, П. Похвала..., с. 136.
- ²⁷⁵ Ч е р н о р и з е ц Х р а б ъ р. За буквите. С., 1980, с. 29.
- ²⁷⁶ С н е г а р о в, И. Български първоучители ..., 311–322 и бел. № 2 и № 3 на с. 322.
- ²⁷⁷ Д и н е к о в, П. Историческа съдба и съвременност, с. 33.
- ²⁷⁸ К а й м а к м о в а, М. Цит. съч., 64–65.
- ²⁷⁹ Б о ж и л о в, И. Културата на средновековна България. С., 1996, 134–135.
- ²⁸⁰ К у е в, К. Черноризец Храбър, 21–25; Д и н е к о в, П. Историческа съдба и съвременност, с. 35.
- ²⁸¹ Д и н е к о в, П. Историческа съдба и съвременност, 45–46.
- ²⁸² Б р о м л е й, Ю. В. Етнос и етнография, 52, 62–64; Ч и с т о в, К. В. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры. – СЭ, 1972, № 3, с. 73.
- ²⁸³ К о з л о в, В. И. О понятии этнической общности, с. 108.
- ²⁸⁴ В а к л и н о в, С. Формиране..., с. 168 сл; История на България. Т. 2, 422–423.

- ²⁸⁵ В а к л и н о в, С. Формиране..., с. 228.
- ²⁸⁶ Пак там, 150–151.
- ²⁸⁷ Пак там, с. 235.
- ²⁸⁸ Христоматия по история на България. Т. 1, с. 153.
- ²⁸⁹ В а к л и н о в, С. Формиране..., 214–220.
- ²⁹⁰ Пак там, с. 221.
- ²⁹¹ П а с к а л е в а, К. Икони от България. С., 1981, с. 5.
- ²⁹² А н г е л о в, Д. Българско средновековие..., с. 33 и посочената там в бел. № 9 литература.
- ²⁹³ Ч е б о к с а р о в, Н. Н. Проблемы типологии..., 97–98; А н г е л о в, Д. Образуване... 1. изд., с. 20.
- ²⁹⁴ Ч е б о к с а р о в, Н. Н. Проблемы типологии..., с. 99.
- ²⁹⁵ Г ю з л е в, В. Княз Борис I, 478–482.
- ²⁹⁶ З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, 259–261; Г а н д е в, Х. Цит. съч., с. 681; А н г е л о в, Д. Българско средновековие..., с. 26.
- ²⁹⁷ З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, 283–284; Д и н е к о в, П. Похвала..., 151–152.
- ²⁹⁸ З л а т а р с к и, В. История на българската държава... Т. 1. Ч. 2, с. 264.
- ²⁹⁹ Пак там, 264–279.
- ³⁰⁰ Пак там, 341–344.
- ³⁰¹ Г ю з л е в, В. Княз Борис I, с. 475.
- ³⁰² Пак там, с. 480.
- ³⁰³ А н г е л о в, Д. Общество и обществена мисъл..., с. 19.
- ³⁰⁴ Д и н е к о в, П. Похвала..., с. 279.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 89-90, 1996-1997

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE
Tome 89-90, 1996-1997

САЩ, СВЕТОВНАТА ВОЙНА И МИРНАТА ПРОГРАМА НА ПРЕЗИДЕНТА УДРОУ УИЛСЪН

ПЕТКО ПЕТКОВ

Петко Петков. США, ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И МИРНАЯ ПРОГРАММА
ПРЕЗИДЕНТА ВУДРО ВИЛЬСОН

Автор проследжиаает экономические и политические проблемы американской политики в периоде нейтралитета и после вступление США в I мировую войну. Особое внимание уделяется мирной программе президента Вудро Вильсона – ее созданию, борьбе за ее реализацию в ходе Парижской мирной конференции и возникновению Лиги наций, ее поражению в самих США после отвержения Сенатом ратификации Версальского мирного договора вместе с присоединенным уставом Лиги наций.

Petko Petkov. THE USA, THE WORLD WAR I AND THE PEACE PROGRAM OF PRESIDENT WOODROW WILSON

The author discusses the economic and politikal aspects of American politics in the period of neutrality and after the USA entered the World War I. A special attention is devoted to the peace program of president Woodrow Wilson – its creation, the struggle for its implementation at the Paris Peace Conference that bought about the creation of the League of Nations, and its failure in the USA after the Senate rejected the ratification of the Versailees Peace Treaty together with the annexed charter of the League of Nations.

Участието на САЩ в Първата световна война променя значително както нейния ход, така и историята на самата република. За първи път от своето основаване САЩ напускат традиционния си изолационизъм и се намесват във военнополитически конфликт извън тяхна територия. Нещо повече, на Парижката мирна конференция САЩ са едни от важните участници в уреждането на съдбата на следвоенния свят. Когато се говори за участието на САЩ във войната и последвалите мирни преговори, естествено на предно място изпъква фигу-

рата на 28-ият американски президент Томас Удроу Уилсън (1913–1921).

С личността на Уилсън се свързват няколко важни момента от развитието на Съединените щати. Президентът Удроу Уилсън, професор и ректор на престижния Принстънски университет, автор на няколко фундаментални труда за американската история и държавна система, отдава много сили, енергия и постига определени успехи във вътрешната политика през първия си мандат в Белия дом. Той става един от водещите представители на т. нар. „прогресивна ера“, с името на която от началото на XX в. до годините на Първата световна война са свързани ред либерални реформи в икономическото и социалното законодателство на страната.

Още по-важна роля изиграва Уилсън във външнополитическата област. Първите му стъпки във външната политика го показват като не особено осведомен, на моменти наивен политик и дипломат. През следващите години обаче Уилсън съумява не само да се ориентира добре в сложните отношения на европейския и световния концерт на силите, но да изкара САЩ от изолационизма, да ги включи в Световната война, а накрая да представи една амбициозна мирна програма и да стане главният инициатор на създаването на Обществото на народите.

Влизането на Съединените щати в Първата световна война съвпада с едно от най-големите социални сътресения на XX в. – Болшевишката революция в Русия от 1917 г. Нейните идеи стават сериозно политическо предизвикателство пред ценностите на буржоазния свят и тя определя в повече или по-малка степен за дълги години съдбата не само на Европа, но и на целия свят.

Още от самото начало президентът Уилсън вижда това предизвикателство и полага усилия да го предотврати. В това отношение той не е единствен, тъй като борбата срещу идеите на социалната революция обединява усилията на много буржоазни политици. Но за разлика от мнозина от тях, привърженици на политиката на „твърда ръка“ по отношение на Съветска Русия, американският президент Уилсън предлага други пътища. Концепцията на Уилсън за борба срещу идеите на социалната революция се намират както във вътрешната му политика в рамките на „прогресивната ера“, така и в мирната му програма от годините на войната, предназначена да въведе нови принципи във външната политика, нова система на организация на международните отношения. Тази нова организация, според него, трябва да доведе до запазване на световния мир и създаване на възможности за постепенни социални реформи като алтернатива на социалната революция. По този начин идеите на либералния социален реформизъм на Уилсън намират естествено продължение от вътрешната политика към глобалните проблеми на международните отношения.

Крахът на Уилсъновата концепция за нова система на международни отношения, плод на външни обстоятелства и сложна по своята характеристика вътрешнополитическа съпротива, не обезценява стойността на неговите идеи и усилия. Президентът Удроу Уилсън остава в американската и в световната история като политик, опитал се да осъществи идеите на либералния буржоазен реформизъм в системата на международните отношения и изпреварвайки своето време, останал неразбран и наказан от политическата си съдба.

Интересът на историците към вътрешно- и външнополитическите концепции и дейност на президента Уилсън е неизменно голям и от 1919 г. до наши дни неговата политика или отделни елементи от нея, както и личността му не са престанали да бъдат обект на изследване и на американските, и на чуждите историци.

Веднага след края на политическата му кариера започват да се появяват редица документи на президента, спомени на негови близки сътрудници, участвали на различни етапи в неговата политика, в които естествено се дава и оценка за нея – положителна и критична, както и книги и памфлети на негови политически противници¹. Върху тези спомени и изследвания неминуемо оставят отпечатък политическите пристрастия, разиграли се около участието на САЩ във войната, мирните преговори в Париж и отказът на Сената на Американския конгрес да ратифицира мирния договор².

След края на Втората световна война, когато окончателно е отхвърлен американският изолационизъм и САЩ стават активен участник в новата Организация на обединените нации и международните дела, отношението към Удроу Уилсън се променя. Неговите идеи и дейност започват да се оценяват от гледна точка на новото положение на САЩ в света, от желанието им да се наложат като световен лидер в условията на една система от международни отношения, намираща се под силното влияние на различни идеологически доктрини. Започват да се появяват и продължават и до наши дни изследвания, в които фигурата на президента Уилсън придобива измеренията на политик, предсказал пътищата на развитие на Съединените щати, но останал неразбран и отхвърлен поради недалновидността и дребните политически сметки на външни и вътрешни политически фактори³.

Съветската марксистическа историография в продължение на дълги години разглеждаше политиката на президента Уилсън единствено през идеологическата сфера, засилена от присъствието на американски експедиционен корпус в Сибир през 1919 г. Този едностранчив подход пречеше да се даде една по-обективна оценка на американската политика, водена от Уилсън⁴.

В българската историография изследванията върху политиката на президента Уилсън се свързват предимно с пробългарската позиция на американската делегация на Парижката мирна конференция по

въпроса за българските граници. В някои по-нови изследвания се разглеждат и въпроси за корените на американската външна политика преди и по време на мандата на Уилсън⁵.

С настоящата студия авторът се надява да запълни известна празнина в изследванията върху участието на САЩ в Първата световна война и външнополитическата концепция на президента Уилсън.

1. ИКОНОМИЧЕСКИ И ПОЛИТИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА АМЕРИКАНСКИЯ НЕУТРАЛИТЕТ

Избухването на Световната война в Европа в началото на август 1914 г. не предизвиква особено вълнение както сред обикновените американци, така и сред преобладаващата част от политическите кръгове. Доминира мнението, че Съединените щати са далеч от конфликта и той не ги засяга. Самият президент Удроу Уилсън влиза през 1913 г. в Белия дом с идеи и планове за реформи във вътрешната политика, а не с намерения за външнополитически инициативи. Готовейки се да встъпи на президентския пост в началото на 1913 г., той заявява: „Ще бъде ирония на съдбата, ако на моето правителство се наложи да се занимава главно с международни работи.“⁶ Само добре осведомени личности, между които и съветникът на президента по външнополитическите въпроси полк. Хауз, познават остротата на противоречията в Европа и огромното влияние, което избухналата война може да окаже върху самите Съединени щати. След началото на Световната война, на 4 август, Уилсън обявява официално американския неутралитет.

Американците масово подкрепят неутралитета, тъй като не желаят да проливат кръвта си в далечна Европа. За неутралитет са и преобладаващата част от влиятелните фигури на политическия и обществен живот, въпреки че симпатиите на мнозинството от тях са на страната на държавите от Антантата. Още преди войната в САЩ са убедени, че Германия представлява потенциално по-опасен противник, отколкото Англия. Въпреки това след началото на конфликта кръгът, благосклонен към Англия и Франция и враждебен към Германия, твърдо поддържа решението за неутралитет, като се придържа към мнението, че Антантата ще съумее сама да се справи с противниците си без намесата на Съединените щати във войната⁷. Друг аргумент в полза на неутралитета е надеждата, че, оставайки настрана от военния конфликт, Съединените щати ще могат да снабдяват воюващите страни с различни стоки и суровини и да реализират значителна икономическа изгода.

Очакванията на американските икономически кръгове се сбъдват. Докато Европа воюва, САЩ преживяват бурен икономически подъем. През трите години на неутралитета, до 1917 г., търговията им се

увеличава с невиджани темпове – със страните от Антантата с близо 400 %, с неутралните европейски страни – с около 150 %. В същото време търговията със страните от Централния блок намалява от 100 до 0,68 % в края на 1916 г.⁸ Това рязко намаление е резултат главно от наложената от страна на Англия морска блокада на Северно море.

Обявена след началото на войната морската блокада бързо се засилва. Предназначена да служи като едно от силните оръдия срещу Германия, тя започва да засяга интересите ѝ на американските фирми, традиционно търгуващи с германците. Постепенно става практика американски кораби да бъдат преглеждани в английските пристанища за контрабандни стоки. Списъците на тези стоки се увеличават непрекъснато и през 1915 г. достигат до 230 позиции. Съставен е „черен списък“ на фирмите, търгуващи с Германия чрез неутрални страни⁹. Английската морска блокада предизвиква недоволство сред голяма част от американските делови среди. На тази основа започват да се пробуждат отново силните в миналото в САЩ антианглийски настроения. Американското правителство на няколко пъти отправя протести в Англия, но те остават без успех. През 1915 г. отношенията между двете страни са доста обтегнати и поведението на Англия е предмет на осъждане¹⁰. Но и двете страни не желаят да се стига до крайност. Бързият растеж на американската търговия с Антантата напълно компенсира прекратяването на икономическите връзки с Германия. Въпреки че Вашингтон продължава да настоява за спазване правото на неутрална морска търговия в отношенията с Англия, този въпрос започва да отстъпва на заден план. Една от причините за тази промяна е обявената от Германия морска подводна война.

След като за няколко месеца Германия не успява да осъществи плана си за бърза победа, пред нея се очертава перспективата за продължителна война. В новата обстановка победата може да спечели тази страна, която е в състояние да осигури постоянен приток на суровини за промишлеността и продоволствие за армията и населението. От тази гледна точка голямо значение има прекъсването на снабдителните комуникации на противника. Английската морска блокада показва, че англичаните са разбрали важноста на проблема. За Германия обаче блокадата с надводен флот е невъзможна поради неговата слабост в сравнение с английския. Затова в Берлин се взема решение за подводна война срещу Антантата. Подводниците, като ново морско оръжие, са в състояние да оказват голямо влияние върху господството по море и в тази област предимството е на страната на Германия. От 18 февруари 1915 г. Берлин обявява всички крайбрежни води на Англия и Ирландия, вкл. Ламанша, за военна зона. Всеки неприятелски кораб в зоната ще се смята за военен съд и може да бъде унищожен, без да се гарантира живота на хората на борда. Обявено е също, че поради грешки при разпознаването на флаговете не е изключено потопяването и на кораби на неутрални държави¹¹.

Тази германска мярка има силен резонанс в САЩ. Правителството разбира до какви опасни последици може да доведе подводната война. На първо място, тя би ограничила силно доходната търговия с цяла Европа. Погледнато в стратегическа перспектива, подводната война изглежда доста ефективна за Германия. При успех тя би прекъснала главните снабдителни линии на Антантата и може да наклони везните на войната в полза на Централните сили. Тази крайност не е желана в САЩ, макар нежеланието да не е явно демонстрирано. Затова след обявяването на подводната война президентът Уилсън изпраща в Берлин декларация, в която заявява, че САЩ ще вземат мерки за осигуряване правото на неутрална търговия¹². Три месеца след това, на 6 май 1915 г., е първият драматичен акт на германската подводна война. Близко до южните брегове на Ирландия немската подводница „У-20“ торпилира един от най-големите пътнически лайнери – „Лузитания“. За около двадесетина минути корабът потъва. От 1959 души на борда загиват 1195, от тях 124 американци. Потопяването на „Лузитания“ предизвиква в САЩ взрив от възмущение. Пресата публикува ужасяващи подробности и снимки на загиналите. Няколко дни по-късно Уилсън изпраща остра нота до германското правителство. В нея той протестира срещу методите на подводната война и изисква от Германия да се вземат всички мерки, които да изключат повтарянето на подобни инциденти¹³.

В Берлин бавят отговора на нотата, тъй като има спорове между привържениците на крайните действия и политиките, опасяващи се от разрыв със САЩ. Вашингтон не отслабва натиска и на германския посланик е дадено да разбере, че продължаването на подводната война може да доведе до скъсване на отношенията между двете страни¹⁴. Скоро след това в Берлин е взето решение за ограничаване на подводната война, за което САЩ са уведомени¹⁵. До пролетта на 1916 г. отношенията между двете страни не са смущавани. Но потопяването през март 1916 г. на неутралния кораб „Съсекс“ е повод за нова остра реакция на Белия дом. Президентът открито заплашва Германия със скъсване на отношенията. В Берлин отново се повежда борба между военноморските и политическите кръгове. Последните надделяват и до началото на 1917 г. подводната война не засяга неутралните търговски кораби¹⁶. Така, благодарение на американската намеса, Германия е принудена да изостави едно от най-ефективните си оръжия и опасността, надвиснала над морските комуникации на Антантата, е ликвидирана.

Ограничаването дейността на германските подводници засилва още повече американската търговия с Антантата. Увеличаването на покупките обаче твърде скоро поставя въпроса за начина на заплащането им. Няколко седмици след обявяването на неутралитета, правителството във Вашингтон налага забрана на американските банки да

предоставят заеми и кредити на воюващите страни¹⁷. Това решение е продиктувано от желанието американските стоки да се продават срещу налични пари, злато или американски ценни книжа, каквито страните на Антантата, главно Англия и Франция, притежават в голямо количество. Така до есента на 1915 г. покупките са заплащани в наличност и американски ценни книжа. Въпреки че в края на март 1915 г. правителството разрешава да се дават кредити, Антантата ползва слабо тази възможност и продължава да плаща по стария начин, тъй като финансовата ѝ мощ още не е разклатена¹⁸. Резултатът от тази политика на разплащане в периода от края на 1914 г. до началото на 1916 г. е, че преобладаващата част от американските ценни книжа, които дотогава се намират в Англия и Франция, се завръщат в САЩ. Успоредно с това към Новия свят се движи и поток от злато. Данните за продажба на злато показват, че САЩ се превръщат в световно хранилище на благородния метал. Докато в 1914 г. САЩ продават злато на стойност 45 499 870 долара, то през 1915 г. техните златни запаси се увеличават с 25 344 607 долара, през 1916 г. с – 403 759 753 долара, а през 1917 г. – с 685 254 801 долара¹⁹.

Към края на 1915 г. финансовото положение на Антантата започва да се влошава. Тече втората година от войната и средствата за доставки от Съединените щати намаляват. Малките кредити не са достатъчни за покриване на огромните поръчки, направени в САЩ. Американските банки се страхуват да отпускат големи кредити без гаранцията на правителството. В същото време забраната за даване на заеми на воюващите страни още е в сила. С преодоляването на тази забрана се заема могъщата финансова група на Морган, който още в началото на 1915 г. става главен търговски представител на Англия и Франция. Под нейния натиск в средата на септември 1915 г. правителството отменя забраната за банкови заеми²⁰. Само месец след това Морган успява да осигури отпускането на един 500-милионен заем за Англия и Франция²¹. През следващата 1916 г. Антантата получава от американските банки нови огромни заеми. За периода от ноември 1915 г. до ноември 1916 г. Англия и Франция получават 1257 млн. долара²². Тежкото положение на Антантата през 1916 г. обаче кара американските банки да проявяват предпазливост и по-голямата част от заемите по тяхно желание са обезпечени със злато и ценни книжа. На искането на английското правителство през октомври 1916 г. за нов заем от 1500 млн. долара, който то не е в състояние да обезпечи, е отговорено с отказ. Един месец по-късно Федералната резервна система се обявява срещу отпускането на необезпечени заеми на Антантата. Англия е принудена да се откаже от своето искане и да изпрати в следващите месеци в САЩ злато и ценни книжа на стойност 605 млн. долара. В замяна на това Англия и Франция получават от септември 1916 г. до февруари 1917 г. около 900 млн. долара²³.

Общият резултат от финансовите взаимоотношения между САЩ и Антантата показва огромното активно салдо за американските банки и фирми. През целия период на неутралитета Антантата получава американски стоки за около 7 млрд. долара. Тази сума е покрита по следния начин: около 1600 млн. долара представлява експортът на Антантата в САЩ, в ценни книжа – 1400 млн. долара, злато за 1100 млн. долара, 2400 млн. долара заеми от американски банки, 500 млн. долара погасени дългове към Англия и Франция²⁴.

Съединените щати се превръщат в световен банкер. Във финансово отношение воюващите държави и особено Антантата са напълно зависими от САЩ. В края на лятото президентът заявява на събрание на бизнесмени в Детройт: „В течение на последните една-две години ние престанаме да бъдем страна дължник и станаме страна кредитор. На нас в голяма степен ни се пада да финансираме света...“²⁵

От икономическа и финансова гледна точка обаче, в края на 1916 г. и началото на 1917 г., преимуществата на неутралитета започват да се изчерпват. Причините за това са отслабналите възможности на Антантата да обезпечава своите поръчки и заеми със злато и ценни книжа. Освен това паричните ѝ нужди са стигнали такива размери, че частните банки не са в състояние да ги удовлетворяват. Огромните искания могат да бъдат посрещнати само от правителствени заеми. Така в началото на 1917 г. неутралитетът не носи повече икономически и финансови изгоди и САЩ се изправят пред заплахата от икономическа криза.

Нарастващата зависимост между бързия възход на американската икономика и реализацията на нейните продукти в страните от Антантата е коментирана от държавния секретар Роберт Лансинг и финансовия министър Мак Аду още в края на 1915 г. И двамата препоръчват да се помогне на съюзниците, защото в противен случай ще настъпи икономически крах²⁶. Подобни гласове се чуват все по-често сред влиятелните икономически кръгове. Но даването на заеми на правителството противоречи на обявения неутралитет и би означавало вземане на страна в конфликта, войната. Възниква въпросът подготвени ли са страната и правителството за подобно решение.

Още в първите месеци след началото на войната някои от влиятелните политически фигури започват да изказват опасения от последните при евентуална победа на Германия. Дейци като бившите президенти Т. Рузвелт и У. Тафт, бившият държавен секретар Е. Руут, лидерът на републиканците сенаторът Х. К. Лодж, председателят на Върховния съд Уайт и други ясно изразяват подкрепата си на държавите от Антантата. Въпреки че всеобщото мнение е в полза на неутралитета, с течение на времето започват да се чуват изявления, според които войната между САЩ и Германия не е невъзможна. Подобни настроения се оформят и в самото правителство. Там евен-

туалната победа на Германия се преценява като рязко нарушаване на баланса на силите с произлизащите от това отрицателни последици за самите Съединени щати. Във Вашингтон си дават ясна сметка, че следващата цел на една „германска“ Европа е американският континент. Външнополитическият съветник на президента полк. Хауз казва: „Съединените щати, невъоръжени, биха застанали лице срещу лице с агресивна държава, способна да провежда със сила политика на експанзия в Южна и Централна Америка.“²⁷ И добавя: „САЩ не могат да допуснат поражението на съюзниците, като оставят Германия господстващ военен фактор в света. Следващ обект на нападение безспорно бихме били ние и „доктрината Монро“ би се превърнала в „къс хартия“²⁸. Към същото мнение клони и президентът Уилсън. В края на август 1914 г. той споделя с Хауз, че победата на Германия ще измени съдбата на цивилизацията и ще превърне САЩ в милитаристична държава²⁹. Така още в първите месеци след началото на войната в Съединените щати се създава мнението, че не трябва да се допуска победата на Германия. Пряк резултат от това е и благоприятната за страните на Антантата икономическа политика на неутралитета. На практика през трите години на американския неутралитет САЩ предоставят на Антантата широки възможности за закупуване на необходимите им суровини, продоволствие и снаряжение за водене на войната.

Преценката за Германия като опасен потенциален противник не води обаче до абсолютни крайности. За САЩ е неизгодна и пълна военна победа на Антантата над Централните сили. Това също би довело до нарушаване баланса на силите в Европа. В този случай би се получило прекомерно, от американска гледна точка, усиление на Англия, Франция, Русия и Италия. През 1914–1916 г. страните на Антантата са уговорили с договори помежду си подялбата на ред територии в Европа и Турция. Макар тези договори да са пазени в тайна, президентът Уилсън и полк. Хауз подозират, че военните цели на Антантата имат завоевателен характер³⁰. Не по-малък проблем поставя пред САЩ и участието на Япония във войната срещу Германия. Използвайки конфликта в Европа, Япония разширява силно своето влияние в Китай, което е неизгодно за американската политика в Далечния изток³¹. Съединените щати се оказват в положение, при което абсолютната победа на всяка воюваща групировка заплашва потенциално техните интереси³². Следователно въпросът за отношението на Америка към войната се усложнява много – от една страна, е необходимо да се помогне на Антантата и да не се допусне победа на по-опасния противник, а, от друга – да се осигурят американските интереси в края на войната.

Тези проблеми често са предмет на обсъждане между президента Уилсън и полк. Хауз. След август 1914 г. Уилсън се нуждае постоянно

от мнението и идеите на своя неофициален съветник, защото опитът на президента в областта на международните отношения все още не е много богат³³. Плод на тяхната съвместна работа в края на 1915 г. е изработването на концепция за американско посредничество между воюващите групировки с възможности за влизането на САЩ във войната. По това време военните действия не се развиват в полза Антантата. През лятото на 1915 г. Германия печели успехи както на бойното поле, така и в дипломатическата област. Провалът на Дарданелската операция, организирана от Англия и Франция, влизането на България във войната, разгромът на Сърбия, окупирането на големи територии от Франция и Русия създават впечатление, че Германия ще победи. От Берлин американският посланик пише: „На нас тук ни се струва, че Германия печели войната.“³⁴ С плана за посредничество се търси възможност да се окаже помощ на Антантата, като едновременно с това се реализират американските интереси.

Американската инициатива предвижда свикване на международна конференция с участието на воюващите страни и неутралните държави. Смята се, че на конференцията САЩ със своята нараснала икономическа мощ и стратегически предимства на невоюваща велика сила ще бъдат водач на блока от неутрални държави и същевременно посредник и арбитър между воюващите групировки с големи възможности за налагане на своето мнение по всички въпроси. Уилсън и Хауз предвиждат условия за разрешаване на конфликта, близки до тези на Антантата. В случай на отказ на предложените условия от страна на Германия, Съединените щати ще влязат във война с нея³⁵. Извоюваната след това с решаващата американска помощ победа би осигурила на САЩ първостепенна позиция в лагера на победителите. Според Белия дом осъществяването на този план трябва да стане със съгласието на Англия и Франция и по тяхна покана. Затова в края на декември 1915 г. полк. Хауз заминава с предложението за Европа. След разговори в Лондон и Париж той успява да получи принципното съгласие на Англия. То е изразено в меморандум на английския министър Едуард Грей. В него Грей приема американския план, но оставя за Англия и Франция правото да определят момента, когато той може се приложи в действие³⁶. Постигнатото съглашение е одобрено по принцип от президента³⁷. По този начин в началото на 1916 г. САЩ имат готовност за намеса, но за това е необходимо одобрението на Англия и Франция.

На пръв поглед изглежда, че за това няма пречки. Голямото германско настъпление при Вердюн през лятото на 1916 г. поставя в трудно положение Антантата. С течение на времето обаче става ясно, че Франция ще издържи на военното напрежение. Голямото настъпление на руския генерал Брусилов на Източния фронт също поражда оптимизъм. Надеждите, че Антантата сама ще се справи с Германия,

като усили морската блокада, нарастват. В същата степен намаляват шансовете тя да се обърне за помощ към САЩ. За нея вмешателството на САЩ е неизгодно. Според страните от Антантата подялбата на ред територии помежду им не би била одобрена от САЩ, тъй като раждането на нови сфери на влияние противоречи на американските интереси. Отделните искания на някои страни биха могли да породят спорове със САЩ. За Русия това е полският въпрос и този за Провлиите, за Италия – ред нейни искания за територии, в които принципът на национална принадлежност не е в нейна полза. Франция иска пълен разгром на Германия и превръщането ѝ във второстепенна икономическа и военна сила, нещо, с което САЩ също не могат да се съгласят. Тези съображения определят отношението на Антантата към американския проект.

Във Вашингтон напразно очакват съюзниците да отправят уговорената покана. Виждайки колебанието на Антантата и считайки, че моментът е благоприятен, в началото на май президентът одобрява инициативата на Хауз отново да се свърже с Грей, за да бъде изпълнен набелязаният план. На искането на Хауз обаче от Англия отговарят с мъгляви фрази, които по същество означават отказ³⁸.

В Белия дом са разочаровани. Отказът потвърждава съмненията на президента и Хауз за завоевателните цели на Антантата. И двамата смятат, че намесата на САЩ във войната не трябва да спомогне за осъществяването на тези цели.

Така намеренията на САЩ да се намесят в световния конфликт през пролетта на 1916 г. не се осъществяват. Това има голямо значение за окончателното ориентиране на външната политика на САЩ. Разочарован от опита си да действа в посока на мира заедно с Антантата, Уилсън решава да направи това вече сам. На 27 май той произнася голяма реч по въпросите на мира, която представлява повратен пункт в историята на външната политика на САЩ и поставя основите на отношението на САЩ към проблемите на войната и следвоенното устройство.

В речта си Уилсън отбелязва безсилието на дипломацията в Европа. За запазване на бъдещия мир той предлага създаването на нова система в международните отношения, която да бъде основана на няколко основни принципа:

1. Всеки народ да има право да избира върховната власт, под която ще живее.

2. Малките държави да имат право да ползват същото уважение към своя суверенитет и териториална неприкосновеност, каквито очакват и изискват големите и могъщи държави.

3. Всички страни от света да имат правото да бъдат избавени от всякакво нарушение на мира, в основата на което стои агресията и пренебрежението към правата на народите и нациите³⁹.

За да бъдат поддържани тези принципи и премахнати анархията и конфликтите, президентът предлага да бъде създадена международна организация, която да предотврати всяка бъдеща война⁴⁰.

Предложенията показват, че усилията на Уилсън са насочени не толкова към непосредствените проблеми на войната, колкото към установяване на рационална, от американска гледна точка, система на международни отношения. Тази нова система би се оказала изгодна за САЩ, тъй като елиминира онези елементи на предимство – големи армии и флот, които притежават европейските държави.

Новата система създава предпоставки за премахване на „стария колониализъм“ и условия за свободно проникване на американски капитали във всяка точка на земното кълбо. Израз на съмненията на президента относно целите на двете воюващи групировки става фразата: „Нас не ни засягат причините и целите на войната.“ Това, от една страна, придава привидна безкористност на предложението на президента, а, от друга, показва, че САЩ искат да бъдат с развързани ръце при определянето на мирните договори и няма да се съобразяват с мнението на страните победителки, които ще искат да наложат своите искания.

В края на 1916 г., след като печели за втори път президентските избори, Уилсън излиза с нова дипломатическа инициатива. Този път той възнамерява да отправи апел до всички воюващи страни, с който да поиска определянето на условията, при които може да се пристъпи към мирни преговори.

По същото време в Англия и Франция правителствата не са настроени да водят разговори за мир. В началото на декември в Англия правителството на Аскуит пада и премиер-министър става Лойд Джордж, който е противник на преговори с Германия. Франция, след като издържа натиска при Вердюн, се стреми към обрат в развитието на военните действия. Единствената страна, която може да извлече полза от мира в този момент, е Германия. Навсякъде по бойните полета германските армии се намират на окупирани вражески територии и имат с какво да „търгуват“ при евентуални преговори. По това време обаче Германия започва да чувства осезателно обръча на английската блокада. Военноморските кръгове засилват исканията си за възобновяване на неограничената подводна война. Изказваните от някои политически кръгове съображения, че това ще доведе до влизане на Америка във войната срещу Германия, са отхвърляни с аргумента, че докато САЩ влязат активно във войната, Антантата вече ще бъде принудена да моли за мир⁴¹. Постигнат е известен компромис между политици и военни, предвиждащ дипломатически действия, последвани при неуспех от краен военен натиск.

Нежеланието на Антантата да води преговори с Германия и възможността Германия да се възползва с пропагандна цел от неговия

апел, карат Уилсън да се колебае относно момента на произнасяне на обръщението. Докато той изчаква, на 12 декември 1916 г. Германия неочаквано публикува свое мирно предложение. В него не са представени никакви условия, но тонът му предполага, че Германия е готова да преговаря само на основата на съществуващото положение, т. е. за победен за нея мир⁴².

Безспорно германското предложение е неприемливо за някои страни от Антантата и една от главните му цели се състои в това да се прехвърли отговорността за продължаване на войната върху тях, а също така да се подготви почвата за възстановяване на подводната война, която този път да бъде неограничена. Мирното предложение не е само с пропагандна цел. Съществува предположението, че има възможност да се сключи сепаративен мир с Русия, която вече е твърде изтощена от войната⁴³. При всички обстоятелства обаче един отрицателен отговор на Антантата развързва ръцете на Германия за започването на неограничена подводна война.

След внимателния анализ на германското мирно предложение президентът Уилсън преценява, че въпреки неблагоприятния момент САЩ трябва да излязат с дипломатическа инициатива. Няколко дни след германските предложения Уилсън публикува своя нота, независимо от нежелания отзвук, който тя може да получи сред германските противници. По този начин президентът може да изпревари евентуален неблагоприятен отговор на германското предложение от страна на Антантата и с това да остави отворена вратата за мирните преговори. В своята нота президентът се обръща към воюващите страни, като отбелязва, че въпреки многократните изявления за принципите, поради които те воюват, досега не са обявили условия за сключването на мир. Сега той предлага двете групировки да ги публикуват⁴⁴.

Нотата на президента предизвиква недоволство и в двата лагера. Германия се опасява от неблагоприятния ефект, който ще възбудят нейните условия за мир. В Берлин с основание смятат също, че ролята на арбитър, която САЩ искат да играят при мирната конференция, няма да бъде благоприятна за Германия. Затова на 26 декември германското правителство отговаря, че преговорите за мир трябва да се водят само между страните, непосредствено участващи в конфликта⁴⁵. Въпреки недоволството си от нотата на Уилсън, Антантата действа много по-внимателно и обявява мирните си условия. Те съдържат искания за връщане и възстановяване на окупираните територии, право на самоопределение на народите в Европа, изтегляне на Турция от Европа и др.⁴⁶ В отговора се заявява, че Централните сили представляват заплаха за човечеството и цивилизацията и се отхвърля възможността за преговори с тях⁴⁷. Настроението на общественото мнение в Англия също позволява да се заключи, че там нямат намерение да водят преговори⁴⁸.

На 30 декември Антантата отхвърля германската мирна инициатива. Отказът премахва надеждите, че двете групировки могат да стигнат до съгласие и да седнат на масата за преговори. Може да се очаква, че следващия ход ще предприеме Германия и той ще бъде обявяване на неограничена подводна война. От американското посолство в Берлин се съобщава: „Нашето правителство трябва да бъде напълно подготвено за възможното възобновяване на неограничената подводна война.“⁴⁹ Отговорът на Вашингтон на тази стъпка не може да бъде друг освен обявяване на война на Германия.

При създалата се ситуация остават малко възможности за действие на президента. Решено е обаче те да се използват и на 22 януари 1917 г. Уилсън произнася голяма реч пред Сената, в която излага своите възгледи за мира. Тази реч представлява развитие на идеите му, изразени на 27 май 1916 г. Той призовава към пълно право на самоопределение и създаване на организация от световен мащаб, която да замени старата система на отделни съюзи. Според него завършването на войната с пълния разгром на едната страна няма да доведе до всеобщ мир, а ще стане основа за бъдещи конфликти. Затова крайният мир трябва да бъде „мир без победа“⁵⁰.

Формулата „мир без победа“ задоволява в най-пълна степен американските интереси. Възстановяването на статуквото в Европа и контролирането му от проектираната международна организация, рязката промяна на международния икономически баланс в полза на САЩ и нарасналите американски възможности за търговска експанзия поставят Съединените щати в изключително привилегировано положение в световния икономически и политически живот. В същото време речта на Уилсън има и тактически характер. Тя предвижда две възможни реакции в близките месеци. Ако САЩ останат неутрални, то воюващите страни биха имали известна основа за започване на преговори с американско посредничество. Ако това не стане и САЩ влязат във войната, то, от една страна, общественото мнение в Америка ще бъде запознато с причините, поради които САЩ вземат участие в конфликта. От друга страна, програмните положения в речта трябва да послужат като предупреждение за Антантата, че САЩ ще се сражават не за постигането на техните военни цели, а за нова система в международните отношения, с ново разположение на силите⁵¹. Тази реч на президента представлява последен опит САЩ да вземат участие в разрешаването на световния конфликт, без да воюват.

На 31 януари германското правителство изпраща в САЩ свои условия за мир. Тези условия съдържат искания, приемането на които означава пълна хегемония на Германия в Европа. В същата нота Германия, основавайки се на отказа на Антантата да води преговори, заявява, че възобновява неограничената подводна война⁵². Известието

за това официално е предадено в Държавния департамент. Два дена след това САЩ скъсват дипломатическите си отношения с Германия. Следва период от два месеца, предшестваш обявяването на войната. Отлагането се налага не толкова заради материалната подготовка на войната, колкото от необходимостта да бъде спечелено общественото мнение. Според конституцията президентът може да обяви война само с одобрението на Конгреса, а в Белия дом не са уверени, че Конгресът ще подкрепи веднага такава стъпка. В самия Конгрес съществува силна група противници на изостряне на отношенията с Германия. Най-голям дял в обработката на общественото мнение и Конгреса изиграва грубостта на германската дипломация. В средата на януари германският държавен секретар на външните работи Цимерман отправя шифрована телеграма до германския посланик в Мексико. В нея се дава инструкция в случай на влизане на САЩ във войната да се предложи на Мексико съюз срещу САЩ, като се обещае връщането на Тексас, Ню Мексико и Аризона. Трябвало също заедно с Мексико да се действа за привличането на Япония в този военен съюз⁵³. Телеграмата е заловена, разшифрована в Англия и предадена на Държавния департамент, като едновременно е публикувана и от пресата. Тя предизвиква възмущение, което се усилва още повече, когато Цимерман признава официално нейната автентичност.

Публикуването на телеграмата на Цимерман, потопяването на няколко американски кораба през февруари и март, както и пропагандата, водена чрез американския печат, подготвят общественото мнение в страната. На 2 април президентът Уилсън излиза с реч пред общо заседание на двете камари на Конгреса и на 6 април той приема резолюция, с която се обявява състояние на война между САЩ и Германия. Война на останалите държави от Централните сили – Австро-Унгария, България и Турция, не е обявена. Периодът на неутралитет остава назад в историята на Съединените щати. Те влизат в Първата световна война, с което започва и военната намеса на тази страна в европейските политически дела.

2. ИКОНОМИЧЕСКИ И ПОЛИТИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА АМЕРИКАНСКОТО УЧАСТИЕ ВЪВ ВОЙНАТА

САЩ обявяват война на Германия, но всъщност не са подготвени за нея. Това се изразява не толкова в недостиг на материални и човешки ресурси, колкото в липса на организация, способна да централизира цялата подготовка за участие във войната. Затова първият въпрос пред администрацията на Уилсън е организирането и поставянето на икономиката на военни релси.

Необходимостта от бърза мобилизация се налага и от това, че в четвъртата година на войната Антантата е в края на своите сили. Тя

се нуждае от много суровини, които може да получи единствено от Америка. Финансовото положение е още по-лошо. През юни Балфур пише: „По всичко личи, че ние се намираме на границата на финансовата катастрофа.“⁵⁴ Още по-зле са Франция и Италия⁵⁵. В същото време германската подводна война се усилва. Само през април са потопени кораби с общ тонаж 900 000 т, което очертава опасността от морско-транспортна криза⁵⁶. Заплахата над Антантата се увеличава.

В САЩ са взети бързи мерки за нейното отстраняване. Веднага започва да се отпуска финансова помощ, която за два месеца достига 950 000 млн. ф. ст.⁵⁷ Едновременно с това в Англия са изпратени три дивизиона морски разрушители, които организират силна конвойна служба⁵⁸. Тази бърза помощ спомага много за преодоляване на финансовата и морската криза. Ясно е обаче, че в скоро време Антантата отново ще се обърне към САЩ. За посрещане на големите искания се налага да се създаде съответна организация.

Първите стъпки за приспособяване на икономиката към изискванията на войната са направени още през 1916 г. През август Конгресът одобрява създаването на Съвет за национална отбрана (СНО) под ръководството на министъра на войната Бейкър. Към Съвета са сформирани редица комитети.

Особено важно значение още от първите дни на войната придобива муниципониет комитет, преобразуван през юли 1917 г. във Военнопромишлен съвет. Негова задача е установяването на контрол върху промишления живот на страната, за да се осигури производство, с което да се спечели войната⁵⁹. Към края на 1917 г. цялото промишлено производство от суровината до готовия продукт е поставено под негов контрол.

Важен е и въпросът за продоволствието. От него изпитват остра нужда всички страни на Антантата. В мирно време Англия и Франция внасят от САЩ голямо количество продоволствие, а през четвъртата година на войната те изцяло зависят от американските доставки. Дори през лятото на 1917 г. изглежда, че Антантата може да загуби войната поради липса на продоволствие. По лично настояване на президента към СНО е организирана Продоволствена администрация с ръководител Хърбърт Хувър. Той се заема енергично с работа и до края на 1917 г. продоволственият износ за Антантата се увеличава рязко.

Бързото нарастване на промишленото и селскостопанското производство и необходимостта стоките да бъдат пренесени до източните пристанища и фабрики за преработка скоро създават по железопътните линии състояние, близко до хаоса. Затова през декември 1917 г. правителството поставя под контрол железопътната мрежа. Това позволява да се създаде организация на превозите⁶⁰.

Много по-сложен от железопътния е въпросът за морските превози. И от двете страни се съзнава, че победата ще зависи от това, дали

САЩ и Антантата ще съумеят да построят „моста от кораби“, с който ще снабдяват Европа. Трудностите идват от факта, че близо една четвърт от английския търговски флот е изваден от строя от германските подводници. Съществуващият до войната търговски флот на САЩ не е голям и се използва предимно за каботажни превози⁶¹. За разширяване на търговския флот на САЩ още през 1916 г. е приета широка програма. Нейното изпълнение се предвижда да стане в период от десет години.

Войната обаче налага корективи. Новата програма предвижда построяване още в 1917 г. на флот с тонаж 7,5 млн. т. По-късно и тази програма е разширена⁶². Стандартизирано е производството, което позволява бързото пускане на нови кораби. Силно е разширен капацитетът на корабостроителните заводи по Източното крайбрежие и Големите езера. Така например на 4 юли 1918 г. – националният празник, на вода са пуснати едновременно 95 кораба с общ тонаж над 470 000 т⁶³. Тъй като по-голямата част от запланиваните през 1917 г. кораби се очертава да бъдат готови едва през 1918 г., конфискувани са заварените от войната в американските пристанища германски плавателни съдове с общ тонаж 600 000 т⁶⁴.

В САЩ проблемът за финансирането не е така тежък, както в страните на Антантата. Въпреки огромните разходи за снабдяването на американската армия, правителството отпуска големи заеми на Антантата. До края на войната те стигат сумата 9 445 006 855 долара⁶⁵. Средствата за правителствените военни разходи са набирани по два начина – чрез нови данъци и увеличение на подоходния данък. Това дава възможност да се покрият около 1/3 от разходите⁶⁶. Останалите средства се набират от „заеми на свободата“. Пуснати са четири заема през 1917–1918 г., които донасят 17 млрд. долара⁶⁷.

В рамките на общата неподготвеност за война особено трудно е положението с армията. До началото на 1917 г. нейният брой, сравнен с армии на европейските държави, е нищожен. Редовната армия, набирана на принципа на доброволците, наброява 4843 офицери и 97 013 войници⁶⁸. В страната няма запасни военни, няма запаси от въоръжение и снаряжение. В първите дни след влизането на САЩ във войната общественото мнение е убедено, че участието ще се изрази само в материална и финансова помощ за Антантата. Това засилва провоенните настроения на много дейци от бизнеса, а и на много дребни собственици, стремящи се към икономически просперитет. Тези надежди са само частично оправдание. През юни Конгресът приема закон за въвеждането на задължителна военна служба. За кратък срок са регистрирани 9,5 млн. души на възраст от 21 до 30 години, които по жребий са извикани в армията. За три месеца са построени военни лагери в различни щати. На обучение са свикани веднага около 1,5 млн. души.

Мнението, че материалното и финансовото участие на САЩ ще преобладава над военното, дава своето отражение при подготовката и изпращането на експедиционен корпус на Западния фронт във Франция. Първите американски въоръжени сили в състав една дивизия пристигат в Париж за парада на 14 юли. По-нататъшното прехвърляне през 1917 г. става бавно и до края на годината корпусът наброява само 130 000 души, които са заети с обучение и не вземат участие в бойните действия⁶⁹. Едва по-късно, когато пролетното настъпление на Германия на Западния фронт през 1918 г. поставя в тежко положение френските и английските войски, американската армия започва енергично да се прехвърля в Европа. Прехвърлянето е осъществено с максимална ефективност и броят на американските войски през пролетта и лятото на 1918 г. нараства бързо. Докато през януари 1918 г. те са 176 000, през март техният брой достига 253 000, през април – 424 000, през юли – 996 000 и в края на войната – през ноември – 1 993 000 души⁷⁰. Участието на американските войски в бойните действия през пролетта и лятото на 1918 г. няма големи мащаби, но позволява да се създаде числено превъзходство над противника, дава възможност в сраженията да влязат всички френски и английски сили и в крайна сметка позволява да се нанесе силен удар на Германия на Западния фронт⁷¹.

Така след влизането във войната САЩ полагат всички усилия, за да подкрепят съюзниците си в материално и военно отношение. Благодарение на тази помощ Антантата успява да преодолее критичните месеци в края на 1917 г. и да концентрира сили за кампанията през 1918 г.

В политическата област обаче още в първите месеци след април 1917 г. се забелязват съществени различия. В основата им стои особеният подход на Съединените щати към целите на войната.

Още преди влизането във войната Вашингтон показва, че американските цели се различават от тези на Антантата. Президентът Уилсън на няколко пъти подчертава необвързаността на САЩ с Антантата в политическата област и особения характер на американския подход към проблемите на мира. През май 1916 г. той отбелязва, че Америка няма нищо общо с причините и целите на войната⁷². По-късно, през декември, в апела си към воюващите страни са приравнени целите на двете групировки⁷³, а в речта си пред Конгреса в края на януари Уилсън формулира принципа „мир без победа“⁷⁴. Специфичният подход е още по-ясно изразен в президентската реч от 2 април 1917 г. В нея е обявено, че САЩ ще воюват за защита на демокрацията в света и изграждането на съюз, способен да гарантира правото на всички нации да избират свой начин на живот и управление и установяването на вечен мир на земята⁷⁵.

През април 1917 г. на посещение във Вашингтон пристига английс-

кият външен министър лорд Балфур. Тема на разговорите са въпросите за икономическото и военното сътрудничество. Засегнат е и проблемът за военните цели, като Балфур дава информация за съдържанието на тайните договори на Антантата⁷⁶. Тази информация още повече засилва решимостта на Уилсън да се разграничи от целите на съюзниците. Но в името на съюзническото единство в Белия дом не желаят различията да получат публичност и искат обсъждането на разногласията да се отложи за времето след поражението на Германия. Освен това Уилсън разчита, че икономическата мощ на САЩ в края на войната ще бъде така голяма, че съюзниците ще са принудени да отстъпят и да приемат американската програма за следвоенно устройство на света⁷⁷.

Решението да се отложат дискусиите по военните цели не означава, че Вашингтон трябва да се откаже от свой, различен от съюзниците си, политически курс. Идеите на президента, залегнали в неговата априлска реч, получават развитие през следващите седмици. В речта си от 2 април пред Конгреса Уилсън заявява, че трябва да се обяви война не на германския народ, към който американците изпитват чувства на дружелюбие и симпатия, а на германското правителство, което е отговорно за разпалването на войната⁷⁸.

Засегнат бегло в априлската реч, този въпрос е доразвит в ново изявление на Уилсън през юли, като специфичният подход към Германия се пренася и върху нейните съюзници. На първо място отново е заявено, че американският и германският народ не са врагове, тъй като народът не носи отговорност за действията на правителството. Що се отнася до германските съюзници, то те се намират в същото положение. Целта на авторитарното правителство в Берлин е да създаде огромна зона на влияние, простираща се от Берлин до Багдад и всички народи от тази територия да живеят под принудата на германското правителство и да чакат деня на своето освобождение. В рамките на този план Австро-Унгария, България и Турция играят ролята на марионетки, напълно подчинени на Берлин⁷⁹. Прокарвайки тази линия на разграничение между отделните съюзници от Централните сили, президентът строи схема, която ще даде възможност на САЩ да вбият клин между тях. В това отношение Уилсън и Хауз възлагат големи надежди на либералното движение в Германия. Повод за това им дава вътрешното положение в страната.

През пролетта на 1917 г. на много места в Германия избухват стачки, правят се опити за създаване на съвети. В същото време се засилва течението на привържениците на компромисен мир, което през юли 1917 г. прокарва в Райхстага известната „мирна декларация“⁸⁰. Хауз смята, че либералното движение в Германия набира сили и може да се очакват промени във вътрешнополитическата обстановка. Декларациите на Антантата, в които не се прави разлика между

германския народ и правителството в Берлин, отслабват либералите и карат германския народ да подкрепя правителството, опасявайки се от отмъщение в случай на разгром⁸¹. Затова речите на американския президент са насочени към подпомагане на либералното движение и създаване на условия за по-нататъшно засилване на опозицията срещу „пруската автокрация“.

Отношението към германските съюзници преследва подобна цел. След като Балфур информира президента и полк. Хауз за съдържанието на тайните договори, става ясно, че по-голямата част от териториалните претенции на Антантата са главно за сметка на Австро-Унгария, България и Турция⁸². Тук интересите на Антантата се сблъскват с американските. САЩ започват да проявяват интерес към Югоизточна Европа и Близкия изток и не смятат да допуснат окончателното преминаване на тези райони под английско и френско влияние. Именно поради това трябва да се търси увеличаване на американското влияние там. Обявявайки тези страни за подвластни на Германия, президентът смята, че създава условия за засилване на центробежните тенденции в Централния съюз. Тъй като САЩ не са във война с германските съюзници, открива се благоприятна възможност евентуално да се посредничи за сепаративен мир между тях и Антантата. Станали веднъж посредник, САЩ могат да вземат участие при определяне условията на мирните договори, да ограничат влиянието на Антантата и да увеличат своето. В рамките на този политически курс още през април полк. Хауз иска от Балфур отстъпки при проявено желание за мир от германските съюзници⁸³.

Обявеният от президента курс спрямо Германия и нейните съюзници не е последван от активни действия на американската дипломация. Отчитайки възможността за разцепление и сепаративни мирни стъпки от страна на германските съюзници, американската дипломация оставя инициативата в техни ръце, а не форсира сама подобни акции. Това се налага поради евентуални протести на Антантата. Все пак САЩ се отказват да вземат участие в конференцията на Антантата по балканските въпроси през юли 1917 г., на която Англия иска да се засилят военните действия срещу германските съюзници⁸⁴. На поканата е отговорено, че президентът не желае да бъде представен, „тъй като САЩ не са във война с Австро-Унгария, Турция и България“ и участието в конференцията може да създаде впечатление, че САЩ участват в обсъждането на военните цели, свързани с мирните условия⁸⁵.

Американската политика спрямо Германия и нейните съюзници, разчитаща на политическо разцепление на Централните сили и на евентуален сепаративен мир, наистина поражда в следващите месеци някои контакти с отделни представители на Централните сили⁸⁶. Но ходът на войната през пролетта на 1918 г. принуждава президента да

преразгледа този курс и в крайна сметка САЩ не постигат с него никакви особени успехи. Все пак специфичният им курс ги поставя в особено положение в лагера на германските противници. Това е обусловено също от факта, че между САЩ и Антантата не е сключен съюзен договор, уточняващ сътрудничеството им. Определяйки точното положение на САЩ като воюваща страна, президентът на няколко пъти употребява термина „асоциирана сила“. След войната полк. Хауз дава следното разяснение на този термин: „Фактически ние влязохме във войната бързо и ефективно, но в качеството на „асоциирана сила“, без да имаме отношение към каквито и да е съглашения, сключени между съюзниците. Нашите ръце не бяха обвързани и ние бяхме свободни до момента, в който седнахме на масата на мирната конференция.“⁸⁷

3. ФОРМУЛИРАНЕ НА МИРНАТА ПРОГРАМА НА ПРЕЗИДЕНТА УИЛСЪН

Връхна точка на изявата на американския политически курс във войната е публикуването на програмата за мир на президента Уилсън през януари 1918 г.

Непосредствено влияние за изработването на тази програма оказва победата на болшевишкият преврат през ноември 1917 г. в Русия. Състоянието на Русия през 1917 г. е толкова тежко, че въпреки всички усилия, положени от Временното правителство, страната е на път да излезе от войната. Болшевишкият преврат отстранява и последните пречки по този път. Правителството на Ленин си поставя като първа задача незабавното сключване на мир и още на другия ден след идването си на власт приема т. нар. „Декрет за мир“. Въз основа на него болшевишкото правителство предлага на всички воюващи държави да започнат преговори за мир без анексии и контрибуции⁸⁸.

Оттеглянето на Русия от войната поставя пред Антантата и САЩ сериозни военностратегически проблеми. Ликвидирането на Източния фронт в резултат на мирен договор между Германия и болшевиките би поставило в тежко положение останалите фронтове на Антантата. Най-тежко ще се окаже положението на Западния фронт, който ще стане основен. Освободените от изток германски и австрийски дивизии несъмнено ще бъдат прехвърлени на запад за извоюване на решителната победа. Това положение предизвиква силна тревога и антируски настроения в Англия и Франция. В САЩ преценките са други. В първите дни след революцията, в Белия дом преобладава мнението, че даже и след 7 ноември има възможност да се въздейства върху Русия с цел тя да продължи участието си във войната. Затова във Вашингтон на първо време се въздържат от изявления, в които Съветска Русия се разглежда като враг на съюзниците⁸⁹.

Второ събитие, нямащо глобално измерение и значение като победата на болшевишкия преврат, но оказало също влияние върху хода на военните действия, е големият разгром на италианската армия в края на октомври и началото на ноември при Капорето. Изненадани от настъплението на силна групировка австрийски и германски войски, италианците са принудени да отстъпят 70–110 км. При това те понесат загуби от около 10 000 убити, 30 000 ранени, 260 000 пленници и много оръжие, снаряжение и други военни запаси⁹⁰. Армията е дезорганизирана, появяват се дезертьори, издигат се призови за незабавен мир. Наистина в края на ноември пробивът е спрял и положението на фронта се стабилизира, но става ясно, че Италия дълго време не може да бъде ефективна военна сила. Това означава, че известен брой германски дивизии от този фронт също ще бъдат прехвърлени на Западния.

След тези събития положението на Антантата се очертава като изключително тежко. Англия и Франция преценяват ситуацията като „критична“. Песимистично е настроен и К. Акерман, един от видните американски кореспонденти в Европа, който освен пряката военна опасност посочва и опасността от засилващото се желание на европейските народи за по-скорошен край на войната и сключване на мир⁹¹. През океана се насочват искания за по-голяма материална помощ и бързо изпращане на войски в Европа.

Едно от първите неща, които прави президентът Уилсън в желанието си да подпомогне поне морално Антантата, е обявяването на война на Австро-Унгария⁹². То е пряк резултат от разгрома на Италия. Ускорява се и подготовката за прехвърляне на достатъчен брой войски, които да подсилят Западния фронт при очакваното пролетно настъпление на Централните сили.

Политическата криза обаче, настъпила след революцията в Русия, поставя пред американската дипломация нови задачи. Президентът и полк. Хауз смятат, че съществува възможност да се накара Русия да продължи войната. Отчитайки мирните предложения на съветското правителство и нарастващите искания на работниците и либералното движение за прекратяване на войната, Хауз желае да се изработи заедно със съюзниците едно заявление в либерален дух, способно да повдигне моралното състояние на страните от Антантата, вкл. Русия. В него трябва да се преразгледат военните цели на съюзниците и да се покаже, че принципите на бъдещия мир ще се различават от тези, въз основа на които са сключени тайните договори⁹³.

По това време Хауз се намира в Париж начело на мисия от експерти за координиране на военните действия. След като съгласува по телеграфа мнението си с президента, в началото на декември той излага своята идея пред Лойд Джордж, Клемансо и Сонино. В разговорите става ясно, че и тримата не са склонни да преразгледат

военните цели на своите страни. Те не желаят да се откажат от териториалните завоевания, предвидени в тайните договори. Нещо повече, някои среди във Франция и Англия искат веднага да се окаже помощ на антиболшевишките групировки в Русия. Хауз се противопоставя на тези искания и предлага да се състави ново изявление, не толкова либерално, но достатъчно, за да се успокои Русия. Оказва се обаче, че Антантата не е склонна да направи даже и това⁹⁴.

Веднага след завръщането си от Европа Хауз се среща с президента. Той му разказва за неуспеха да се изработи общо изявление със съюзниците и заявява, че това трябва са бъде направено от самия Уилсън. В своя дневник Хауз обяснява по следния начин причините, които налагат такова изявление: „Болшевиките вече водеха преговори за сепаративен мир и беше невъзможно да не се даде отговор на тяхното искане за обосновано изявление защо войната трябва да продължи. Не можеше да се позволи Германия да разиграва ролята на жертва на империалистическите възжеления на съюзниците. Беше също важно, ако е възможно, да бъдат склонени съюзните правителства да признаят принципите на съгласение, което би оправдало жертвите от войната и би поддържало ентусиазма на либералните и работническите кръгове в Англия и Франция. На 13 декември вестник „Манчестър Гардиан“ публикува текстовете на тайните договори, обнародвани вече от болшевиките, разобличавайки по такъв начин характера на съюзните искания от 1915 г. Налагаше се известен коректив.“⁹⁵

Корекция наистина се налага. След болшевишкия преврат и публикуването на тайните договори САЩ се оказват „атакувани“ от две страни. Широчината на завоевателните планове на Антантата дискредитира в известна степен и самите американци, тъй като те воюват заедно срещу Централните сили. От друга страна, не може да се отмени с мълчание предложението на Съветска Русия за мир. Това може да породи съмнения, че САЩ одобряват военните цели на своите съюзници. Възниква необходимост САЩ да се разграничат от Антантата и да отговорят на руските предложения. Това може да стане, ако самите Съединени щати публикуват своята мирна програма.

Подготовката за обстойно изложение на американските възгледи започва от по-рано. Под ръководството на полк. Хауз през септември 1917 г. е сформирана комисия за изследване на проблемите и условията на бъдещия мир. В работата на тази комисия вземат участие историци, юристи, географи, статистици и други специалисти, познавачи на отделни проблеми. Ръководител на групата е президентът на Нюйоркския централен колеж Сидни Мезис, а секретар – либералният журналист Уолтър Липман. Комисията работи независимо от Държавния департамент под прякото ръководство на Хауз. Тя може да из-

ползва всякаква информация и има възможност да си създаде неза-
висимо мнение по всички въпроси⁶⁶.

Първите резултати от дейността на комисията са използвани от президента в работата му върху неговата мирна програма. Тя е обя-
вена на 8 януари 1918 г. пред обединеното заседание на двете камари
на Конгреса. След като се спира върху момента и причините, които
налагат да бъдат изложени американските възгледи, президентът про-
чита програмата си, съставена от 14 точки:

„1. Явни договори за мир, постигнати по явен път, след което не
трябва да има никакви тайни международни съглашения, а диплома-
цията да действа винаги открито и гласно.

2. Абсолютна свобода на мореплаването извън териториалните
води както в мирно, така и във военно време, с изключение на
случаите; когато моретата ще бъдат напълно или частично закрити в
резултат на международна акция, предприета за осъществяване на
международни договори.

3. Премахване в рамките на възможностите на всички икономи-
чески бариери и установяването на равни условия за търговия между
всички държави, дали съгласието си за мир и обединили се за него-
вото поддържане.

4. Взаимни гаранции, обезпечаващи по съответен начин намаля-
ването на националните въоръжения до пределния минимум, съвмес-
тим с вътрешнодържавната сигурност.

5. Свободно, чистосърдечно и съвършено безпристрастно разреша-
ване на всички колониални спорове, основано на строгото спазване
на принципа, че при разглеждането на всички въпроси, отнасящи се
до суверенитета, интересите на населението от съответните колонии
трябва да имат еднаква тежест със справедливите претенции на това
правителство, чиито права трябва да бъдат определени.

6. Евакуация на всички руски територии и такова регулиране на
всички въпроси, засягащи Русия, което ще осигури най-пълното и
свободно сътрудничество на другите нации в света в предоставянето
на безпрепятствена и от никого нестеснявана възможност тя да вземе
независимо решение относно нейното собствено политическо разви-
тие и национална политика и гарантирането на радушен прием в
обществото на свободните народи при такъв начин на управление,
който тя сама си избере; и не само прием, но и всякаква поддръжка
във всичко, от което тя се нуждае и които сама би пожелала. Отно-
шението към Русия от страна на народите в бъдещите месеци ще
послужи за най-добрата проверка на тяхната добра воля и разбиране
на нейните интереси, които се отличават от собствените им интере-
си – проверка на техните разумни и безкористни симпатии.

7. Необходимо е Белгия да бъде евакуирана и възстановена, без
каквото и да е ограничение на нейния суверенитет, от който тя ще

се ползва наравно с другите свободни държави. Никакъв друг акт не би могъл да послужи повече за възстановяването между народите на доверието към законите, които те сами ще установят за регулиране на отношенията помежду си. Без този лечебен акт цялата структура и действителност на международното право ще бъде завинаги разрушена.

8. Цялата френска територия да бъде освободена и нейните окупирани области възстановени, а злото, причинено на Франция от Прусия през 1871 г. по отношение на Елзас и Лотарингия, което застрашаваше общия мир почти 50 години, трябва да бъде отстранено, за да може мирът отново да бъде обезпечен в интерес на всички.

9. Необходимо е регулирането на границите на Италия да бъде осъществено въз основа на ясно разграничими линии на националност.

10. Необходимо е на народите на Австро-Унгария, чието място сред нациите желаем да видим обезпечено, да се предостави пълна възможност за автономно развитие.

11. Необходимо е Румъния, Сърбия и Черна гора да бъдат евакуирани; окупираните територии възстановени; на Сърбия се предоставя свободен и обезпечен излаз на море; необходимо е отношенията между различните балкански държави да бъдат определени от дружески съглашения в съответствие с исторически установените признаци на поданство и националност; необходимо е да бъдат установени международни гаранции за политическата и икономическата независимост и териториална цялост на всички балкански държави.

12. Необходимо е да бъде осигурен здрав суверенитет на турските части на днешната Османска империя, но на другите народности, които понастоящем се намират под турско управление, е необходимо да се осигури недвусмислена безопасност на живота и абсолютно нерушими условия за автономно развитие. Необходимо е Дарданелите да бъдат открити постоянно за свободно преминаване на кораби и за търговията на всички нации под международни гаранции.

13. Необходимо е да бъде създадена независима полска държава, която да включва територии с безспорно полско население; на Полша да бъде осигурен свободен и надежден излаз на море, а нейната икономическа и политическа независимост и териториална цялост да бъдат гарантирани от международен договор.

14. Със специално съглашение трябва да бъде образувана свободна асоциация на нациите с цел да се предоставят взаимни и еднакви гаранции за политическата независимост и териториалната цялост както на големите, така и на малките държави.^{“97}

В заключителната част на речта си президентът заявява: „В основата на програмата, изложена от мен, стои един очевиден за всички принцип. Това е принципът на справедливост към всички народи и

националности, принципът, провъзгласяващ тяхното право на живот в еднакви условия на свобода и безопасност, рамо до рамо един до друг, без разлика дали те са силни или слаби. Ако този принцип не бъде положен в основата на зданието на международната справедливост, то нито една част от това здание не може да устои. Народът на Съединените американски щати може да действа само върху основата на този принцип и за неговото установяване той е готов да отдаде живота, честта си и всичко, което притежава. Най-великата и последна война за свободата на човечеството доведе нравствения подем на нашия народ до най-висшата му точка и той е готов да подложи на изпитание собствената си сила, целеустременост, монолитност и преданост.“⁹⁸

Речта на президента е посрещната с голямо внимание в САЩ и в целия свят. Програмата му е приета като един от най-важните документи в новата американска история. Речта получава одобрение не само от неговите привърженици, но и от голяма част от политическите му противници. Вестник „Ню Йорк Таймс“, често отнасящ се критично към политиката на президента, пише: „Това е един от великите документи на американската история и един от приносите на Америка към олтара на световната свобода... Речта на м-р Уилсън представлява второ провъзгласяване на еманципацията. Както Линкълн преди половин столетие освободи робите от Юга, така м-р Уилсън в наши дни задължава страната да се бори за освобождението на белгийци и поляци, сърби и румънци... В известен смисъл президентът създаде и показва на целия свят ролята, която играе Америка в тези трагични дни. Без егоистично самолюбие, без самоуверено или скрито самолюбие САЩ влязоха в Световната война, за да възстановят справедливостта, честта и свободата на света...“⁹⁹ Подобна, макар и без много журналистически емоции, е реакцията и на преобладаващата част от останалата преса и водещите политически личности.

Отношението към американската мирна програма в Европа е внимателно и не така въодушевено. Речта на президента е произнесена в изключително сложна военна и дипломатическа обстановка. Въпросът за мирните цели на воюващите страни вече е излязъл от фазата на изявленията – в Брест Литовск се водят преговори между Централните сили и Русия. Ето защо американската мирна програма съдържа не само стратегически цели, но и тактически – да се окаже влияние върху политиката на воюващите страни в този напрегнат момент.

Една от тактическите цели на 14-те точки се отнася до Съветска Русия. По-горе споменахме, че сред непосредствените причини за обявяването на американската мирна програма е мирното предложение на болшевишкото правителство и започналото публикуване на тайните договори. 14-те точки имат амбицията да отхвърлят косвено

падащото и върху САЩ обвинение в провеждането на тайна дипломация и в същото време да въздействат върху онези политически среди в Русия, които решават въпроса за излизането или оставането във войната. През януари сред дейците на болшевишката партия и левите есери, които участват в правителството, се водят ожесточени спорове за Брестлитовския мирен договор. Президентът се надява, че неговите изявления и по-специално внимателно формулираната шеста точка ще окажат поддръжка на противниците на договора и с това ще запазят участието на Русия във войната.

Втора, не по-малко важна цел, търсена от програмата на президента, е да се покаже отново на държавите от Антантата, че Съединените щати имат свои собствени възгледи по въпросите на мира, които значително се отличават от техните. Ето защо и реакцията в страните на Антантата има друг характер. В изявленията на официалната преса и правителствените лидери има голяма доза скептицизъм. Някои от идеите на Уилсън са в явно противоречие с техните възгледи. В Англия се чуват гласове против исканата от президента „свобода на моретата“, във Франция се отнасят скептично към предлаганото Общество на народите, Италия се тревожи от неопределеността на президента относно нейните териториални претенции. Характерни са изявленията на лорд Балфур, който нарича 14-те точки „забележителни, но много абстрактни принципи“¹⁰⁰. Л. Джордж не приема идеята за „свобода на моретата“¹⁰¹. Френският премиер Клемансо изобщо се въздържа от публично изказване, въпреки че няколко дни преди това е поздравил Л. Джордж за неговата реч по въпросите на мира от 5 януари¹⁰².

Различията между политическия курс на САЩ и този на Антантата стават още по-явни в началото на февруари, когато Военният съвет на Антантата публикува изявление, с което се отхвърля категорично възможността за започване на мирни преговори с Централните сили и се посочва, че единствено военните усилия на съюзниците ще донесат края на войната¹⁰³. Това заявление на Върховния съвет формално е отговор на речите на германския канцлер Хертлинг и външния министър на Австро-Унгария Чернин от 21 януари, но едновременно е разграничение и от политиката на президента Уилсън. Самият той, както и полк. Хауз са недоволни от това изявление¹⁰⁴. То е направено без консултации с американците и може, според тях, да създаде впечатление за съгласуваност на военните цели на Антантата и САЩ. Едновременно с това заявлението създава определени пречки пред политиката на президента спрямо Русия, както и пред специфичния му курс по отношение на Централните сили. Според президента това заявление на Антантата ще засили и привържениците на Ленин в спора за мирния договор с Германия и нейните съюзници.

За разлика от правителствените и консервативните кръгове в стра-

ните на Антантата сред либералните и социалистическите среди речта на президента намира горещ прием. Вестникът на френските социалисти „Юманите“ пише: „Слушайки Уилсън, може да чуем гласа на Жорес.“¹⁰⁵ Програмата на президента намира одобрение и сред представителите на славянските народи в Австро-Унгария и Сърбия. Наистина там има известно недоволство от липсата на ясно изразена позиция за създаването на независими славянски държави, но в следващите месеци след коригирането на американското отношение по този въпрос популярността на Уилсън сред чехите, словаците и южните славяни нараства непрекъснато¹⁰⁶.

Една от търсените тактически цели на президентското послание е и подкрепата за либералното движение в страните на Централните сили и по-специално Германия и Австро-Унгария. Официалната позиция на двете правителства, изразена в речите на Хертлинг и Чернин, съдържа известно одобрение на общите принципи в изявлението на президента, но отхвърлят конкретните предложения под предлог, че териториалните въпроси са от компетенцията на Централните сили¹⁰⁷. С това се отхвърля програмата на Уилсън, но президентът и полк. Хауз смятат, че явното различие в условията на мира, които Германия и нейните съюзници предлагат на Русия и обявената от САЩ мирна програма ще засили позициите на либералната опозиция и по този начин ще допринесе за вътрешнополитическото разцепление. Илюзии за това създават и съобщенията на американски осведомители в Швейцария. В тези съобщения се засяга и влиянието на руската революция, като за пример се сочат януарските стачки в Германия и Австро-Унгария¹⁰⁸. От донесенията може да се придобие представата, че вероятността от подобна революция в тези страни не е изключена¹⁰⁹.

Действително Германия и Австро-Унгария имат определени вътрешни трудности, намерили проява както в споменатите стачки, така и в действията на т. нар. „партия на мира“ и настроенията на част от управляващите кръгове в Австро-Унгария¹¹⁰. През януари и февруари живеещият в Швейцария американски професор Дж. Херън, привърженик на мирната програма на президента, има конфиденциални разговори с представители на опозицията от Германия и Австро-Унгария, както и с български търговец Т. Шипков¹¹¹. В средата на февруари с посредничеството на испанския крал е направено и секретно предложение от страна австро-унгарския император Карл за започване на мирни преговори¹¹². Надеждите на президента за евентуални успехи на неговия специфичен курс изглежда намират основание.

Прекалено „твърдата“ позиция на Антантата, неопределеността около ратификацията на Брестлитовския мирен договор, надеждите за постигане на разцепление на Централните сили водят президента Уилсън

и полк. Хауз до убеждението, че трябва да се излезе с ново изложение или по-скоро уточнение на американския подход към проблемите на мира. Това се налага и от факта, че 14-те точки формулират някои крайни цели, без да се засяга въпросът за принципите, които според САЩ трябва да залегнат при изработването на мирните договори. Това става в нова реч на президента, произнесена на 11 февруари 1918 г. В нея формално се дава отговор на изявленията на Хертлинг и Чернин, но се излагат и четири основни принципа на американския мирен подход:

1. Всяка част от окончателното мирно съглашение трябва да се основава на справедливото разрешение на всеки отделен въпрос и на такова регулиране, което с най-голяма вероятност може да доведе до постоянен мир.

2. Народите и териториите не трябва да служат като разменна монета; те не трябва да преминават от един суверенитет към друг като движимо имущество или пешки в играта...

3. Всяко териториално изменение трябва да бъде извършено в интерес и за благото на населението, което то засяга, а не да се явява просто част от някакво съглашение или компромис, примиряващ искианията на съперничаещи си държави.

4. Всички добре основани национални стремежи ще получат изпълно удовлетворение, което може да бъде получено, без да се издигат нови или безкрайните стари елементи на разногласие и антагонизъм, които биха били в състояние след време да нарушат мира в Европа, а следователно и в целия свят¹¹³.

Тактическите цели, преследвани от президента с програмата му от 8 януари и допълнението от 11 февруари като цяло не могат да бъдат постигнати. Съветска Русия ратифицира мирния договор с Централните сили и излиза от войната. Този успех за дипломатията на Централните сили води до временно сплотяване на вътрешния фронт. Неофициалните американски контакти в Швейцария на проф. Херън не довеждат до задоволителни резултати. Що се отнася до предложението на император Карл, Уилсън дава внимателно премерен отговор на писмото на испанския крал, но не смята, че то отговаря на американските представи за основите на мира¹¹⁴.

Неуспехът на тактическия ефект на американската мирна програма изпъква още по-ясно на фона на засилващия се военен натиск на Централните сили. След постигането на мира с Русия, Германия започва да прехвърля войски на Западния фронт и на 21 март предприема голямо настъпление.

Дните до лятото преминават под знака на засилената военна опасност за Антантата и САЩ. Франция и Англия трябва да напрегнат всичките си сили, за да отразят германския натиск. Военното производство стига до краен предел. Финансите се поддържат само с

американски заеми. Войските са изморени. Затова погледите на Антантата са насочени към Съединените щати, които единствени с огромните си икономически и военни ресурси могат да окажат решаваща помощ¹¹⁵.

В САЩ вземат бързи мерки. В кратки срокове през океана започват да се прехвърлят големи количества войски, оръжие и снаряжение. Докато през април общият брой на американските войски във Франция е 300 хил. души, то през юли те нарастват на 1 млн. с тенденция към края на октомври броят им да се удвои. Въпреки че малка част от американските войски влиза в сраженията поради известна неподготвеност, тяхното присъствие като резерв дава възможност в боевете да бъдат вкарани всички налични френски и английски дивизии¹¹⁶.

Германските военни успехи оказват влияние и върху политическия курс на президента Уилсън. Общественото мнение в страната се настройва силно антигермански. Настроенията в правителството също се променят. Английският посланик във Вашингтон отбелязва: „До сега правителството се надяваше и вярваше, че речите на президента сами по себе си усилват позициите на либералната партия в Германия, подриват бойния дух на нейната армия... Сега правителството съзнава, че се е заблуждавало. Става ясно, че речите и пропагандата не могат да вдигнат германския народ против германските империалисти или да откъснат Австрия от Германия. Накрая те разбраха, че ако Германия трябва да бъде разбита, това трябва да стане с военни средства.“¹¹⁷ От своя страна американският дипломат У. Булит резюмира положението по следния начин: „Трябва да мине известно време, за да може президентът отново да апелира към германските социалисти и либерали. Днес обаче едно язвително отношение към германската източна политика би довело само до обединение на народа около правителството. Затова сега е по-добре да се бием и мълчим.“¹¹⁸

Самият президент преценява не по-зле положението и прави съответните корекции в политиката си. В реч, произнесена на 6 април в Балтимор, той излага нов курс. Като обвинява германските управляващи среди за тяхната агресивност, показана в мирния договор с Русия, президентът заявява, че не може да се очаква Германия да промени своите методи и да сключи мир. Германия още веднъж е доказала, че според нея само силата определя съдбата на човечеството. Затова Съединените щати могат да имат само един възможен отговор – да приложат също сила до последна възможност, сила без ограничение, за да се направи справедливостта закон за целия свят и да се повали в прахта военното господство¹¹⁹.

Летните месеци носят дългоочакваната промяна на фронтите. През август на Западния фронт настъпват войските на съюзниците.

На 15 септември започва настъпление и по Солунския фронт. Десет дни по-късно следва ново настъпление на Западния фронт. Краят на войната приближава.

В тази обстановка президентът се готви за ново изложение на американския подход към мира и по-специално за някои условия при сключването на мирните договори и принципи за дейността на бъдещото Общество на народите. На 27 септември в Ню Йорк той произнася реч, в която излага тези условия:

1. Безпристрастна справедливост към всички страни, в това число и към противниците във войната.

2. Никоя държава или група държави не трябва да сключва съглашения, които могат да бъдат в противоречие с интересите на други държави.

3. В Обществото на народите не трябва да съществуват вътрешни съюзи, особени договори или съглашения.

4. В Обществото на народите не трябва да съществуват каквито и да е икономически комбинации; не трябва да се провежда икономически бойкот.

5. Не трябва да съществуват никакви тайни договори или съглашения...¹²⁰

Тези нови пет условия представляват допълнение към 14-те точки и четирите принципа от февруари и по същество оформят американската мирна програма както по отношение на нейните крайни цели, така и спрямо принципите, към които ще се придържат САЩ при изработването на договорите. В същата реч президентът отправя призив към правителствата на Антантата да изложат своите възгледи по въпросите на мира. Реакция няма и това дава основание на Уилсън да отбележи, че неговата реч не се харесва на империалистите от Англия, Франция и Италия¹²¹. На практика до края на войната правителствата на трите главни страни на Антантата не приемат официално 14-те точки на Уилсън, въпреки че негласно се примиряват с това американската мирна програма да стои в основата на преговорите по примирието с Германия¹²².

4. МИРНАТА ПРОГРАМА НА У. УИЛСЪН – КОРЕНИ, ОСОБЕНОСТИ, ЦЕЛИ, ЗНАЧЕНИЕ

Мирната програма на президента Уилсън има голямо значение както в историята на американската външна политика, така и в сферата на международните отношения. Уилсън не е първият американски президент, апелиращ за активна външна политика, но е първият, съчетал изолационизма с участието и лидерството на САЩ в една нова система на международни отношения, различаваща се коренно от тази преди Световната война. В същото време той е един-

ственият политик в края на войната, който има ясни и точно очертани възгледи за системата на международните отношения в следвоенния свят.

Цялостната мирна програма съдържа предложения, които могат да бъдат разделени в две групи. Първата от тях засяга въпроси, възникнали като конфликти преди или по време на войната. Тъй като в преобладаващата си част това са териториални въпроси, на преден план при тяхното разрешаване, според президента, трябва да стои принципът на националността. Този принцип трябва да бъде прилаган справедливо, без да се допускат компромиси, като на първо място трябва да взема предвид интересите на населението. Едновременно с националния принцип президентът смята за основна задача да се създават условия за свободно икономическо развитие (тук става въпрос за някои страни, на които трябва да се осигури свободен излаз на море). Окончателното съглашение по всеки териториален въпрос трябва да бъде изработено по такъв начин, че да не служи в бъдеще като повод за нови конфликти и войни. Тъй като някои териториални проблеми са изключително сложни и заплетени, предлага се решаването им да стане след съответното безпристрастно проучване. Принципът на справедливото зачитане на интересите на засегнатото население трябва да се прилага и при колониалните спорове.

Втората група принципни положения се отнася до структурата и дейността на бъдещото Общество на народите. В него трябва да влязат всички държави с еднакви права, независимо от това дали са малки или големи. Основни изисквания към бъдещите отношения между държавите са ликвидиране на тайната дипломация, разоръжаване (до степен, изисквана от вътрешнополитически съображения), „свобода на моретата“, премахване на всякакви ограничения от търговски характер (т. е. прилагането на принципа на „отворените врати“), забрана за всякакви икономически или политически комбинации, имащи за цел накърняване на правата и интересите на други държави. Построеното върху тези принципи Общество на народите трябва да стане основен регулатор в системата на новите международни отношения. То трябва да бъде в състояние да пази интересите на всички свои членове, да взема мерки срещу нарушителите, в крайна сметка да предотвратява избухването на нови войни и да предоставя широки възможности за икономически и политически просперитет на всички държави в света.

Прилаганата от президента нова система на международни отношения се различава коренно от тази преди Световната война. Изключването на затворените политически и икономически лагери и съглашения, основани на тайната дипломация, ликвидирането на милитаризма и навализма, прокарването на принципа на „отворените врати“ – всичко това трябва да доведе до ликвидирането на условията

за конфликти, подобни на тези, довели до Световната война, да създаде климат на международно доверие, в който всички държави, големи и малки, ще се ползват с равни права. Крайната цел на президента е създаването на международна общност, регулирана от световна организация, която да бъде в състояние да предотвратява военните конфликти и да осигурява свободно икономическо и политическо развитие на буржоазния строй. В рамките на тази общност Съединените щати трябва да играят водеща роля.

Въпреки че основните положения на мирната програма на президента са изложени през 1918 г., тя не е плод на внезапна, бърза инициатива. Корените на новото виждане за отношенията между държавите и особено новата роля, която трябва да играят САЩ в тях, могат да се забележат още в годините на първото президентство на Уилсън, а и преди това. Една важна особеност на формирането на външнополитическата програма на Уилсън е и нейната неразривна връзка с идеите му за вътрешни реформи, с които той влиза в Белия дом през март 1913 г.

По-горе споменахме, че след избирането му за президент Уилсън смята, че няма да се занимава сериозно с проблемите на външната политика. Но това изявление е по-скоро степенуване на важните проблеми, които президентът смята да разрешава. Цялото му внимание още в президентската кампания от 1912 г. е насочено към решаването на ред „болни“ вътрешни въпроси, които, според него, спъват нормалното развитие на американското общество. Със своята програма, известна под името „Нова свобода“, Уилсън става един от най-влиятелните политици на движението за либерални буржоазни реформи, започнало в САЩ в началото на века и известно с термина „прогресивна ера“.

„Прогресивната ера“ в американската политика е резултат от новите изменения, настъпили във всички области на икономическия и обществен живот на страната в края на XIX и началото на XX век. Без да се спираме подобно на същността на движението за либерални буржоазни реформи – то не е американски феномен, ще отбележим, че в САЩ тези реформи представляват отговор на растящото недоволство на широки обществени кръгове – средна и дребна буржоазия, фермери, работници, част от интелигенцията, от промените, настъпили в резултат от появата и развитието на т. нар. монополистически капитализъм. Дейността на бързоразвиващите се тръстове води до ограничаване на възможностите на средната и дребната буржоазия, създава нежелани социални конфликти с работниците и фермерите, засилва като цяло социалното недоволство в страната. Един от резултатите е развитието на радикални идеи сред част от средната и дребната буржоазия, разпространението на социалистическите идеи сред част от работниците и интелигенцията. Редица американски

политици виждат опасността от една не толкова отдалечена социална революция и наред с политиката на сила все повече си пробива път идеята за прокаране на определени социални и политически реформи. Политиката на либерален реформизъм започва още в годините на президентството на Т. Рузвелт, но прекъсва при неговия приемник Тафт. Това е и една от причините за спадане популярността на Републиканската партия, настъпилото разцепление в нея в навечерието на изборите от 1912 г., появата на Прогресивната партия и като краен резултат победата на Уилсън и демократите на президентските избори¹²³.

Предизборната програма на Уилсън започва да се изпълнява веднага след влизането му в Белия дом. Тя съдържа мерки в икономическата, социалната и политическата област.

Основните икономически реформи са прокарани в Конгреса в 1913–1914 г. Сред тях се открояват новата митническа тарифа, която снижава значително търговските мита и създава нови възможности за увеличаване на експорта. С 16-ата поправка на конституцията е въведен подоходния данък. Най-важната реформа е във финансовата област. Създава се Федерална резервна система с 12 регионални резервни банки под съвместния контрол на правителството и големите банкови корпорации. Целта на системата, която с известни промени функционира и до днес, е да се доведат до минимум опасните последици от финансовите кризи, разтърсващи периодично страната от началото на века. Крачка към ограничаване дейността на монополите е новото допълнение към антитръстовия закон на Шерман и създаването на Федерална промишлена комисия за контрол върху монополите.

Наред с чисто икономическите реформи, Уилсън прокара през Конгреса и известни мерки, насочени към задоволяването на интересите на нисшите социални слоеве. В антитръстовия закон се ограничава действието на предишното законодателство, насочено срещу профсъюзите. Приети са закони за 8-часов работен ден в железниците, закон за кредитиране на фермерите. 17-ата поправка на конституцията регламентира изборите на сенаторите с пряко гласуване¹²⁴.

Реформите на Уилсън са типична проява на нарастващата тенденция на намеса на държавата в икономиката. Стремешът на президента е, от една страна, да ограничи тези действия на монополите, които лишават дребната и средната буржоазия от възможността да намерят своето място в икономическата структура на страната, а, от друга, да се създаде такава хармония между големия и малкия бизнес, която да позволи по-интензивното развитие на американската икономика и осигуряване на активна външноикономическа експанзия¹²⁵.

Вътрешните реформи на президента Уилсън имат и важна социална страна. Основната цел е да се регулират социалните противоре-

чия, да се избегне още на далечните подстъпи опасността от социална революция. Тази страна на неговата програма е видяна и оценена от един от най-фанатичните противници на капитализма и привърженик на социалната революция – Ленин, който говори за Уилсън още в началото на първия му мандат: „За президент на Северноамериканските съединени щати е избран Уилсън, „демократ“... Значението на изборите – необичайно ясна и ярка проява на буржоазния реформизъм като средство за борба срещу социализма.“¹²⁶ Самият Уилсън не крие тази цел на реформите си. Неговото убеждение, че намесата на държавата в икономиката може да служи и на борбата със социалната революция, е споделено ясно и категорично през 1918 г., след болшевишкия преврат в Русия. В разговор с проф. Ексън Уилсън заявява: „Светът се е изменил радикално и аз съм убеден, че правителството трябва да върши много от това, което сега вършат отделни лица или корпорации. Аз съм убеден например, че много правителства трябва да вземат под контрол основните естествени ресурси... водната енергия, мините за въглища, залежите от нефт и т. н. Говоря така, именно защото не съм социалист. Мисля, че единственият път, по който можем да предотвратим комунизма, е да се предприемат мерки в този дух.“¹²⁷

Очевидно е, че вътрешнополитическата програма на Уилсън е с многоцелев характер. Тя има амбицията да обхване чрез кръг от либерални реформи важни области на икономическия и обществения живот на страната, да я изведе към нови икономически, социални и политически хоризонти, които ще ѝ позволят да стане образец на политически модел на съвременна буржоазна демокрация.

Външнополитическата програма на президента включва някои основни елементи от подхода му към вътрешните проблеми. Желанието на Уилсън е да се пренесе в системата на международните отношения тази икономическа, социална и политическа хармония, която е цел на вътрешните му реформи. Този път целта е глобална и е насочена към утвърждаването в международен мащаб идеите на буржоазния либерализъм, на реформирана система на буржоазната демокрация по американски модел, която да премахне старите пороци на предвоенния свят и да предложи нови хоризонти на човечеството в рамките на буржоазния строй.

Най-често срещаната трактовка в старата съветска марксистка историография на външнополитическата програма на президента Уилсън слага главното си ударение върху стремежа на Съединените щати да играят водеща роля в икономическото и политическото развитие на света след войната¹²⁸. Това заключение принципно е вярно, но в същото време ограничено, тъй като не показва всички страни на възгледите на Уилсън.

Конструирането на мирната програма на президента е свързано с американските концепции за отношението на САЩ към света. Идео-

логическите основи на Уилсъновия модел на следвоенни отношения и специално ролята на САЩ в тях са повлияни съществено от някои основни идеи на американския експанзионизъм¹²⁹.

На първо място, трябва да се отбележи неговата привързаност към идеята на Фр. Търнър за „границите“ в американската история. Уилсън и Търнър са лични познати, интелектуални съобщници и по признанието на президента, всичко, което той пише или заявява по тази тема е под влиянието на Търнър. Изказванията на Уилсън за необходимостта от „нови граници“ могат да се проследят още от средата на 90-те години. След влизането на Уилсън в Белия дом идеите на Търнър получават възможност да се превърнат в държавна политика и това не закъснява. В реч през първите месеци на своето президентство Уилсън заявява, че „САЩ произвеждат повече стоки, отколкото могат да консумират и ако не искат да бъдат задушени икономически, трябва да търсят нови пазари“¹³⁰. През април 1917 г. в лекция пред студентите от Колумбийския университет в Ню Йорк той е още по-категоричен, казвайки че търговията не признава държавни граници и индустриалците, следвайки националния флаг, трябва да разрушат затворените врати на други пазари¹³¹. Ясно може да се види как тези идеи са намерили място в мирната програма от 1918 г.

Уилсън е повлиян силно и от месианските идеи на Дж. Стронг и теорията на „явното предназначение“ на Дж. Фиск. Президентът е убеден, че американската политическа система е върховно постижение на буржоазната демокрация и в това отношение американците са изпреварили дори и такива страни като Англия и Франция. Това убеждение се засилва още повече след избухването на Световната война. Ето защо Уилсън смята, че Съединените щати могат да служат като политически идеал на Стария свят и той трябва да се обърне към САЩ за „онова морално вдъхновение, което стои в основата на свободата“¹³².

В търсенето на мястото на президента Уилсън сред видните политически фигури в американската и световната история, някои историци свързват неговите възгледи за икономическа и политическа експанзия с развитието на теорията и практиката на т. нар. „идеалистически империализъм“. Този термин включва в себе си не само желанието за експанзия на американския модел на развитие, а и провеждането на ограничен социален и политически реформизъм, което е главната му отличителна черта от „традиционния империализъм“, провеждан от великите сили в Европа¹³³.

Явно е, че в основата на виждането на президента за водещата роля на САЩ в следвоенния свят са залегнали както някои негови идеи за вътрешни реформи, така и част от основните концепции на американския експанзионизъм.

Утвърждаването на САЩ като световен лидер не е обаче единствената цел на мирната инициатива на президента. Тя е съпътствана и от стремежа за борба с две опасности, които според президента заплашват световния буржоазен строй и могат да доведат до подронване на неговите основи. Първата от тези опасности е т. нар. „империализъм“ в политиката на европейските сили, довел до световния конфликт, а втората – идеите на социалната революция, прераснали в реалност след болшевишкия преврат от ноември 1917 г. В цялостната външнополитическа концепция на президента борбата срещу тези две опасности заема не по-малко място от проектираното световно лидерство на САЩ.

Широтата на целите на американската мирна програма не се изгражда изведнъж, а е плод на натрупване на убеждения в годините на войната. Основно място тук заема разбирането на президента за причините и характера на самата война.

В своите програмни речи президентът има много изказвания за корените на войната, но по разбираеми тактически причини те представяват главно обвинение срещу Германия. След края на мирната конференция обаче, когато през есента на 1919 г. Уилсън води усилена пропаганда за ратификация на Версайския договор, в който е включен уставът на Обществото на народите, той се спира отново на този въпрос. В реч пред многолюден митинг в Сен Луи на 5 септември той заявява: „Ще се намери ли сред вас поне един мъж, една жена или едно дете, което да не знае, че семената на войната в съвременния свят са породени от промишленото и търговското съперничество? Истинската причина за завършилата война се крие в това, че Германия се опасяваше нейните търговски съперници да не вземат връх над нея, а причината поради която някои държави обявиха война на Германия бе в техните опасения от търговското надмощие на Германия... Тази война започна като търговска и промишлена, а не като политическа война.“¹³⁴ В това изказване на президента се открояват два пункта. Първият от тях е разбирането, че военният конфликт е възникнал от икономическото и търговското съперничество между европейските държави и следователно е плод на остарелите принципи в международните отношения. От тези думи на президента може да се стигне до извода, че при старата система на международни отношения опасността от избухването на нова война не може да бъде избягната. Вторият важен пункт в речта на президента е признанието, че между противниците не съществуват политически разногласия. Тази констатация е в състояние да подсили извода от първото твърдение, за да се стигне до трактовка, според която може да се твърди, че войната е присъща на капиталистическото общество. На пръв поглед изводите от тази реч на президента съвпадат с някои основни моменти от теорията на Ленин за империализма. Но това е само на пръв поглед и само частично.

Понятието „империализъм“ съществува в концепцията на Уилсън за войната, но то има своеобразен характер. Уилсъновата концепция за империализма е обоснована от гледната точка на американския буржоазен либерализъм и реформизъм и притежава някои характерни черти.

Първата от тях намираме във факта, че президентът рядко използва термина „империализъм“, като го замества с по-абстрактния „автократия“. Именно този термин присъства в основния лозунг на президента, обосноваващ влизането на САЩ във войната – война на демокрацията срещу автократията. Този термин е сборен и включва в себе си различни елементи. Автократичен нарича Уилсън режима на управление в Германия, включвайки тук черти като липса на отговорност на правителството пред народа, ограничаване на политическите права, милитаризма. Присъщи на автократичните режими са също проявите на политика на силата по суша и море, териториалните анексии, протекционизма, секретната дипломация. По различни поводи в различни речи, изявления и документи Уилсън поставя отделни или всички тези черти на автократията като причини за избухване на войната. Ето защо терминът „автократия“ в случая се явява сборен и заменя понятието „империализъм“, което президентът отбягва, не желайки обвързване с терминология, която в повечето случаи е използвана предимно от социалистите.

Друга характерна черта на президентската концепция за империализма е убеждението му, че той не е неотделима част на обществото, не представлява етап в неговото развитие. Според президента империализмът е политика или сбор от методи във външната политика, които образуват системата, довела до избухването на Световната война. Тази трактовка на понятието „империализъм“ е напълно противоположна на теорията на Ленин и се доближава до тази на теоретика на центризма в германската социалдемократия К. Кауцки¹³⁵. Изводът от последвалите разсъждения е ясен – отхвърлянето на неправилната политика (империализмът) не засяга устоите на буржоазното общество, а само го освобождава от един от неговите пороци. Този подход към империализма е една от причините за популярността на президента сред социалистическите и пацифистките кръгове в Европа.

Трета характерна черта на президентската концепция за империализма е виждането, че империализмът не е присъщ на американското общество, че неговият произход е европейски. Това убеждение на президента е декларирано още в речта му от май 1916 г., когато той заявява, че САЩ нямат нищо общо с причините и целите на войната и пронизва почти всички негови изказвания до края на войната. Според президента, благодарение на доктрината Монро, САЩ нямат нищо общо със системата на международните отношения в Европа и следователно не носят отговорност за избухналия конфликт.

Логиката на този възглед на президента е приложена, както вече споменахме по-горе, и в терминологията на американския статут във войната – САЩ участват в нея не като съюзници на Антантата, а като „асоциирана сила“.

Обвинението в автократия в годините на войната е отправяно най-често срещу Германия и по-точно срещу нейното правителство. На него се вменява вината за разпалването и продължаването на конфликта. Но без да се обявява публично, президентът изпитва големи съмнения в наличието на елементи от империалистическата политика и в лагера на Антантата. Това се отнася до тези консервативни кръгове в правителствата и общественото мнение в Англия, Франция и Италия, които се противопоставят на някои от основните принципи на американския подход към мира. Това съмнение се засилва и утвърждава след запознанството с част от тайните договори на Антантата¹³⁶.

Типичен представител на автократията в лагера на Антантата президентът вижда в самодържавна Русия. Липсата на демокрация в страната, завоевателните планове по отношение на Проливите, полския и финландския национален въпрос са смятани от президента като явни прояви на империалистическата политика.

Участието на Русия в Антантата прави уязвима концепцията на президента за война на „демократията срещу автократията“. Ето защо вестта за Февруарската революция в Русия е посрещната в Белия дом с облекчение. Победата на буржоазната демокрация в Русия прави президентската концепция за войната обоснована, облекчава влизането на САЩ във войната и дава възможност за широка пропагандна дейност. Още на 20 март на заседание на правителството Уилсън приветства руската революция, а два дни по-късно, преди страните на Антантата, САЩ признават Временното правителство¹³⁷.

Очакванията на президента, че победата на буржоазната революция в Русия ще позволи да се обоснове по-ясно концепцията му за борба на „демократията срещу автократията“ и за нова система на международните отношения се сбъдват. Още през април 1917 г. Петроградският съвет, ръководен тогава от меншевики и есери, приема лозунга за „мир без анексии и контрибуции“¹³⁸. Този лозунг е поддържан и на Първия всеруски конгрес на Съветите в началото на юни¹³⁹. Искането за „мир без анексии и контрибуции“ влиза в програмата на първото коалиционно правителство от 6 май, както и в програмите на следващите правителства от 8 юли и 25 септември¹⁴⁰. Лозунгът за „мир без анексии и контрибуции на основата на самоопределението на народите“ е развит подробно в поръчението, което Централният изпълнителен комитет на Съветите дава на своя делегат Скобелев за предстоящата през септември 1917 г. конференция на съюзниците в Париж. В него залягат искания за „свобода на моретата“, премахване

на икономическите блокади и сепаративните митнически съюзи, ликвидирани на тайната дипломация и тайните договори, постепенно разоръжаване по море и суша, евакуация на войските на Централните сили от Русия, Белгия, Франция, Сърбия, Черна гора и Румъния, провеждане на плебисцити в Елзас, Лотарингия, спорните райони на Балканите и Тирол, създаването на Лига на мира, в която всички държави да бъдат равни помежду си¹⁴¹. Съвпаденията между исканията на Съветите през лятото на 1917 г. и основните пунктове на мирната програма на президента са много и това е една от причините за подкрепата, която Уилсън оказва на Временното правителство. Очевидно е, че ако тази концепция за мира бе реализирана, тя щеше да представлява сериозен принос и подкрепа на борбата на президента за ликвидирани на политиката на империализъм според неговата трактовка.

Болшевишкият преврат нанася удар както върху предреволюционния подход към проблемите на мира, така и върху цялостната програма на президента Уилсън. Наистина правителството на Ленин запазва основната част на мирната програма на Съветите за „мир без анексии и контрибуции на основата на самоопределението на народите“, но този лозунг служи на нови цели, съчетан е с други условия и искания. Още на Първия конгрес на Съветите болшевишката фракция предлага борбата за постигане на мир да се съчетае с борбата на угнетените класи с техните буржоазни правителства, т. е. борбата за мир да се съчетае със социалистическа революция¹⁴². Подобни цели преследва и започналото от болшевиките публикуване на тайните договори на царското правителство, с което се прави широка пропаганда за т. нар. „народната дипломация“ и „нова съветска външна политика“, като всъщност с публикацииите болшевиките се стремят да създадат антиправителствени настроения и създаване на условия, стимулиращи класовата борба и революцията в Европа.

Естествено болшевиките разбират, че в съществуващите условия да се изпълни тяхната програма е много трудно. Самият Ленин смята, че искането за „мир без анексии и контрибуции“ е реализуемо само при условие, че се извърши социалистическа революция и то не в една, а в няколко държави¹⁴³. Ето защо в Декрета за мир условията на съветското правителство не са представени в ултимативна форма и то заявява съгласието си, че е готово да обсъди и други условия, които могат да доведат до бързото сключване на мир. На практика Съветското правителство сключва Брестлитовския договор съвсем не според принципа за „мир без анексии и контрибуции“, но тактиката на Ленин и неговите привърженици в последна сметка се оказва оправдана.

По-горе отбелязахме влиянието на Декрета за мир върху момента на публикуването на мирната програма на Уилсън и нейната такти-

ческа цел – задържането на Русия във войната. Но освен това програмата на президента придобива и друг, много по-важен аспект. На изпитание е подложена идеологическата основа на Уилсъновия подход към войната и мира. На концепцията на президента за империализма като политика, причинила Световната война и основна пречка за постигането на стабилен демократичен мир, сега е противопоставена концепцията на Ленин. Неговото схващане за империализма като етап в развитието на капиталистическото общество води до естествения извод, че премахването на империализма може да стане само по пътя на ликвидирането на капиталистическото общество чрез социалистическа революция. Или казано накратко, Уилсъновата концепция за нова международна система разчита на буржоазнодемократични реформи в областта на международното право, докато Ленин смята социалната революция като необходимо условие за нови отношения между държавите.

Годините на войната носят в съзнанието на милиони хора разочарование в системата на духовните ценности, създадена през втората половина на XIX и началото на XX в. – периодът, който европейският свят успя да изживее без големи социални, политически и военни сътресения. Вярата в постиженията на европейската и световната цивилизация, в духовните ценности на човечеството бяха разбити от грохота на оръдията по бойните полета. Не само нисшите социални слоеве, но и голяма част от дребната и средната буржоазия бяха разочаровани от политическата система, която не само не успя да предотврати войната, но и не съумя да намери бърз изход от нея, подлагайки на унищожение милиони човешки същества. В тази обстановка един от отговорите на проблемите на съвременния свят дават идеите на болшевишката революция, които отричат самите устои на капитализма. Но не всички са готови да приемат тези идеи и търсят други решения на проблема за бъдещото развитие на човешката цивилизация.

Идеите на президента Уилсън, намерили място в неговата мирна програма, представляват вторият сериозен отговор. Уилсън е убеден, че буржоазният свят е заплашен от две главни опасности – империализмът и социалната революция. При това втората опасност е несравнимо по-голяма и борбата с нея е по-сложна. Ако срещу империализма може да се приложи сила, то в борбата срещу социалната революция силата може да се окаже недостатъчна или изобщо неприложима. Това убеждение Уилсън споделя пред партньорите си на мирната конференция в Париж, заявявайки че да се спре революционното движение е все едно да се спира наводнение с метла¹⁴⁴. Като средство за борба с идеите на социалната революция Уилсън предлага нова реформирана система на международни отношения по американски модел, която, премахвайки крайностите на стария империализъм,

ще предложи нови политически хоризонти на буржоазното общество.

Този подход на президента е далеч по-сложен от прекия отговор от позиция на силата, към който се придържат неговите партньори от Антантата, а и част от американския политически елит¹⁴⁵. Новото мислене в областта на международните отношения, което предлага Уилсън, почива върху идеологията на буржоазно-либералния реформизъм, трудно приеман от европейските привърженици на старите методи във външната политика. Мирната програма на президента обаче е далеч по-далновидна и представлява наистина сериозен отговор на идеите на социалната революция.

5. МИРНАТА ПРОГРАМА НА УИЛСЪН НА ПАРИЖКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ – УСПЕХИ И НЕУСПЕХИ

След подписването на примирието на 11 ноември 1918 г. в САЩ започва непосредствената подготовка за мирната конференция. За президента и неговото обкръжение е ясно, че налагането на американския подход към мира ще бъде трудно, тъй като на конференцията ще срещне съпротивата на главните страни от Антантата – Англия, Франция и Италия. Още при подписването на примирието става ясно, че въпреки съгласието на Антантата то да стане на основата на 14-те точки на президента, американската мирна програма не е приета официално, а само като временен компромис¹⁴⁶. Ето защо президентът и неговите сътрудници се готвят за тежки и сложни преговори.

Краят на войната носи на президента и неговата Демократическа партия вътрешнополитически затруднения. През ноември 1918 г. се провеждат междинни избори за 66 конгрес, на които демократите губят значителен брой гласове, а републиканците получават мнозинство и в двете камари. От особено значение е мнозинството на републиканците в Сената, тъй като по конституция той има правото да ратифицира външните договори, сключени от изпълнителната власт. Резултатите от изборите представляват не само удар върху концепцията на Уилсън за приоритета на президентската власт над тази на Конгреса. Те го поставят в трудно и неизгодно положение пред неговите бъдещи партньори в Париж. Ръководителите на главните страни на Антантата (Англия, Франция и Италия) Лойд Джордж, Клемансо и Орландо идват на конференцията, ползвайки се с подкрепата на своите парламенти и общественото мнение. Единствен Уилсън не може да разчита напълно на Конгреса и това може да бъде използвано от неговите партньори в Париж като средство за натиск.

Неизгодната вътрешнополитическа позиция на президента е затруднена допълнително от две решения, отнасящи се за състава на американската мирна делегация. Първото от тях е намерението на президента да оглави лично делегацията. Това решение е без преце-

дент в американската история, защото досега действащ президент не е напускал страната. Тази традиция се допълва от конституцията, която задължава президента да подписва в срок от десет дни гласуваните от Конгреса актове. Въпреки съвета на сътрудниците си, Уилсън не променя решението си¹⁴⁷.

Гняв сред републиканците в Конгреса предизвиква и фактът, че от близо 1300 членове на американската делегация, техните представители се броят на пръсти¹⁴⁸. А сред петте главни делегати е включен само един републиканец – бившият посланик във Франция Х. Уайт, който от дълги години се е оттеглил от активна дейност в Републиканската партия. Допълнителен отрицателен вътрешнополитически ефект има и решението Сенатът да не бъде представен в делегацията, за разлика от мирната конференция в Париж през 1898 г., когато се решаваше мирният договор с Испания¹⁴⁹.

В резултат на всичко това в навечерието на отпътуването на президента за Париж срещу него се оформя силен вътрешнополитически фронт. Главният му водач, виден републиканец и председател на комисията по външните работи Хенри Кабът Лодж дори предупреждава английския премиер Лойд Джордж за слабостта на положението на Уилсън, а бившият президент Теодор Рузвелт заявява публично, че Уилсън не е упълномощен да говори от името на американския народ¹⁵⁰. Въпреки че президентът запазва своя оптимизъм и по време на пътуването заявява на сътрудниците си, че има подкрепата на народа¹⁵¹, той отчита нарастващата съпротива срещу него в Конгреса и на конференцията се стреми да избегне решения и формулировки, които могат да затруднят ратификацията на мирните договори.

Президентът Уилсън пристига в Европа с авторитета на политик, предложил всеобхватен план за разрешаването на глобалните проблеми и осигуряването на световен мир. При посещенията му през декември и началото на януари в Париж, Лондон, Рим и други градове той е приветстван от официалните власти и тълпи от хора с почести и емоции, оказвани рядко на чуждестранен държавник. Навсякъде му се присвояват почетни звания, пресата пише за него със суперлативи¹⁵². Така още преди началото на конференцията в очите на общественото мнение Уилсън си осигурява висок обществен авторитет, необходим му като помощно средство за реализирането на неговата мирна програма. Изглежда, че пречките за налагането на американския подход към мира ще бъдат минимални.

Официално мирната конференция в Париж се открива на 18 януари 1919 г. Още в началото е решено, наред с пленарните заседания, да се съставят по-малки органи за решаването на конкретните въпроси около мирните договори. Така се създава Съветът на 10-те, в който влизат главите на делегациите и външните министри на петте

главни страни – САЩ, Англия, Франция, Италия и Япония. По-късно се конструира Съветът на 5-те и Съветът на 4-те. В последния вземат участие Уилсън, Лойд Джордж, Клемансо и Орландо. В дните на обтягане на отношенията с Италия, когато Орландо напуска конференцията, основен орган става „Голямата тройка“ – Уилсън, Лойд Джордж и Клемансо. За разрешаването на специфичните въпроси, изискващи задълбочено проучване, се създават специални комитети и комисии. Създава се и Централна териториална комисия, през която минават въпросите около окончателното оформяне на териториалните граници¹⁵³.

Още в първите заседания на конференцията става ясно, че между главните участници има големи различия в подхода към редица въпроси – съдбата на Германия, колониите, руския въпрос, италианските искания, устава на бъдещото Общество на народите. Ръководителите на Антантата и най-вече Клемансо са привърженици на изработването на мирните договори от позиция на силата, т. е. на принципи, свършено противоположни на тези, провъзгласени от американския президент. Неслучайно по-късно ще бъде отбелязано, че на конференцията се сблъскват два подхода – този на президента Уилсън и на привържениците на т. нар. „картагенски мир“¹⁵⁴.

За президента най-важният проблем на конференцията е свързан с изработването на устава на Обществото на народите. Смятайки го за панацея за избягване на всички бъдещи конфликти и лост за прокарване на американското политическо и икономическо влияние в следвоенния свят, Уилсън иска и налага този въпрос да бъде решен на първо място. Тази настойчивост на президента има и друго основание. Представителите на Антантата смятат, че първо трябва да се изработят мирните договори и след това устава на Обществото. Към това становище се придържа и републиканска опозиция в Американския конгрес. Това означава, че на практика президентът трябва да представи за ратификация в Сената два различни документа. Уилсън възнамерява да избегне това, като включи устава на ОН в мирните договори и по този начин да обвърже ратификацията на договорите с устава на Обществото на народите.

На второто пленарно заседание на конференцията на 25 януари се взема решение за създаване на Обществото на народите. За изработване на проектоустава е създадена комисия, начело с президента Уилсън¹⁵⁵. В основата му залагат проекта на президента и един английски проект, дело на Р. Сесил и южноафриканския генерал Смитс¹⁵⁶. Работата в комисията е много напрегната и проектът е изработен бързо. Първото заседание на комисията е на 3 февруари, а последното – на 13. На 14 февруари проектоуставът е одобрен по принцип на пленарно заседание¹⁵⁷.

В проектоустава на ОН намират място много от идеите на пре-

зидента, изложени в неговата мирна програма. Принципите за намаляване на въоръженията (чл. 8), колективната сигурност (чл. 10), мерките за запазването на световния мир (чл. 11), международния арбитраж (чл. чл. 12–15), въвеждането на колективни санкции срещу държавата агресор (чл. 16), публичността на международните договори (чл. чл. 18–20) и др. са безспорна крачка напред в създаването на нова система на международни отношения¹⁵⁸.

Някои от основните идеи на президента обаче не са приети. Пример за това е неуспехът му да наложи принципа на „отворените врати“. Този принцип е отклонен от упоритата съпротива на Франция. По същия начин поради английската опозиция дори не се поставя за обсъждане въпроса за „свободата на моретата“. Частична компенсация за тези неуспехи са отхвърлянето на френското искане за създаване на международна въоръжена сила под контрола на ОН. При създамата се обстановка в Европа след края на войната тази армия би се намирала несъмнено под френско влияние, тъй като Англия е традиционно слаба в сухопътните си войски, а САЩ не могат да участват в нея поради географския фактор и почти сигурната опозиция на Конгреса.

Един от проблемите, който президентът смята, че е разрешил успешно, макар и частично в Устава на новата организация, се отнася до колониите. Съгласно идеите му, САЩ трябва да се борят за либерализация на колониалния режим и постепенното „отваряне“ на колониите за всички заинтересувани страни и най-вече за самите Щати. Но съзнавайки очевидната опозиция на Англия и Франция, още в навечерието на конференцията президентът се съгласява с мнението на полк. Хауз, отразено в коментарите на 14-те точки, обсъждането на колониалните въпроси да се ограничи само за германските колонии и някои части от разпадащата се Османска империя¹⁵⁹. Стремейки се да избегне простото разделяне и анексията на тези територии, президентът предлага идеята за т. нар. „мандатна система“. Тя предвижда предаването на управлението на бившите германски колонии и някои части от територията на Османската империя на членове на Обществото на народите в качеството им на мандатори. Управлението на подмандатните територии трябва да става под контрола на ОН. Във вижданията на президента мандатната система представлява известна модификация на принципа на „отворените врати“, който впоследствие може да се разпростре и в други части на света. Естествено тази идея представлява съставна част от намерението да се разпространи американското политическо и най-вече икономическо влияние в тези територии¹⁶⁰.

В Устава на ОН са предвидени три вида мандата в зависимост от положението на съответната територия. Мандатите от група „А“ включват територии, принадлежащи по-рано на Османската империя – Сирия,

Палестина, Армения, Цариград и Проливите. За последните два мандата предвижданията са те да бъдат поети от САЩ¹⁶¹. Мандатите от група „В“ включват бившите германски колонии в Централна Африка, а тези от група „С“ – германските колонии в Югозападна Африка и Тихия океан. За тези мандати, както и за останалите от група „А“ главни претенденти са Англия и нейните доминиони, Франция, Италия и Япония.

Един от главните неуспехи на президента в Устава на ОН е въпросът за начина на гласуване в Общото събрание на организацията. Според параграф 3 всеки член на ОН притежава в Събранието един глас. Но под натиска на Англия като самостоятелни членове в Обществото са приети Канада, Южна Африка, Австралия, Нова Зеландия и Индия. Това дава на Британската империя общо шест гласа. Като се прибавят към тях и гласовете на някои от малките държави, намиращи се в орбитата на британското политическо влияние, става ясно, че при всички важни решения Англия може да си осигури стабилно мнозинство в Общото събрание на ОН. При това положение не може да става дума за някакво надмощие на САЩ в Общото събрание, тъй като те притежават само един глас, а още нямат необходимото политическо и икономическо влияние над малките държави, членове на Обществото на народите.

Тези и някои други компромиси, допуснати от президента при изработването на Устава, бързо стават обект на силна критика от опозицията в Конгреса, появила се в края на февруари.

На другия ден след приемането на Устава от конференцията президентът заминава обратно за Вашингтон, където трябва да закрие сесията на Конгреса. На 26 февруари, три дни след пристигането си, президентът кани на вечеря в Белия дом членовете на комисиите по външните работи в Камарата на представителите и Сената. Целта на тази среща е да се запознаят конгресмените с Устава на ОН и да се разбере тяхното мнение. По време на разговора става ясно, че противниците на президента, водени от сенаторите републиканци Лодж и Нокс, ще се противопоставят на Устава в предложения вариант. Основните им възражения се свеждат до няколко пункта: невключването на доктрината Монро в Устава, липсата на осигуровка, че ОН няма да се намесва във вътрешните работи на САЩ, липсата на ясни условия за напускането на Обществото на народите, липсата на признание на правото на Конгреса да има последната дума по такива важни въпроси като войната и мира¹⁶².

Най-големият удар срещу президента е нанесен преди той да отпътува обратно за Париж. На 4 март, последния ден от сесията на Конгреса, сенаторът Лодж внася в Сената подписания от 39 републикански сенатори т. нар. „раунд робин“, в който се призовава президентът да насочи вниманието си към изработването на мирния дого-

вор с Германия и да отложи решаването на въпроса за Обществото на народите за по-внимателно и обстойно обсъждане. Заедно с това в заявлението се казва, че: „Уставът на Обществото на народите във формата, предложена сега от конференцията не може да бъде приет от САЩ.“¹⁶³

Запознат с документа на опозицията, преди да отпътува Уилсън произнася голяма реч в Ню Йорк, в която заявява, че е решен да изпълни докрай задачата си в Париж и ще се завърне оттам с документ, който ще съдържа не само мирния договор с Германия, но и Устава на Обществото на народите, тъй като мирния договор и Устава са неразривно свързани¹⁶⁴. С това на практика вече е обявена войната между президента и републиканците в Конгреса за ратификацията на мирните договори.

Въпреки своята решителност да се наложи над опозицията в Сената, президентът разбира, че в известна степен трябва да се съобрази с нея. Ето защо в последвалите заседания на комисията за Устава той предлага да се направят изменения с оглед включването на доктрината Монро, както и осигуровката за ненамеса на ОН във вътрешните работи на своите членове. Обосновавайки своите нови предложения, президентът произнася силно впечатляваща реч и съумява да получи съгласието на Л. Джордж и Клемансо¹⁶⁵. На 28 април на пленарно заседание окончателният текст на Устава на Обществото на народите е приет.

Приемането на Устава във варианта, предложен от президента Уилсън, представлява несъмнен успех на неговата мирна програма. Наистина има известни отстъпления от първоначалните му идеи и принципи, но те са неизбежни в подобни преговори, където окончателното съгласие може да бъде постигнато само чрез взаимни компромиси. Самият факт на образуването на световна организация, чиято цел е регулирането на отношенията между държавите в световен мащаб, представлява сериозна реформа в системата на международните отношения. Разбира се, новата организация сама по себе си не може да гарантира запазването на мира и бъдещето трябва да покаже доколко тя е дееспособна и доколко целите, вложени в нейния Устав, ще бъдат изпълнени. Наистина историята на Обществото на народите в периода между двете световни войни показва, че то не е напълно способно за изпълни задачите, заради което бе създадено. Причините за това са различни и не спадат към предмета на това изследване. Но крайният неуспех на ОН не може и не трябва да бъде вменяван като вина на неговия създател.

На първия етап на конференцията президентът Уилсън успява да наложи по-голямата част от идеите си за реформа на системата на международните отношения в следвоенния свят. Сега му предстои да участва в изработването на мирния договор с Германия, като приложи

принципите, обявени в мирната му програма. Тук обаче президентът изпитва несравнимо по-големи затруднения. Ако главните му партньори се оставят да бъдат убедени сравнително лесно в абстрактните принципи на Устава на ОН, които трябва да определят отношенията в бъдеще, то по въпроса за „наказанието“ на Германия тяхната позиция е далеч по-твърда и непреклонна. Втора допълнителна трудност за президента настъпва след откритото противопоставяне от страна на опозицията в Конгреса. Неговите партньори са склонни да използват слабостта на позицията му, а освен това смятат, че е време президентът да им „върне“ отстъпките, направени от тях по въпроса за Обществото на народите.

Основният въпрос на следващия етап на мирната конференция е германският. Същността на американската позиция по отношение на Германия е да се ликвидира възможността тази страна отново да заплашва световния мир, да се отслаби нейното влияние в Европа и в света, да се подрони външноикономическата ѝ експанзия, конкурираща американската. В същото време президентът и неговите съветници не желаят пълното отслабване на Германия, което би довело до нарушаване на равновесието в Европа. Още при пристигането си за конференцията Уилсън заявява пред журналисти, че мирният договор с Германия не трябва да бъде „грабителски“. В противен случай САЩ са готови да сключат сепаративен договор с Германия¹⁶⁶.

Стремежът на САЩ да се изработи умерен договор с победена Германия е продиктуван и от ясно съзнаваната заплаха от разпространението на идеите на болшевиизма в Централна Европа. Уилсън разбира, че налагането на тежки мирни условия биха могли да доведат до политическа нестабилност и утвърждаване на левите сили в страната. Характерно в това отношение е неговата позиция в подкрепа за оказване на широка продоволствена помощ с цел да се поддържа стабилно правителство срещу опасността от болшевиизма¹⁶⁷.

В отношението си към проблемите на германския договор САЩ са поддържани в известна степен и от Англия. С победата над Германия тя е успяла да постигне основните си цели – унищожаването на германската военноморска сила, ликвидирането на германската хегемония в Централна Европа. Англия е на път да установи контрол и върху голяма част от германските колонии. Но подобно на САЩ, Англия не желае нарушаване на равновесието в Европа и замяната на германската хегемония с френска. Л. Джордж споделя и опасенията на президента от засилването на болшевишката опасност в Германия¹⁶⁸.

Най-горещият привърженик на т. нар. „картагенски мир“ за Германия е френският премиер Ж. Клемансо. Още в началото на конференцията той представя широка програма, целяща отслабването на Германия като първа сила в Европа. Основните искания на Клемансо

включват предаването на Саарската област на Франция, граница по р. Рейн, образуване на независима германска държава по десния бряг на Рейн, изплащане на големи контрибуции¹⁶⁹. Франция поддържа и полските искания за Горна Силезия и част от Западна Прусия, отделянето на Източна Прусия от останалата част на Германия посредством полски коридор до Данциг, предаването на Судетската област на новообразуваната Чехословакия. Франция възразява категорично против идеята за „аншлус“ между Германия и немската част от бившата Австро-Унгария¹⁷⁰. Към основната идея, вложена в системата на малките държави, граничещи със Съветска Русия като „санитарен кордон“ срещу болшевишкото влияние, Франция се стреми да добави и функцията на антигермански блок.

По въпросите за границите на Германия, разисквани в края на март, в Съвета на 4-те избухват остри спорове. Уилсън, подкрепян донякъде от Л. Джордж, се противопоставя на френските искания за Саарската област, границата по Рейн и образуването на отделна германска държава в Рейнската област¹⁷¹. Стига се даже дотам, че Клемансо напуска едно от заседанията. За напускане започва да говори и президентът, който в началото на април нарежда да се подготви отпътуването му от Париж. Но и двете страни разбират, че е необходим компромис и в началото на април той е постигнат. Саарската област е поставена под контрола на Обществото на народите с възможност за плебисцит след 15 години, демилитаризира се 50 км ивица по брега на Рейн, левият му бряг е окупиран от френски войски. САЩ и Англия се съгласяват да сключат гаранционен пакт с Франция срещу евентуална нова опасност от страна на Германия. От своя страна Клемансо сменя възраженията си по въпроса за включването на доктрината Монро в Устава на ОН¹⁷².

До остри спорове се стига и по въпроса за репарациите. Още след края на войната Л. Джордж и Клемансо правят публични изявления, че „Германия ще плати за всичко“. В началото на конференцията френската делегация предлага репарационна сума от 200 млрд. долара. Английските искания са умерени, тъй като Англия не желае отслабването на Германия до положението на второстепенна сила в Европа. Първоначално английските искания са за сума от 120 млрд. долара, а после се снижават до 47 млрд. долара¹⁷³. Американската позиция от своя страна съдържа искания за минимален обем на репарациите с включване на окончателната сума в текста на мирния договор. Сумата, която американските експерти смятат за възможна за изплащане, варира от 12 до 40 млрд. долара, а самият президент споменава 25 млрд. долара¹⁷⁴.

Въпросът за репарациите в специалната комисия се усложнява от искането на експертите на Антантата да се обвържат репарациите с техните военни дългове към САЩ, но американските представители категорично отхвърлят тази идея. Накрая се стига до компромисното

решение въпросът за окончателната сума на репарациите да се предаде на специална комисия, която да завърши своята работа до 1 май 1921 г.¹⁷⁵ На практика искането на американската делегация да се фиксира сумата на репарациите в германския мирен договор не се осъществява. След отказа на Конгреса да ратифицира мирните договори, въпросът за репарациите остава да бъде решен само от Антантата от позицията на победителя.

В хода на конференцията президентът Уилсън влиза в остър конфликт и с италианските представители. Спорът се заражда по повод претенциите на Италия за Далмация и Фиуме. Президентът отказва да признае всички италиански искания, които се базират на тайния договор между Италия и Антантата от 'април' 1915 г. Приемайки граница в полза на Италия в Тирол, Уилсън се противопоставя на претенциите ѝ за Истрия и Фиуме, като прави предложение, според което Фиуме остава в границите на новата югославянска държава¹⁷⁶. На 20 април италианският премиер Орlando заявява, че той няма да подпише германския договор, ако не се реши в полза на Италия въпросът за Адриатика. Три дни по-късно президентът се решава на необикновена стъпка, като предоставя на пресата своето предложение. На другия ден Орlando публикува своя отговор и заедно с всички италиански представители напуска Париж¹⁷⁷.

Демонстративният жест на италианския премиер не прави необходимото впечатление. Той не получава подкрепата на съюзниците си от Антантата. Съзнавайки, че отсъствието им от Париж и особено от церемонията по представянето на мирния договор на Германия, предвидена за 7 май, не е в тяхна полза, Орlando и останалите членове на италианската делегация се завръщат на конференцията. По предложение на полк. Хауз и Тардьо се стига до компромис, според който Фиуме става свободен град и по-голямата част от Далмация се предава на югославянската държава¹⁷⁸. Твърдата позиция на президента изиграва своята роля за ограничаване на прекомерните искания на Италия, но окончателното решение на италианските претенции на Балканите, в Средиземно море и Мала Азия остават за разрешаване в следващите етапи на конференцията, когато САЩ вече се оттеглят от нея.

Временната криза, възникнала след напускането на италианците е използвана умело от японците. Още в началото на конференцията те предявяват искане за получаване на германската арендна територия Шантунг в Китай, базирайки се на своето участие във войната. Освен това Япония иска и германските колонии в Тихия океан, лежащи на север от екватора¹⁷⁹. На тези искания веднага се противопоставят китайските представители и въпросът е отложен.

В края на април, използвайки напускането на италианската делегация, японците искат незабавното решаване на въпроса. Те получават подкрепата на Англия и Франция. В американската делегация настъпва

роенията са срещу японските искания, тъй като те нарушават доктрината на „отворените врати“, която включва гаранции за териториалната цялост на Китай. Държавният секретар Р. Лансинг дори заявява, че е по-добре Япония да остане извън Обществото на народите, отколкото да ѝ се предаде част от Китай и с това да се нанесе удар върху американското влияние в Далечния изток¹⁸⁰. Полковник Хауз се колебае по тактически причини. Президентът е подложен на силен натиск и създалата се криза с италианците, предстоящото приемане на устава на ОН и англо-френската подкрепа на японските искания го принуждават към компромис. Член 156 до 158 на германския договор прехвърлят правата на Германия в Шантунг върху Япония¹⁸¹. Отстъпката на президента по въпроса за Шантунг представлява нова брънка във веригата на неговите неуспехи на мирната конференция.

На 7 май в двореца *Трианон* във Версай готовият мирен договор с Германия е предаден на нейните делегати. След проучване на условията германската страна предявява искания за промяната на ред клаузи. Под натиска на Клеманско възраженията са отхвърлени. На 28 юни в тържествена обстановка в Огледалната зала на Версайския дворец, там, където през януари 1871 г. бе обявено създаването на Германската империя, мирният договор е подписан от германските представители.

С изработване Устава на ОН и подписването на германския мирен договор президентът Уилсън смята, че е постигнал две от големите цели на своята мирна програма – създадена е световна организация за поддържането на мира и е отстранена (според него) опасността от германския империализъм. Сега остава да се разреши и третата главна цел на неговата програма – премахване на заплахата от социална революция, ликвидиране на опасността от разпространение на болшевизма.

Отношението на САЩ и Антантата спрямо главния носител на идеите на империализма в предвоенния свят намира своето формално изложение в мирния договор с Германия. Политиката към Съветска Русия, главен носител на идеите на социалната революция, не намира изложение в документ, подобен на Версайския договор. Но въпреки това „руският въпрос“ присъства неизменно на преговорите в Париж. Един от биографите на президента, Р. Бейкър, обяснява това, като отбелязва, че докато идеите на Прусия (разбирай империализма – б. м., П. П.) бяха напълно победени, то идеите на Русия набираха сила¹⁸².

Политиката на президента към Съветска Русия на мирната конференция преминава през няколко фази. Главната цел остава една и съща – унищожаване на болшевишките идеи в Русия, връщането ѝ към системата на буржоазна демокрация, родена от Февруарската революция от 1917 г., както и предотвратяване на разпространението на идеите на социалната революция в Европа и в света.

За разлика от „твърдите“ сили на конференцията, представяни главно от Франция (Клемансо и маршал Фош) и консерваторите в английското правителство, начело с У. Чърчил, които предлагат употребата на сила срещу болшевишка Русия, президентът Уилсън е привърженик на политическите методи в борбата срещу болшевизма¹⁸³. Причините за отказа му да подкрепи политиката на открита военна интервенция се съдържат в неговото убеждение, че идеите на социалната революция, възплътени в болшевишка Русия, не могат да бъдат победени с оръжие. Още в края на януари той заявява на своите партньори: „... съюзниците, встъпвайки в борба с болшевизма с оръжие в ръка, в действителност помагат на делото на болшевизма. Убеждението, че съюзниците действат против народа и искат да установят свой контрол върху страната даде възможност на болшевиките да наберат цели армии. Ако съюзниците успеят да отхвърлят своята гордост и естествено отвращение към болшевизма и се срещнат с представителите на всички организирани групировки (в това число и с болшевиките – б. м. П. П.), това ще нанесе сериозен уцърб на болшевизма.“¹⁸⁴

Плод на търсенето на политически подход към проблемите на болшевизма е изпращането на неофициална американска мисия начело с У. Бъклер през януари 1919 г. в Стокхолм за преговори с намиращия се там съветски представител Литвинов. Предложенията на Литвинов се свеждат до искане да се сключи мир между Съветска Русия, САЩ и Антантата, като болшевишкото правителство е готово на големи отстъпки – политическа амнистия, икономически концесии, спиране на революционната пропаганда в чужбина¹⁸⁵.

Готовността на болшевишкото правителство на отстъпки несъмнено оказва влияние върху президента и на 16 януари той подкрепя предложението на Л. Джордж за свикване на конференция на представителите на всички политически сили в Русия на Принцевите острови в Мраморно море. Съгласието на президента за преговори между различните руски групировки не е обвързано с признаването на болшевишкото правителство дори „де факто“. Поддръжката му за тази конференция е свързана с надеждите, че болшевиките, лишени от пропагандната теза, са единствените защитници срещу чуждестранната интервенция, ще бъдат погълнати като политическа сила от останалите течения и в Русия отново ще може да се възстанови системата на буржоазната демокрация¹⁸⁶.

Идеята на Л. Джордж и Уилсън дава възможност за реално премерване на политическите сили в Русия. Въпреки известни колебания и възражения, правителството на Ленин на 4 февруари дава съгласието си за участие в конференцията¹⁸⁷.

Подхода на президента и Л. Джордж обаче не е приемлив за привържениците на твърдата политика в Антантата. Не са съгласни

с него и представителите на различните групировки в бялото движение. Обединеният блок на консервативния подход на някои представители на Антантата и руските противници на болшевиизма правят всичко възможно конференцията да не се проведе и в крайна сметка я провалят¹⁸⁸.

След провала на конференцията на Принцевите острови президентът и Л. Джордж предприемат нова стъпка в търсене на контакти с болшевишкото правителство, одобрявайки изпращането на неофициална информационна мисия в Москва, водена от члена на американската делегация У. Булит. Инструкции за мисията си Булит получава от държавния секретар Лансинг, тъй като през февруари президентът се намира във Вашингтон. Допълнителни инструкции са дадени от полк. Хауз и секретаря на Л. Джордж, Ф. Кер. Докато Лансинг смята мисията за неофициална и напълно информационна, под влияние на разговорите с полк. Хауз и Ф. Кер, Булит остава с впечатлението, че неговата задача е да подготви сключването на мирен договор със Съветска Русия¹⁸⁹.

Мисията на Булит представлява инициатива главно на либералите в американската администрация, чиито главни представители са Хауз, У. Бъклер и У. Булит. Но срещу тях има силна опозиция в лицето на държавния секретар Лансинг, ръководителя на Американската продоволствена администрация Х. Хувър, влиятелния експерт по международно право Д. Х. Милър. Самият президент, въпреки известни колебания, плод на които е и мисията на Булит, продължава да стои твърдо на позицията за непризнаване на болшевишкото правителство.

В началото на март Булит вече е пристигнал в Москва и води преговори с Ленин, Чичерин и Литвинов. Бързо се постигат договорености за сключване на мирен договор. Той съдържа сериозни отстъпки от страна на болшевишкото правителство – запазване властта на съответните групировки в контролираните от тях райони, амнистия за политическите затворници, изплащане на дълговете на царското правителство. От своя страна САЩ и Антантата се задължават да прекратят икономическата блокада и да изтеглят чуждите войски от Русия. Естествено главното условие на Ленин е признаването на болшевишкото правителство¹⁹⁰.

Резултатите от мисията на Булит не са одобрени от президента, тъй като неговата позиция на непризнаване на болшевишкото правителство изключва подписването на договор с него. Освен това и Уилсън, и Л. Джордж се намират под натиска на привържениците на твърдата ръка сред своите приближени, а също трябва да се съобразяват и с позицията на Франция и групировките на руските противници на болшевиките. На практика цялата мисия на Булит е дезавуирана от президента.

Отказът на президента да влиза в преки преговори с болшевиките

не означава, че той отстъпва напълно под натиска на привържениците на пряка военна интервенция в Русия. На съвещанието на 4-те на 27 март маршал Фош представя план за участие на войски на Антантата във военни действия директно срещу болшевишките армии. Това предложение е отхвърлено решително от президента. Той произнася дълга тирада, в която между другото казва: „Думата „болшевизъм“ означава много и различни неща. По мое мнение всеки опит да се спре революционното движение, като му се противопоставят армии е равносилно на опит да се спре наводнение с помощта на метла. Освен това армиите могат да бъдат заразени от болшевизма, срещу който са изпратени да воюват. Между двете сили, изправени една срещу друга, съществува възможност да се породят симпатии. Единственият начин да се работи срещу болшевизма е да се ликвидират неговите корени. Това обаче е трудна задача, тъй като ние не знаем точните причини. Във всички случаи една от причините е, че хората са несигурни в бъдещите си граници, в правителствата, на които трябва да се подчиняват, и в същото време отчаяно се нуждаят от храна, транспорт и възможност за работа. Следователно има един начин да бъде забравен болшевизма – да се определят границите и да се отворят всички врати за търговски отношения.“¹⁹¹

От думите на президента става ясно каква алтернатива предлага той на болшевизма поне на този етап – пълен отказ от политиката на сила, тъй като тя не може да реши проблема, а ще го направи по-остър. От друга страна, става въпрос за търсенето на възможности за подкопаване на идеите на социалната революция чрез подобряване на икономическото положение и постигане на социална стабилност в системата на буржоазната демокрация. Този възглед кара президента да одобри проекта на Х. Хувър за оказване на продоволствена помощ на Русия чрез посредничеството на Фр. Нансен и без формални директни ангажменти с болшевишкото правителство. Акцията с продоволствена помощ фактически повтаря целите, преследвани с идеята за общата конференция на Принцевите острови – да се намали влиянието на болшевишкото правителство, използвайки всякакви методи, изключвайки политиката на въоръжена интервенция. Анализирайки тази политика на президента, някои изследователи не без основание виждат в нея корените на плана Маршал от годините след Втората световна война, когато американската продоволствена и икономическа помощ също бе насочена срещу разпространението на идеите на комунизма в Западна Европа¹⁹².

На практика политическият подход на президента към Съветска Русия не става водещ на мирната конференция. Една от причините за това е надмощието на привържениците на политиката на сила. Освен това, от гледна точка на събитията през лятото и есента на 1919 г. (борбата за ратификацията на германския мирен договор от

Конгреса, която отнема цялото внимание на президента), неговата политика не получава развитие, а остава на позицията, заета в началото на конференцията – непризнаване на болшевишкото правителство. Тази позиция в политиката на САЩ остава за дълги години, до влизането на Ф. Д. Рузвелт в Белия дом. В заключение може да се каже, че в политиката си по руския въпрос Уилсън търпи поражение, въпреки че неговият подход към проблемите на социалната революция представлява потенциално несъмнено по-сериозна опасност за Съветска Русия, отколкото тази на привържениците на въоръжената интервенция.

Оценявайки постиженията и слабостите на политиката на президента Уилсън на мирната конференция в Париж, може да се направи изводът, че неговата мирна програма е осъществена частично. Президентът несъмнено има успех в прокарването на основната си идея – създаването на Обществото на народите. Това е главното в неговите намерения и според разбиранията му компромисите и отстъпките, направени в договора с Германия (а частично и по въпроси, свързани с договорите с другите германски съюзници), стоят на втори план и могат да бъдат поправени в бъдеще в рамките на Обществото на народите. Именно чрез новата международна организация президентът се надява да прокара в бъдеще американското политическо и икономическо влияние с неговата крайна цел – постигане положението на световен лидер за САЩ. Според президента новата организация, функционираща на основата на принципите на буржоазния либерализъм и реформизъм, ще бъде в състояние да отстранява както заплахите от рецидивите на империализма, така и опасността от социалната революция.

6. КРАХЪТ НА МИРНАТА ПРОГРАМА НА ПРЕЗИДЕНТА УИЛСЪН

На следващия ден след подписването на Версайския договор президентът и по-голямата част от американската делегация отпътуват за САЩ. Там текстът на договора трябва да бъде представен в Конгреса, където предстои да бъде обсъждана неговата ратификация. Още от самото начало става ясно, че битката за ратификацията ще бъде трудна.

Опозицията в Конгреса срещу мирния договор с включения в него Устав на Обществото на народите се води главно от т. нар. изолационисти. Но изолационизма от 1919 г. има ред специфични особености, отличаващи го от традиционния изолационизъм от края на XVIII и през по-голямата част на XIX в.

Една от особеностите на изолационизма от 1919 г. е неговият двойствен характер. Част от изолационистите, насочени от сенатора Х. К. Лодж, критикуват Устава на ОН и германския договор не

толкова от позициите на „чистия изолационизъм“, а главно водени от недоволство от част от идеите, заложили в двата документа. Втората основна група на изолационистите са т. нар. „непримирими“ начело със сенаторите У. Бора и Р. Лафолет. Тази група е принципиен противник на нарушаване на американската изолация и въвлечането на страната в системата на световните международни отношения. Условно двете групи на опозицията могат да бъдат разделени като десни и леви.

Няколко основни фактора определят позицията на десницата – групата на Х. К. Лодж. Първият от тях е свързан с партийната борба, разгарящата се в страната след края на войната. Победите на Демократическата партия в президентските избори през 1912 и 1916 г. са достатъчен повод републиканците в Конгреса да вложат всички усилия за дискредитация на политиката на Уилсън с оглед предстоящите през 1920 г. нови президентски избори. Лидерите на републиканците съзнават, че успешната ратификация на договора, донесен от Париж, ще бъдат силен аргумент в полза на демократите и това до голяма степен ще реши въпроса за новия президент на страната. Неуспехът на демократите в частичните избори за Конгреса през ноември 1918 г. се дължи повече на причини от вътрешнополитически характер и не може да служи за сигурна гаранция, че нацията няма да избере отново президент демократ, успял да извоюва авторитет в световен мащаб.

Ожесточената борба около ратификацията на договора е отражение и на конституционния конфликт между двете най-важни държавни институции – законодателната и изпълнителната власт. Още в своя ранен академичен труд за системата на властта в Съединените щати Уилсън отдава предпочитанията си на силната президентска власт и подчинената роля на законодателното тяло. С влизането си в Белия дом Уилсън упорито провежда линията на приоритета на изпълнителната над законодателната власт и историята на неговите два мандата са изпълнени с много примери за това. Ето защо борбата около ратификацията включва като съществен елемент спорът за приоритета между тези две институции.

Един от факторите, определящи позицията на групата на Лодж, е свързан с борбата между различните икономически групировки за влияние върху правителствената администрация и външната политика на страната. Противопоставени са главно финансовата групировка на Морган и широк „антиморганов“ блок, ръководен от групировката на Рокфелер.

Борбата между Морган и Рокфелер има своите корени още в началото на века, когато групата на Рокфелер е принудена да отстъпи пред преобладаващото влияние на Морган. Това влияние се засилва по време на президентските мандати на Уилсън. Морган е главният кредитор на президентските кампании на Уилсън и му оказва под-

дръжка в основните му икономически и финансови реформи през 1913–1914 г. Основната финансова помощ за Антантата през годините на войната се провежда също чрез посредничеството на банковата група на Морган. Всичко това дава основание на Лодж през септември 1919 г. да отправи срещу групировката на Морган обвинения, че тя е заинтересована от бързата ратификация и свързаните с това печалби от уреждането на финансовите и икономическите клаузи на договора¹⁹³.

От своя страна групата на Рокфелер и свързаните с нея в анти-морганов блок промишлени групи на Гугенхайм, Мелън, Дюпон и др. в годините на войната успяват да натрупат също големи печалби. Но липсата на възможност за пряко влияние върху правителствената администрация представлява пречка за прокарването на изгодна за тях вътрешна и външна политика. Този блок е обединен и поради специфичната особеност, че за разлика от групата на Морган, която извлича своите печалби предимно от финансови операции, често пъти в сътрудничество с големите английски банки, неговите доходи се получават главно от промишлена дейност. Ето защо групата на Рокфелер е заинтересована главно от възможностите за достъп до световните източници на суровини и пазари. Тук тя се сблъсква с мощта и влиянието на Англия и Франция. Недоволни от решенията на конференцията, които запазват и дори засилват английското и френското влияние в колониите, тази група става сериозен представител на антианглийските настроения, разгръщащи се силно през лятото и есента на 1919 г. в САЩ¹⁹⁴.

Фактически най-важният елемент в съпротивата на лоджистите е недоволството от начина, по който президентът е водил преговорите и недостатъчните според тях резултати, постигнати от него. Лодж и неговите привърженици не са принципни противници на активното участие на САЩ в световните международни отношения. Още от края на XIX в. Х. К. Лодж е един от водещите експанзионисти в американския политически елит. Лоджистите смятат, че в Устава на Обществото на народите правата на САЩ като световен лидер не са защитени достатъчно и ръководната роля на Америка не е напълно осигурена. Десните изказват опасения, че посредством Обществото на народите другите велики сили могат да се намесват в западното полукълбо, т. е. да бъде нарушена доктрината Монро. Те смятат, че, участвайки в ОН, САЩ могат да бъдат ограничени в правото си да определят сами основните насоки на външната си политика и да бъдат принудени да се ангажират в разрешаването на конфликти и спорове против техните интереси¹⁹⁵.

Като цяло дясната опозиция на мирния договор изразява интересите на една група опозиционни политици, недоволни по-скоро от начина на действие и резултатите, постигнати от президента, отколко-

то от принципната основа на президентската програма – напускането на изолационизма и установяването на американско политическо и икономическо лидерство в световен мащаб.

Втората групировка в лагера на изолационистите – т. нар. „непримирими“, водени от сенаторите У. Бора и Р. Лафолет – има пъстър състав, ползва се от поддръжката на различни организации. Като цяло тя изразява интересите на част от дребните и средните собственици, които се противопоставят искрено на намеренията на водещите политически сили за изоставяне на традиционния изолационизъм и предприемане на експанзия в световен мащаб.

Изолационистките намерения сред тези слоеве на средните американци имат своите корени още от края на XIX и началото на XX в., когато се разгаря борбата около въпросите на външната експанзия. По-късно, в навечерието на Световната война, привържениците на изолационизма обвързват своите искания с програмата на Прогресивната партия, очаквайки провеждането на либерални реформи, които трябва да подобрят тяхното несигурно икономическо положение в обстановката на бързия растеж на едрите монополистически групировки. Така една от основните причини за изолационистките настроения на тази обществена група може да се намери в предпочитанието, което те отдават на проблемите от вътрешен характер. Предоставяйки предимство на вътрешнополитическите реформи, тези изолационистки кръгове смятат, че една активна външнополитическа експанзия може да забави или да попречи на тяхното провеждане.

Успоредно с това, изхождайки от позициите на традиционния изолационизъм, групата на „непримиримите“ се противопоставя на някои елементи от постигнатите договорености в Париж. На критика е подложена слабата защита на доктрината Монро, заплахата от намеренията на ОН във вътрешните работи на САЩ, прекомерното засилване на Англия и Франция в Европа и колониите. Особено възмущение у „непримиримите“ предизвиква водещата роля на Англия в Обществото на народите. Именно тези възгледи представляват допирните точки на лявата опозиция с групата на лоджистите и правят възможен един съюз между тях.

Редица представители на „непримиримите“ критикуват и недемократичния начин на изработването на Устава и договора – използването на тайната дипломатия, въпреки обещанията на президента. Критikuвайки недемократичността на някои клаузи на германския договор, „непримиримите“ се опасяват, че САЩ ще бъдат замесени в грабителската империалистична политика на европейските държави и свързват съпротивата си срещу ратификацията със защитата на демократичните традиции в американската политическа система и външна политика¹⁹⁶.

Като цяло опозицията срещу Уилсън в Конгреса не е еднородна. Противниците на договора действат от различни позиции с малки изключения. Докато групата на лоджистите критикува политиката на Уилсън от дясно, от позициите на крайния експанзионизъм, то групата на „непримиримите“ е свързана с традиционния изолационизъм, давайки предимство на процесите на демократизация и реформи вътре в страната пред политиката на световна експанзия. Двете групировки в Конгреса сключват временен съюз, за да отхвърлят Устава на ОН – главният обект на техните нападки.

Опозицията срещу договора с включения в него Устав на ОН започва да се оформя още в сесията на 66 конгрес, свикана на 19 май. В резултат на изборите през ноември 1918 г. републиканците получават мнозинство в двете камари на Конгреса. Демократическата партия изгубва четири сенаторски места в пола на републиканците, които сега имат 49 сенатори срещу 47 на демократите. В Камарата на представителите републиканците имат 237 мандата срещу 191 за демократите¹⁹⁷. По конституцията договорът трябва да бъде ратифициран в Сената, като за това е необходимо квалифицирано мнозинство – минимум 64 гласа от всичките 96. Или с други думи – противниците на договора трябва да съберат повече от 32 гласа, за да отклонят ратификацията.

Едно от обвиненията на Конгреса срещу президента е, че той не го информира за работата на конференцията. Това обвинение се засилва от забавянето на официалното представяне на текста на договора в Сената – чак на 10 юли, след завръщането на президента от Париж. Но текстът на договора успява да стигне до ръководителя на опозицията сенатора Лодж посредством финансовия експерт на делегацията Т. Ламонт. Този текст достига до Вашингтон и чрез германската преса, която го публикува след 7 май. Причината Уилсън да забави официалното представяне на договора в Конгреса е взетото решение на конференцията той да се пази в тайна до подписването му от германците. Сега Конгресът отправя обвинение срещу президента, че крие договора. Този инцидент в началото на юли засилва подозрителността на опозицията.

На 14 юли официалният текст на договора е представен за обсъждане в сенатската комисия на външните работи. Смяната на позициите в 66 конгрес се е отразила върху състава на комисията. В нея влизат 10 сенатори републиканци и 7 демократи. Председател на комисията е Х. К. Лодж. Така от самото начало републиканската опозиция има възможност да влияе силно върху процеса на ратификация на договора.

Работата на комисията протича в два етапа. По време на първия – от 14 до 29 юли – става формалното прочитане на текста на договора. Придържайки се към тактиката на протакането, Х. Лодж като пред-

седател на комисията се заема сам с това. Четенето продължава две седмици и често при почти пълното отсъствие на членовете на комисията, които естествено са добре запознати с текста. По време на втория етап – от 31 юли до 12 септември, на публични заседания комисията изслушва членове на парижката делегация и различни експерти – Лансинг, Д. Х. Милър, Б. Барух – общо около 60 души. Само текстът на тези показания представлява том с 1297 страници¹⁹⁸. Атмосферата в комисията е открито враждебна и „Ню Йорк Таймс“ на 5 август я сравнява с орган на инквизицията¹⁹⁹.

Основните въпроси на комисията са отправени към слабите точки на Устава – осигуряването на доктрината Монро, член 10 от Устава, въпросът за правото на напускане на ОН, проблемът за Адриатика, Шантунг и др.²⁰⁰

Като свидетел пред комисията на 19 август говори президентът. Основните въпроси към него се свеждат до няколко пункта. На първо място е въпросът за член 10 от Устава на Обществото. Президентът обстойно обяснява на членовете на комисията, че този пункт стои в основата на бъдещата дейност на Обществото на народите и не съдържа условия, които могат да ограничат свободата на действие на САЩ. Особено деликатен е въпросът, свързан с признанието на президента, че до пристигането му в Париж не е знаел за съществуването на тайните договори на Антантата. Отрицателният отговор на този въпрос и сега възбужда спорове дали президентът е направил опит да заблуди комисията или става въпрос за грешка на паметта²⁰¹. Като цяло представянето на президента пред комисията не е особено убедително и общото впечатление е, че позициите на противниците на договора се засилват.

Самият президент съзнава ясно, че разгърнатата се кампания в страната на противниците на договора отслабва неговите позиции. Ето защо той взема решение да се обърне пряко към общественото мнение, като организира пропагандно пътуване из цялата страна. Въпреки съветите на близките му сътрудници, с оглед на здравословното му състояние, Уилсън решава да предприеме пътуването.

Пропагандната обиколка започва на 3 септември. На следващия ден президентът произнася първата си реч в Кълъмбъс, Охайо. До 25 септември той посещава 28 града и произнася 37 речи. Освен това дава многобройни интервюта, участва в тържествени паради и приеми²⁰². Физическото и психическото натоварване е огромно.

Основният мотив в речите на президента е защитата на Устава на Обществото на народите като средство да осигуряване на американското влияние в новата система на международни отношения. Президентът набляга върху промишленото, финансовото и търговското превъзходство на Съединените щати, които чрез системата на ОН ще им позволи да заемат ролята на световен лидер. В речите му се засяга

въпросът за произхода на Световната война и предупреждението, че ако се отхвърли Уставът на Обществото и с това и американското участие в него, то в Европа отново ще се създадат условия за нова, още по-унищожителна война. В изявленията си президентът се спира и на ролята на Обществото на народите за предотвратяването на опасностите от болшевизма²⁰³.

Агитационната обиколка на президента прекъсва внезапно. На 25 септември в Пуебло, Колорадо, той получава удар и след няколко дена лявата половина на тялото му е парализирана. Докаран в Белия дом на носилка, в следващите решаващи дни той няма възможност за влияние върху борбата за ратификацията в Сената. На практика поради болестта на президента и отсъствието на полк. Хауз, който се намира в Лондон, Демократическата партия в критичните дни на октомври и ноември остава без сериозен ръководител.

В началото на септември, докато президентът води своята агитационна обиколка, комисията за външните работи към Сената завършва своята работа и представя три доклада – на Лодж като ръководител на мнозинството в комисията, на сенатора демократ Хичкок и независим доклад от сенатора Макъмбър²⁰⁴. Докладът на Лодж е написан в ироничен, дори арогантен тон и по същество отрича всичко, постигнато на Мирната конференция, отразено в Устава и договора. Докладът завършва с 45 поправки и 3 уговорки. Докладът на малцинството, представен от Хичкок, се противопоставя на заключенията на доклада на Лодж, отрича поправките и уговорките. Докладът на Макъмбър поддържа договора с известни поправки²⁰⁵. На 15 септември започва обсъждането на договора в Сената.

Въпреки оформилата се силна опозиция в Сената и пропагандата, водена от близката до изолационистите преса, общественото мнение в страната като цяло е склонно да подкрепи политиката на президента. Двеста и петдесет видни политически и обществени дейци подписват петиция до Сената за одобряване на договора. Сред тях са 10 губернатори, експрезидентът Тафт, Т. Едисон. Друга петиция, подписана от духовници от всички вероизповедания, дава възможност да се съди, че само 5 % от тях се изказват против Обществото на народите. От важно значение е проведената анкета сред пресата. На нея са подложени 1377 вестника с общ тираж 21 млн. екземпляра. От тях 718 вестника с тираж от 10 млн. се изказват за приемане на договора без уговорки, 478 с тираж около 7 млн. – за влизане в Обществото с известни уговорки и само 181 вестника с тираж 4300 хил. екземпляра се обявяват категорично против приемането на договора. Договорът е подкрепен и от Американската асоциация на bankerите, адвокатите и 96% от членовете на Търговската камара. От 48 щатски конгреса, 32 изказват също одобрение за влизането на САЩ в Обществото на народите²⁰⁶. Но влиянието на общественото мнение в момента не може да се противопостави на опозицията в Сената.

За Сената е ясно, че поправки в един вече приет на международна конференция договор са невъзможни и ги отхвърля. Тогава Лодж увеличава броя на уговорките на 14, като включва в тях голяма част от поправките. Уговорките като едностранен акт могат да бъдат включени в договора. Смисълът на уговорките е следният:

1. САЩ имат право да съдят сами дали са изпълнени задълженията им като член на ОН в случай, че решат да напуснат Обществото.

2. САЩ не поемат никакви задължения относно защитата на териториалната цялост и политическия суверенитет на всяка страна или участие в съвместни действия, произтичащи от чл. 10 от Устава на ОН, без за това да има съответно решение на Конгреса.

3. Без акт на Конгреса правителството на САЩ не може да поеме никакъв мандат в системата на ОН.

4. Вътрешните въпроси на страната не могат да бъдат обект на разглеждане от ОН.

5. Доктрината Монро не подлежи на юрисдикцията на ОН. Нейната интерпретация е изключително право на САЩ.

6. САЩ не са съгласни с членовете на договора, засягащи въпроса за Шантунг.

7. Конгресът запазва за себе си правото да определя начина за назначаването на американските представители в ОН и неговите комисии.

8. Репарационната комисия няма право да се намесва в търговията между САЩ и Германия без санкцията на Конгреса.

9. САЩ не могат да бъдат свързани с каквито и да е разходи в рамките на ОН без акт на Конгреса.

10. Ако САЩ се съгласят с план за съкращаване на въоръженията, предложен от ОН, то те запазват за себе си правото на увеличаване на въоръженията си в случай на военна заплаха, без да сезират мнението на ОН.

11. САЩ могат да разрешат на граждани на държава, скъсала с ОН, да продължават своите търговски, финансови и други дела в Америка.

12. САЩ запазват правото на защита на интересите на своите граждани в чужбина.

13. САЩ няма да участват в международната организация на труда, докато не бъде взето решение на Конгреса.

14. САЩ няма да се считат обвързани с каквото и да е решение на ОН или неговия съвет, ако при гласуването някой член на Обществото притежава заедно със своите доминиони или колонии повече от един глас²⁰⁷.

Тези уговорки са придружени от специална 15-та уговорка, че договорът ще влезе в сила, ако три от четирите велики държави (Англия, Франция, Италия и Япония) одобрят 14-те уговорки.

Както се вижда, уговорките на Лодж са насочени към запазване на Съединените щати на пълна свобода на действие по въпроси, които те ще сметнат, че принадлежат изключително към техните интереси. Особено е подчертана и ролята, която Американският конгрес трябва да играе при определянето на външната политика и отношенията на Обществото на народите. Специално внимание е отделено на запазването на хегемонията на САЩ в Западното полукълбо и отричането на всякаква възможност за намеса на европейските държави в този район. Израз на твърдата поддръжка на политиката на „отворени врати“ се съдържа в шестата уговорка, която не признава прехвърлянето на Шантунг към Япония. От някои уговорки става ясно, че изолационистите са изпълнени с подозрение към големите европейски държави по въпросите на въоръженията и колективните действия. Накрая антианглийските настроения са изразени достатъчно ясно в 14-та уговорка, която не зачита за Англия съвместно гласуване с нейните доминиони.

Предложените уговорки отразяват в преобладаващата си част мнението на дясното крило на опозицията – лоджистите. Техният анализ показва ясно, че тази групировка не отрича изцяло участието на САЩ в системата на Обществото на народите. Нейният стремеж е насочен, от една страна, към ограничаването на тези действия на Обществото, които могат да намалят самостоятелността на американската политика, и, от друга страна, чрез системата на уговорките да осигурят процедурно възможността САЩ да се ползват с изключителни права в ОН, което ще им осигури ролята на световен лидер. Част от уговорките (2, 3, 7, 8, 9 и 13) установяват надмощието на Конгреса над изпълнителната власт в областта на външната политика.

Около предложените уговорки в Сената се разгаря остра борба. Тя се следи с голямо внимание и в Европа. Двете най-големи сили – Англия и Франция – съзнават, че отказът на Конгреса да ратифицира договора ще постави под съмнение достигнатите в Париж договорености. Освен това е ясно, че без САЩ системата на Обществото на народите няма да бъде ефективна. Ето защо през септември и октомври двете страни изпращат специални мисии в САЩ и влизат в контакт с президента, за да му съобщят, че приемат уговорките към договора²⁰⁸.

Към компромис призовават президента и демократите в Конгреса. През първата половина на ноември ръководителят на демократите в Сената Хичкок има две срещи с президента, в които го убеждава да приеме уговорките. Но президентът, решил твърдо да отстоява своята позиция, а и воден от личната антипатия и омраза, които изпитва към Лодж, упорито отказва компромис. В навечерието на гласуването в Сената, Уилсън изпраща инструкция до сенаторите демократи, в която ги призовава да гласуват против уговорките на Лодж²⁰⁹.

На 19 ноември в Сената се провежда гласуване по договора. За ратификацията му са необходими минимум 64 гласа от общия брой 96. Но гласуването показва, че опозицията е спечелила битката. За договора без уговорките гласуват 38 сенатори, а 53 са против²¹⁰. С това Уставът на ОН и мирният договор с Германия са отхвърлени

Гласуването на 19 ноември не е окончателната присъда над договора. По предложение на двете партии се създава смесена комисия със задача да се изработят уговорки, приемливи и за двете страни. Президентът все още вярва, че може да наложи прокарването на договора в Сената. В началото на януари той заявява, че огромното мнозинство на американския народ одобрява влизането на САЩ в Обществото на народите и действията на Сената не трябва да се тълкуват като решение на нацията²¹¹.

Упоритостта на президента този път не стига до крайност. В края на януари той се съгласява с текста на пет уговорки, постигнати от двупартийната комисия. Те се отнасят до основните искания на опозицията – доктрината Монро, условията за излизане на САЩ от ОН и други въпроси, които не изменят коренно същността на Устава²¹². Но президентът не е съгласен на повече отстъпки.

Новото обсъждане на договора в Сената започва на 20 февруари. Характерното в обсъждането е търсенето на възможен компромис между уговорките, предлагани от лоджистите, и границата на отстъпките, приемани от демократите начело с Хичкок. Позицията на „непримиримите“ остава същата – те са решително против приемането на договора. Окончателното гласуване става на 19 март. Този път за приемане на договора гласуват 49 сенатори, против – 35 души. На привържениците не достигат 7 гласа за квалифицирано мнозинство, тъй като сега състава на Сената е от 84 души²¹³. С това окончателно Версайският договор и включеният в него Устав на ОН са отхвърлени.

Второто гласуване на ратификацията на договора през март 1920 г. представлява исторически момент в развитието на външната политика на САЩ през XX в., а и в историята на международните отношения в следвоенния период. Отхвърлянето на договора води отново до изолацията на САЩ от европейските и световните международни отношения. Разбира се, тук терминът „изолация“ трябва да се приеме с уговорка, тъй като както САЩ, така и другите големи европейски и световни сили – СССР и Германия, оставайки формално извън Обществото на народите, на практика оказват голямо влияние върху развитието на международните отношения и върху всеки конфликт, породен в Европа или извън нея.

Отказът на САЩ да влязат в Обществото на народите не означава, че опозицията е противник на идеята за постигане на положението на световен лидер. Отказът представлява само отхвърляне на идеята на

президента Уилсън за участие на САЩ в световната система на международни отношения в предложения вариант. Този вариант не задоволява дясната опозиция на президента, която смята че условията на Устава на ОН и германският договор не осигуряват достатъчни гаранции за американското световно лидерство. Лявата опозиция на президента от своя страна смята, че Уставът и договорот са изработени от недемократични позиции и ще въвлекат САЩ в империалистическата политика на големите европейски сили и с това ще се наруши американската традиция, водеща корените си още от времето на създаването на САЩ, те да не се намесват в делата на Стария континент.

Безспорно отхвърлянето на договора представлява и лична трагедия за президента. Разрушена е неговата концепция за либерални реформи в системата на буржоазното общество с водещото участие и лидерство на САЩ. Отказът на Сената изключва американското участие в първата в историята на човечеството международна световна организация. Сега могат да се правят догадки какъв би бил пътят на развитие на Обществото на народите с американско участие, би ли могло то да предотврати това, за което мечтаеше президентът — избягването на нов международен конфликт? Би ли могло Обществото на народите под американско лидерство да предотврати разпространението на идеите на социализма и в последна сметка да ги унищожи или видоизмени в степен, непредставляваща заплаха за системата на буржоазната демокрация? Би ли могло Обществото на народите да изпълни наистина ролята си на инкубатор на американското икономическо и политическо могъщество в световен мащаб?

На тези въпроси е трудно да се отговори. Но едно изглежда безспорно. Ако Американският конгрес бе ратифицирал Версайския договор и американски представител заседаваше в Женева, то съдбата на Европа след Първата световна война би била друга.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ще спомена само най-главните от тях В а к е r, R. S. Woodrow Wilson. Life and Letters. T. 1-8. New York, 1927-1939; Woodrow Wilson and the World Settlements. T. 1-3. New York, 1922-1923; В а к е r, R. S., W. E. D o d d. The Public Papers of Woodrow Wilson. 6 vols. T. 1-6. New York, 1925-1927; S e y m o u r, Ch. The Intimate Papers of Colonel House. 4 vols. Boston, 1926-1928; H o u s e, E. M., Ch. S e y m o u r. What Really Happened at Paris. The Story of the Paris Peace Conference, 1918-1919. New York, 1921; S e y m o u r, Ch. Woodrow Wilson and the World War. New Haven, 1919; L a n s i n g, R. The Peace Negotiations, A Personal Narrative. Boston, 1921; The War Memoirs of Robert Lansing. New York, 1935; D a n i e l s, J. The Wilson Era. Years of Peace. 1910-1917. Ithapel Hil, 1960; T u m u l t y, J. Woodrow Wilson As I Know Him. New York, 1921; M i l l e r, D. H. The Drafting of the Covenant. T. 1-2, 1928; изданието на същия автор, превърнало се в библиографска рядкост: My Diary at the Conference of Paris. T. 1-2., privately printed, Washington, D.C., 1928; G r a y s o n, C. Woodrow Wilson. An Intimate Memoir. New York, 1960 и др. Вж. също любопитното съвместно изследване на Зигмунд Фройд и Уилям Булит за личността на президента Уилсън: Thomas Woodrow Willson. Twenty-eight President of the United States. A Psy-

chological Study by Sigmund Freud and William C. Bullit, Houghton Mifflin Company Boston, The Riverside Press Cambridge, 1967 (руско издание Фрейд, З., У. Булит. Томас Вудро Вильсон. Двадцать восьмой президент США. Психологическое исследование. М., 1992).

² Lodge, H. The Senate and the League of Nations. New York, 1925; White, W. Woodrow Wilson. The Man. His Times and His Task. Boston, 1924; Seymour, Ch. American Diplomacy During the World War. New York, 1932; Nott, H. The Origins of the Foreign Policy of Woodrow Wilson. Baltimore, 1937.

³ Избривам само някои по-важни от тях: Lippman, W. U.S. Foreign Policy: Shield of Republic. Boston, 1943; Bailey, Th. A. Woodrow Wilson and the Lost Peace. New York, 1945; Cranston, R. The Story of Woodrow Wilson. New York, 1945; Bailey, Th. A. Wilson and the Peacemakers. New York, 1947; Link, A. S. Woodrow Wilson and the Progressive Era. New York, 1954; The New Freedom. Princeton, 1956; Wilson the Diplomatist. Baltimore, 1957; The Struggle for Neutrality, 1914–1915. Princeton, 1960; Behr, E. H. Woodrow Wilson and the Balance of Power. Bloomington, 1955; Hofstadter, R. The American Political Tradition, and the Men Who Made It, New York, 1955; George, A. Woodrow Wilson and Colonel House. A Personal Study. New York, 1956; Maitly, V. S. The United States and East Central Europe, 1914–1918. A Study of Wilsonian Diplomacy and Propaganda. Princeton, 1957; May, E. R. The World War and American Isolation. Cambridge, Mass., 1959; Mayer, A. J. The Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918. New Haven, 1959; Nott, H. The Origins of the Foreign Policy of Woodrow Wilson. New York, 1962; Gelfand, L. The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917–1919. New Haven, 1963; Galle, A. C. The Progressive Movement. New York, 1964; Link, A. S. Wilson: Confusions and Crises, 1915–1916. Princeton, 1964; Wilson: Campaigns for Progressivism and Peace, 1916–1917. Princeton, 1965; Rollins, Jr., A. B. Woodrow Wilson and the New America. New York, 1965; Levin, Jr., N.G. Woodrow Wilson and the World Politics. New York, 1968; Cooper, J. The Vanity of Power. American Isolationism and the First World War. 1914–1917. Westport, 1969; Temple, H.W.V. A History of the Peace Conference of Paris. 6 vols., New York, 1969; Walworth, A. Woodrow Wilson, New York, 1978.

⁴ Зубок, Л. И. Очерки США. М., 1956; Иноземцев, Н. Внешняя политика США в эпоху империализма. М., 1960; Лан, В. И. США: От Первой до Второй мировой войны. М., 1976. Наистина в някои изследвания се направи опит за по-обективен поглед, но и той си остава ограничен от идеологии, както и от полъха на „студената война“. Вж. Попова, Е. И. США: Борьба по вопросам внешней политики 1919–1922 гг. М., 1966; Белявская, И. А. Буржуазный реформизм в США, 1900–1914. М., 1968; Яковлев, Н. Н. Преступившие грань. М., 1970; Гершов, З. М. Нейтралитет США в Первой мировой войны. М., 1965; Вудро Вильсон. М., 1983; Виноградов, К. Б., В. В. Сергеев. Вудро Вильсон в дни войны и мира. – В: Новая и Новейшая история. Кн. 5–6. М., 1975; Уткин, А. И. Дипломатия Вудро Вильсона. М., 1989.

⁵ Генев, Г. П. Ньойският договор и България. С., 1935; Христов, Х. А. България, Балканите и мирът 1919. С., 1984; Пантев, А. Стратегически проекти за външната политика на САЩ в края на XIX – началото на XX в. – Год. СУ. Истор. фак., 75, 1982; Пантев, А., П. Петков. САЩ и България в годините на Първата световна война. С., 1983; кратката статия на А. Пантев „Специалните отношения“ между Англия и САЩ по време на Първата световна война“ (История и обществознание, 1986, № 2, 58–63); Петков, П. Основни доктрини в американската външна политика в края на XVIII и началото на XIX век. № – Пак там, 1988, № 5–6, 90–103; Петков, Р. The United States and Bulgaria in World War I. East European Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1991; Нови акценти в американската външна политика от Гражданската война до Първата световна война. – История, 1996, № 3–4, 55–73.

⁶ Baker, R. S. Woodrow Wilson. Life and Letters. T. 4. New York, 1931, p. 55; дори някои от неговите близки сътрудници говорят за невежество по въпросите на външната политика до влизането му в Белия дом; вж. Фрейд, З., У. Булит. Цит. съч., с. 154.

⁷ Bush, B. The Public Years. New York, 1922, p. 18.

⁸ Statistical Abstract of the United States, 1921. Washington D.C. 1922, p. 447; Bailey, T. A. A Diplomatic History of the American People, New York, 1964, p. 570.

⁹ Пак там, 568–572.

¹⁰ Сеймур, Ч. Архив полковника Хауз. Т. 1. М., 1932, с. 55, 59.

- ¹¹ Deutschland im ersten Weltkrieg. Bd. 2. Berlin, 1968, 89–96.
- ¹² История Первой мировой войны. Т. 2. М., 1975, с. 101.
- ¹³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (по-нататък FR), 1915, Suppl. I, р. 236.
- ¹⁴ Deutschland..., Bd.2, р. 202; Сеймур, Ч. Архив... Т. 2, с. 27.
- ¹⁵ Deutschland..., Bd.2, р. 202–203, 371–372.
- ¹⁶ Сеймур, Ч. Архив... Т. 2, 181–182.
- ¹⁷ В a i l e y, Т. А. Цит. съч., с. 573.
- ¹⁸ Ге р ш о в, З. М. Нейтралитет..., с. 78.
- ¹⁹ Statistical Abstract of the Unites States, 1921, р. 578s.
- ²⁰ FR 1915, Suppl. I, р. 513.
- ²¹ В a i l e y, Т. А. Цит. съч., с. 574.
- ²² F i s k, D. Inter-Ally Debts. Paris, 1924, р. 87.
- ²³ Ге р ш о в, З. М. Нейтралитет..., с. 164.
- ²⁴ Пак там, 196–197.
- ²⁵ Цит. по: И н о з е м ц е в, Н. Внешняя политика США..., с. 116.
- ²⁶ Я к о в л е в, Н. Н. Цит. съч., с. 78.
- ²⁷ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 1, с. 93.
- ²⁸ Пак там, т. 2, с. 68.
- ²⁹ Пак там, т. 1, с. 89.
- ³⁰ Пак там, т. 2, 189–190, 216.
- ³¹ В a i l e y, Т. А. Цит. съч., с. 368.
- ³² У т к и н, А. И. Цит. съч., 1989.
- ³³ За специалните отношения между президента и Хауз вж. у Ф р е й д, З., У. Були т. Цит. съч., 206–213, 218–219, 224–225, 244–247.
- ³⁴ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 2, с. 345.
- ³⁵ Пак там, т. 2, 65–66.
- ³⁶ В a i l e y, Т. А. Цит. съч., с. 585.
- ³⁷ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 2, с. 154.
- ³⁸ Пак там, т. 2, 210–214; У т к и н, А. И. Цит. съч., 103–104.
- ³⁹ FR, 1916, Suppl. I, р. 178.
- ⁴⁰ Пак там, с. 179.
- ⁴¹ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 2, 295–296.
- ⁴² Deutschland..., Bd. 2, 548–550.
- ⁴³ Л е н и н, В. И. Пълни събрани съчинения (ППС). Т. 30. М., 1970, с. 341.
- ⁴⁴ FR, 1916, Suppl. I, р. 398.
- ⁴⁵ Пак там, 402–404.
- ⁴⁶ Пак там, 1917, Suppl. I, 22–23; У т к и н, А. И. Цит. съч., с. 124.
- ⁴⁷ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 2, с. 309.
- ⁴⁸ Пак там, с. 310.
- ⁴⁹ Пак там, с. 295.
- ⁵⁰ FR, 1917, Suppl. I, 43–46.
- ⁵¹ Пак там, с. 47.
- ⁵² С е й м у р, Ч. Архив... Т. 2, с. 329.
- ⁵³ FR, 1917, Suppl. I, р. 147; У т к и н, А. И. Цит. съч., с. 133.
- ⁵⁴ F i s k, D. Цит. съч., с. 156.
- ⁵⁵ Пак там, с. 163.
- ⁵⁶ М o r i s o n, S. E. The Oxford History of the American People. New York, 1965, р. 862.
- ⁵⁷ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 77.
- ⁵⁸ М o r i s o n, S. E. Цит. съч., с. 862.
- ⁵⁹ С l a r k e, J. B. Industrial America in the World War. New York, 1966, р. 37; S o u l e, G. Prosperity Decade. New York, 1947, 16–17.
- ⁶⁰ W i l l i a m s, T. H. A History of the United States Since 1865. New York, 1964, р. 378.
- ⁶¹ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 7.
- ⁶² S e y m o u r, Ch. Woodrow Wilson and the World War, р. 175; S o u l e, G. Цит. съч., с. 30.

- ⁶³ Seymour, Ch. Woodrow Wilson and the World War, p. 177.
- ⁶⁴ F a u l k n e r, H. U. American Economic History. New York, 1960, p. 590.
- ⁶⁵ Пак там, с. 597.
- ⁶⁶ W i l l i a m s, T. H. Цит. съч., с. 381.
- ⁶⁷ M e y e r s, M. G. A Financial History of the United States. New York, 1970, p. 281.
- ⁶⁸ Statistical Abstract of the United States, 1921, p. 473.
- ⁶⁹ M o r i s o n, S. E. Цит. съч., с. 865.
- ⁷⁰ Statistical Abstract of the United States, 1921, p. 1003.
- ⁷¹ Д ж о р д ж, Д. Л. Военные мемуары. Т. 5. М., 1935, с. 36.
- ⁷² FR, 1916, Suppl. I., 178–179.
- ⁷³ Пак там, с. 398.
- ⁷⁴ Пак там, 1917, Suppl. I., 43–47.
- ⁷⁵ Пак там, 201–203.
- ⁷⁶ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 47.
- ⁷⁷ Пак там, т. 2, с. 142.
- ⁷⁸ FR, 1917, Suppl. I, p. 203.
- ⁷⁹ Пак там, Suppl. II, 97–98.
- ⁸⁰ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 29.
- ⁸¹ Пак там, с. 40.
- ⁸² T e m p e r l e y, H. W. V. A History... Т. 1, 169–171.
- ⁸³ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 43.
- ⁸⁴ Д ж о р д ж, Д. Л. Военные мемуары. Т. 4, с. 400.
- ⁸⁵ FR, 1917, Suppl. I, p. 138.
- ⁸⁶ M a m a t e y, V. C. The Place of the Germany's Satelities in the Woodrow Wilson Psychological Warfare: – In: Florida Universities Studies, 1954, XIV, 78–84; Ф р е й д, З., У. Б у л и т. Цит. съч., с. 194.
- ⁸⁷ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 113.
- ⁸⁸ Документы внешней политики СССР. Т. 1. М., 16–23.
- ⁸⁹ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 198.
- ⁹⁰ История Первой мировой войны. Т. 2, 358–360.
- ⁹¹ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, 217–219.
- ⁹² FR, 1917, Suppl. I, 452–454.
- ⁹³ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 197.
- ⁹⁴ Пак там, 198–201.
- ⁹⁵ Пак там, с. 226.
- ⁹⁶ Пак там, с. 223. За работата на тази комисия и въздействието ѝ върху мирната програма на Уилсън вж. G e l f a n d, L. Цит. съч.
- ⁹⁷ FR, 1917, Suppl. I, 15–16.
- ⁹⁸ Пак там, с. 16.
- ⁹⁹ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 242.
- ¹⁰⁰ Г е р ш о в, З. М. Вудро Вилсън, с. 152.
- ¹⁰¹ Д ж о р д ж, Д. Л. Военные мемуары. Т. 6, с. 170.
- ¹⁰² Г е р ш о в, З. М. Вудро Вилсън, с. 152.
- ¹⁰³ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 252.
- ¹⁰⁴ Пак там, с. 254.
- ¹⁰⁵ Цит. по: Г е р ш о в, З. М. Вудро Вилсън, с. 152.
- ¹⁰⁶ M a m a t e y, V. S. Цит. съч., с. 214.
- ¹⁰⁷ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, 247–248.
- ¹⁰⁸ Пак там, с. 249.
- ¹⁰⁹ Пак там, с. 250.
- ¹¹⁰ Deutschland..., Bd.3, 143–144, 150–151, 240–241.
- ¹¹¹ С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, с. 161; за преговорите на Херън с Шипков вж. по-подробно П а н т е в, А., П. П е т к о в. Цит. съч.; също Р е т к о в, Р. The United States and Bulgaria... .
- ¹¹² С е й м у р, Ч. Архив... Т. 3, 261–262.
- ¹¹³ T e m p e r l e y, H. W. V. A History... Т. 1, p. 439.

- ¹¹⁴ Сеймур, Ч. Архив... Т. 3, 265–266.
- ¹¹⁵ Пак там, 309–310.
- ¹¹⁶ Williams, T. H. Цит. съч., 185–186.
- ¹¹⁷ Джордж, Д. Л. Военные мемуары. Т. 5, 291–292.
- ¹¹⁸ Сеймур, Ч. Архив... Т. 3, с. 268.
- ¹¹⁹ FR, 1918, Suppl. I, part I, 200–203.
- ¹²⁰ Temperley, H. W. V. A History... Т. 1, р. 447.
- ¹²¹ Tumlty, J. P. Цит. съч., с. 30.
- ¹²² Джордж, Д. Л. Военные мемуары. Т. 5, 170–171.
- ¹²³ За „прогресивната ера“ вж: G a n l e y , A. C. The Progressive Movement. New York, 1964; Белявская, И. А. Цит. съч.
- ¹²⁴ За реформите на Уилсън вж. L i n k , A. S. Woodrow Wilson and the Progressive Era, 1910–1917, 25–80.
- ¹²⁵ Уткин, А. И. Цит. съч., 44–45.
- ¹²⁶ Ленин, В. И. ПСС. Т. 22, с. 192.
- ¹²⁷ Цит. по: Яковлев, Н. Н. Цит. съч., с. 32.
- ¹²⁸ Вж. Иноземцев, Н. Цит. съч., с. 143; Лан, В. И. США: От Первой до Второй мировой войны. М., 1976, с. 44; Зубок, Л. И. Очерки США. М., 1956, с. 503; Виноградов, К. Б., В. В. Сергеев. Цит. съч. № 5, с. 103; Гершов, З. М. Вудро Вильсон, с. 151.
- ¹²⁹ За него вж. Петков, П. Нови акценти..., 55–73.
- ¹³⁰ Williams, W. A. Americas „idealistischer Imperialismus“, 1900–1917. – In: Imperialismus. Duesseldorf, 1979, p. 425.
- ¹³¹ Пак там, с. 426.
- ¹³² Цит. по: Яковлев, Н. Н. Цит. съч., с. 17.
- ¹³³ Вильямс, В. Э. Трагедия американской дипломатии. М., 1960, с. 75; Imperialismus, 439–440.
- ¹³⁴ Woodrow Wilson. War and Peace Presidential Messages, Adresses and Public Papers, 1917–1924, R. S. Baker, W. E. Dodd (ed.) Т. 1. New York, 1970, 637–638.
- ¹³⁵ M o t m s e n , W. J. Imperialismustheorien. Goettingen, 1980, p., 30.
- ¹³⁶ Levin, Jr., N.G. Цит. съч., с. 36.
- ¹³⁷ Гершов, З. М. Вудро Вильсон, с. 125.
- ¹³⁸ Игнатиев, А. В. Внешняя политика Временного правительства. М., 1974, 96–99.
- ¹³⁹ Милиц, И. И. История Великого Октября. Т. 2. М., 1978, 497–498.
- ¹⁴⁰ Васюков, В. С. Внешняя политика Временного правительства. М., 1966, с. 134, 248, 348.
- ¹⁴¹ Вж. у Рид, Дж. Десет дни, които разтърсиха света. С., 1957, 327–328.
- ¹⁴² Милиц, И. И. Цит. съч. Т. 2, с. 498.
- ¹⁴³ Ленин, В. И. ПСС. Т. 32. М., 1970, с. 115, 199–200.
- ¹⁴⁴ M a n t o u x , P. Paris Peace Conference 1919. Proceedings of the Council of Four (March 24–April 18). Geneve, 1964, p. 35.
- ¹⁴⁵ Уткин, А. И. Цит. съч., с. 169.
- ¹⁴⁶ Джордж, Д. Л. Военные мемуары. Т. 5, с. 41.
- ¹⁴⁷ L a n s i n g , R. The Peace Negotiations..., p. 21.
- ¹⁴⁸ Уткин, А. И. Цит. съч., 219–220.
- ¹⁴⁹ Фрейд, З. У. Булит, Цит. съч., с. 198.
- ¹⁵⁰ T u m l t y , J. P. Цит. съч., с. 34; R o l l i n s , J r , A. B. Цит. съч., 261–263.
- ¹⁵¹ N i c o l s o n , H. Peacemaking 1919. London, 1967, p. 199.
- ¹⁵² Фрейд, З., У. Булит. Цит. съч., с. 199.
- ¹⁵³ T e m p e r l e y , H. W. V. A. History... Т. 1, 236–279.
- ¹⁵⁴ Кейнс, Дж. М. Экономические последствия Версальского договора. М.–Л., 1924, с. 18.
- ¹⁵⁵ T e m p e r l e y , H. W. V. A. History... Т. 3. 54–56.
- ¹⁵⁶ Пак там, т. 6, 434–435.
- ¹⁵⁷ FR, The Paris Peace Conference, (по-нататък FR, PPC), Washington, DC, 1942, Т. 3, р. 215.
- ¹⁵⁸ T e m p e r l e y , H. W. V. A. History... Т. 3, 111–113; Договор за мир. С., 1919, 1–19.
- ¹⁵⁹ Сеймур, Ч. А. Архив... Т. 4, 150–151, 156.

- ¹⁶⁰ Levin, Jr, G. N. Цит. съч., с. 246.
- ¹⁶¹ Сеймур, Ч. Архив... Т. 4, с. 220.
- ¹⁶² Woodrow Wilson. War and Peace... Т. 1, p. 453; Temperley, H.W.V. A. History... Т. 6, 399–402.
- ¹⁶³ Temperley, H. W. V. A. History... Т. 6, p. 401; Rollins, A.B. Цит. съч., с. 291.
- ¹⁶⁴ Woodrow Wilson. War and Peace... Т. 1, p. 453.
- ¹⁶⁵ Сеймур, Ч. Архив... Т. 4, 333–334.
- ¹⁶⁶ Гершов, З. М. Вудро Вильсон, с. 238.
- ¹⁶⁷ FR, PPC, Т. 3, 516, 528–529.
- ¹⁶⁸ Тардые, А. Мир. М., 1943, с. 105.
- ¹⁶⁹ Temperley, H. W. V. A History... Т. 2, 176–177; Прицкер, Д. П. Жорж Клемансо. М., 1983, 236–237.
- ¹⁷⁰ Temperley, H. W. V. A History... Т. 4, p. 391.
- ¹⁷¹ Mantoix, P. Цит. съч., 24–74, 151–152, 159–179.
- ¹⁷² Пак там, 151–179; What Really Happened At Paris..., 49–65.
- ¹⁷³ Пак там, 276–277.
- ¹⁷⁴ Пак там, 261–262; FR, PPC, Т. 2, 582–600.
- ¹⁷⁵ Temperley, H. W. V. A History... Т. 2, 73–91.
- ¹⁷⁶ Пак там, т. 4, 298–299; Сеймур, Ч. Архив... Т. 4, с. 340.
- ¹⁷⁷ Temperley, H. W. V. A History... Т. 5, 400–404.
- ¹⁷⁸ Пак там, т. 4, с. 306.
- ¹⁷⁹ Пак там, т. 6, с. 377.
- ¹⁸⁰ Lansing, R. Цит. съч., с. 256.
- ¹⁸¹ Temperley, H. W. V. A History... Т. 3, 186–187.
- ¹⁸² Baker, R. S. Woodrow Wilson. Life and Letters. Т. 2, p. 64.
- ¹⁸³ Джордж, Д. Л. Правда о мирных договорах. Т. 1–2. М.; т. 1, с. 18.
- ¹⁸⁴ FR, PPC. Т. 3, 648–649.
- ¹⁸⁵ Документы внешней политики СССР. Т. 1. М., 1957, 629–630.
- ¹⁸⁶ Levin, Jr, G. N. Цит. съч., с. 210.
- ¹⁸⁷ Документы внешней политики СССР. Т. 2. М., с. 58.
- ¹⁸⁸ Briggs, M. P. George D. Herron and the European Settlement. Stanford, 1932, 141–147.
- ¹⁸⁹ Levin, Jr, G. N. Цит. съч., с. 213.
- ¹⁹⁰ Документы внешней политики СССР. Т. 2, с. 95.
- ¹⁹¹ Mantoix, P. Цит. съч., с. 35.
- ¹⁹² Levin, Jr, G. N. Цит. съч., с. 218.
- ¹⁹³ Попова, Е. И. Цит. съч., с. 77.
- ¹⁹⁴ Пак там, 78–81.
- ¹⁹⁵ Levin Jr, G.N. Цит. съч., с. 253.
- ¹⁹⁶ Попова, В. И. Цит. съч., 127–129.
- ¹⁹⁷ Temperley, H. W. V. A History... Т. 6, p. 404.
- ¹⁹⁸ Пак там, с. 408.
- ¹⁹⁹ Гершов, З. М. Вудро Вильсон, с. 261.
- ²⁰⁰ Temperley, H.W.V. A History... Т. 6, p. 410.
- ²⁰¹ Гершов, З. М. Вудро Вильсон, 261–263.
- ²⁰² Temperley, H. W. V. A History... Т. 6, p. 414.
- ²⁰³ Woodrow Wilson. War and Peace... Т. 1, p. 640; Т. 2, 18–19, 70, 100, 390–392.
- ²⁰⁴ Temperley, H. W. V. A History... Т. 6, p. 412.
- ²⁰⁵ Пак там, с. 412.
- ²⁰⁶ Иноземцев, Н. Цит. съч., с. 229.
- ²⁰⁷ Sotmager, H. Documents of American History. Т. 2. New York, 1948, 341–342.
- ²⁰⁸ Гершов, З. М. Вудро Вильсон, с. 269, 271.
- ²⁰⁹ Temperley, H. W. V. A History... Т. 6, p. 417.
- ²¹⁰ Пак там, с. 416.
- ²¹¹ Woodrow Wilson. War and Peace... Т. 2, p. 455.
- ²¹² Гершов, З. М. Вудро Вильсон, с. 272.
- ²¹³ Temperley, H. W. V. A History... Т. 6, p. 421.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 89–90, 1996–1997

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 89–90, 1996–1997

БОРБАТА НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР С ОПОЗИЦИЯТА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ОБЩИНИТЕ (1926–1931)

ВАЛЕРИ КОЛЕВ

Валери Колев. БОРЬБА ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СГОВОРА С ОППОЗИЦИЕЙ ЗА МЕСТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ (1926–1931 гг.)

Исследование основано на первостепенных архивных источниках и материалах периодической печати и воссоздает картину политической борьбы правящей партии Демократический сговор и оппозиции за контроль над местным самоуправлением. Рассматривается сочетание политических и административно-полицейских методов, таких как: организация избирательной кампании, нажим и роспуск общинских советов, увольнение мэров по местам. В период 1926–1928 гг. режим обычно рассчитывал на политические средства контроля. Эта линия была успешной из-за противоречий внутри оппозиции и из-за объявления Коммунистической партии вне закона. Объединение оппозиционных партий по инициативе лидеров Демократической партии, легализация коммунистического движения в лице Рабочей партии и дезинтеграционный процесс внутри Демократического сговора привели к усилению административного нажима после 1929 г.

Valery Kolev. THE STRUGGLE BETWEEN THE DEMOCRATIC ENTENTE AND THE OPPOSITION FOR CONTROL OVER THE MUNICIPAL GOVERNMENT, 1926–1931

The study, based on primary archival sources and press, reconstructs the political struggles in Bulgaria between the governmental party the Democratic Entente and the opposition for the establishment of control over the municipal government. It reveals the combination of political means through elections and administrative pressure through the police and through dissolving the municipal councils and the mayors. In the years 1926–1928 the regime counted more on the political influence of the Democratic Entente and on the political means as a whole. That policy was successful because of the sharp contradictions between the opposition parties and the outlawing of the Communist Party. The process of the establishment of a broad oppositional coalition under the pressure of the leaders of the Democratic Party, the legalization of the Communist movement as a Workers Party and the starting disintegration within the Democratic Entente resulted in the implementation of more administrative pressure after 1929.

Взаимоотношенията между централната държавна власт и местната общинска администрация са ключов елемент от изучаването на историята на държавните и обществените институции и на политическия живот в страната. В периода между двете световни войни вниманието на изследователите на този проблем е фокусирано около върховите прояви на комунистическото движение при овладяване на общинските управления в годините 1919–1923 и през 1932 г. По разбираеми причини обаче те не са имали съществено значение за развитието на общините в междувоенния период и са оказали слабо влияние върху политическите процеси. От друга страна, някои историци на правото са описали и анализирали законовия механизъм на това въздействие, без да обръщат внимание на конкретното му приложение¹.

Все още на заден план остава изясняването на конкретното прилагане на административните възможности на централната власт за контрол върху местната администрация, интензивността на държавната намеса и случаите, при които тя се проявява. В голяма степен непроучена е и политиката на опозиционните формации за противодействие на управляващите в областта на локалното самоуправление, където политическите борби и комбинации играят ролята на пробен камък за общонационални действия. Докато за първите общински избори, проведени от Демократическия сговор през пролетта на 1924 г., има вече начални публикации², то общинската политика при второто сговористко правителство на Андрей Ляпчев е напълно пренебрегната. Изключение представляват някои изследвания, където общинската тема е спомената периферно³.

Настоящото проучване е опит за реконструкция на политическите борби, свързани с овладяването на управлението на общините в периода 1926–1931 г. То е изградено на основата на документален материал от фондовете на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ), запазени в ЦДА, от фондовете на ЦПА и на някои местни архивохранилища. Широко е използвана централната, а и местната политическа и специализирана общинска преса, както и съществуващите научни изследвания за разглеждания период.

* * *

Всички български партии, веднъж дошли на власт, разчитаха на два основни лоста за контрол върху местното самоуправление. От една страна, това бе овладяването на общинските администрации по пътя на спечелване на общественото доверие чрез избори. Достъп до този механизъм имаше и опозицията. По действащото от 1886 г. законодателство общинските избори се провеждаха на всеки три години в градовете и на всеки две – в селата, по пропорционалната система чрез пряко тайно гласуване от всички постоянни жители на

общината, записани в нейните регистри. Изборите се провеждаха във втория неделен ден на февруари – за градските общини, и в третия неделен ден на същия месец – за селските общини⁴. От 1924 г. бяха отменени цветовете за общинските бюлетини и дори обозначаването на партията или коалицията, която издигаше съответната листа⁵.

Вторият по-ефективен лост бе пряката административна намеса на централните държавни органи в общинската автономия. Тя превръща общините в най-нисше подразделение на административната структура на държавата и ликвидираше елемента на самоуправлението. Историческата традиция отдаваше водещо място на тази тенденция. Законодателството допускаше преждевременно разпускане на общинските съвети само ако половината или повече общински съветници си подадат оставката или бъдат отстранени с определение на окръжния съд по искане на прокурора поради подвеждане под углавна съдебна отговорност. Заместването на титулярите с подгласниците им от съответната кандидатска листа бе възможно само ако те са получили поне половината от гласовете на първоначално утвърден общински съветник и ако в съвета остане поне половината от началния му състав. На мястото на разпуснатия общински съвет правителството чрез своите органи назначаваше тричленна (за София седемчленна) комисия, която имаше правата на общинско управление, но не и на общински съвет и можеше да упражнява само чисто изпълнителни функции до изборите, които трябваше да се проведат в разстояние на един месец от разпускането на съвета⁶.

След преврата на 9 юни 1923 г. правителството на проф. Ал. Цанков в продължение на близо година възприе прякото администриране на общините. Докато отначало то бе насочено главно против сваления от власт БЗНС и се радваше на подкрепа от останалите партии, то от септември 1923 г. обстановката се промени. Излизането на националлибералите от управлението и изтласкването на комунистите от местната власт доведе до допълнително стесняване на политическата поддръжка на назначената местна администрация. Положението се усложни в началото на 1924 г., когато през февруари социалдемократите и част от радикалите минаха в опозиция. През март ги последваха и част от демократите и това окончателно засили държавната намеса в общините и ги откъсна сериозно от населението. Политическите борби направиха наложително провеждането на първите след преврата градски и селски общински избори през май–юни 1924 г.⁷ Изборите дадоха превес на управляващата партия, но резултатите от тях бяха постигнати не със средствата на политическата пропаганда и убеждението, а с помощта на административно-полицейския натиск. Все пак те стабилизираха общинските администрации под пълния контрол на Демократическия сговор. Опитът на деветоюнците да съчетаят административната намеса с политически контрол завърши

без успех. Сътресенията в управляващата партия в края на 1924 г. и активизирането на опозицията принудиха сговористите да търсят сътрудничество от страна на по-близките до тях опозиционни партии – националлиберали и демократи, за да удържат властта си в големите провинциални градове през 1925 г. Кризата в общинската администрация на Демократическия сговор бе съществен елемент от общата дестабилизация на правителството на проф. Ал. Цанков.

* * *

Правителствената промяна от 4 януари 1926 г., когато на власт дойде „партийният елемент“ в Демократическия сговор⁸, представен най-вече от бивши демократи, народнопрогресисти и радикали, постави и пред тях въпроса за запазване на контрола върху общините в страната. Новият министър-председател Андрей Ляпчев оглави вътрешното министерство и подмени неговото ръководство. Това създаде нова обстановка за общинските администрации.

Скоро след поемането на управлението пред кабинета застана въпросът за провеждане на общински селски и градски избори за цялата страна. Във връзка с това още на 11 януари 1926 г. А. Ляпчев проведе съвещание с окръжните управители и получи точна информация за положението в провинцията⁹. Стабилността на администрацията и полицията при правителствената промяна му даде основание веднага да определи датите на изборите – 14 февруари – за градските общини, и 21 февруари – за селските¹⁰. Заедно с тях по традиция се провеждаха и изборите за училищни настоятелства. За тяхната подготовка бе напоменено на местните органи на централната власт¹¹.

Преди официално обявените дати обаче трябваше да се проведат частични избори в Севлиево, Враца и Шумен, насрочени от предишното правителство поради изтичане едномесечния мандат на общинските тричленни комисии. За тях МВРНЗ не осъществи никаква специална подготовка, а партиите не организираха предизборни кампании. Смяташе се, че тези избори ще очертаят основните тенденции за февруари. Изборите в трите града преминаха необичайно тихо и спокойно, но все пак властите не позволиха регистриране на земеделска листа в Шумен. Създаде се впечатление, че новото ръководство на кабинета и на управляващата партия ще заложи на контрол върху общинското управление с политически, а не толкова с административни средства. Демократическият сговор спечели убедителна преднина навсякъде като общо в трите града за него гласуваха 3939 души, а за опозицията – 6015 души. Добре се представиха националлибералите и социалдемократите, а във Враца и демократите. Единният фронт със земеделската листа зае второ място във Враца и четвърто в Севлиево¹². Тези резултати предвещаваха остра предизборна обстановка. Борбата започна с опит на социалдемократите да наложат

изменение на неудобния за опозицията Закон за столичната община, но мнозинството парираща акцията¹³.

Демократическият сговор поведе своята кампания под станалите вече традиционни лозунги. Основният бе за неполитическия характер на общинските избори, който трябваше да гарантира достъп в общинските съвети на компетентни и авторитетни общественици в противовес на опозиционното партизанство¹⁴. В добре организирани публични събрания, на които кулминация бе събранието в Градското казино в столицата с програмна реч на министър-председателя, се даваше отпор на „разрушителните елементи“ отляво и гласовете за останалата опозиция се определяха като „загубени за творческото дело на българската демокрация“¹⁵. Същата линия се следваше и от провинциалните лидери на Сговора. За пръв път той успя да създаде местни, конкретни платформи в част от градските общини, а това оказва силно въздействие в негова полза. В същата посока бяха и официалните отчети на кметовете на градските общини¹⁶.

По стара традиция бе изготвена нова платформа за общинската политика в столицата. Тя бе много конкретна и реалистична и включваше 12 групи мероприятия. Управляващите предлагаха да укрепят самоуправлението чрез приемане на нов закон за столичната община, включване на покрайнините в чертите на града, запазване на районите и децентрализация на общинските служби. Тези идеи не бяха нови. Те присъстваха и в платформата от 1924 г., но по различни причини останаха неизпълнени. В областта на общинските финанси се предвиждаше увеличаване на приходите чрез прехвърляне на нови данъци от държавата към общината, сключване на външен заем за производствени и благоустройствени нужди. Именно благоустройството бе най-подробно разработено с конкретни идеи за водоснабдяването, корекцията на речните корита, разширение на канализацията, трамвайната мрежа, електрическото осветление и уличната мрежа. Мерките по здравеопазването, санитарното дело и противопожарната охрана явно показваха, че през изминалия изборен период не е направен съществен напредък. В областта на социалните грижи и образованието нови елементи бяха грижата за спорта и за инородните училища¹⁷. Листите на управляващата партия в столичните райони се водеха от Георги Губиделников, кмета Владимир Вазов, Георги Вазов, народният представител Григор Василев и помощник-кметовете Иван Дечев и Лазар Фтичев.

В кампанията си Сговорът постигна два значителни успеха. Както през 1924 г., той успя да привлече на своя страна Сдружението на собствениците. То изпрати свои представители в листите на Сговора и обеща да го подкрепи „с най-големи усилия“¹⁸. В навечерието на изборите Сдружението издаде свой позив в подкрепа на управляващите. В него се заплашваше, че социалдемократи, радикали и демократи

ще възстановят ограниченията при ползване на частните жилища, което не бе вярно¹⁹. Вторият успех бе призивът на Съюза на занаятчийските сдружения членовете му да се въздържат от регистриране на собствени листи²⁰. Така бе затворена още една врата пред тактиката на БКП за изграждане на Единен фронт. Нейните кандидати не можеха да ползват листите на запаятчиите. Както обикновено, в подкрепа на Сговора застана Съюзът на запасните офицери²¹.

Националлибералната партия също проведе бурна предизборна кампания. Тя бе вдъхновена от избора в Ески Джумая през ноември 1925 г., където спечели с голямо мнозинство пред Сговора. Изборът бе касиран, но националлибералите вече се изживяваха като основен център на опозицията и поведоха самостоятелна борба. Публичните им събрания атакуваха само управляващите и Народнолибералната Стамболова партия. Техният лйтмотив бе, че единствено националлибералите са направили нещо за българските общини. Централното им събрание в София умишлено бе насрочено в същия ден и час, както събранието на Демократическия сговор²².

За пръв път след Първата световна война Националлибералната партия изготви своя общинска платформа за столицата. В областта на укрепване на общинската автономия тя бе доста обща и не се различаваше съществено от идеите на управляващите. Много по-разгърнати и подробни бяха мерките за финансовото стабилизиране на общината. Те предвиждаха прехвърляне на конкретни данъци от държавата на общината, реорганизация на данъчните служби, сключване не само на външен, но и на вътрешен общински заем. Социалната политика бе с акцент върху грижите за безработните чрез създаване на Трудова камара, осигуряване на продоволствието и жилищните строежи, предаване в пълна собственост на наемателите на отпуснатите им общински места, откриване на Общинска заложна банка. В сферата на спорта, здравеопазването и благоустройството мерките отново съвпадаха с препоръчваните от Сговора. Особеност бе идеята за свързване на околните на столицата села и Самоков с трамваи и железница. Строителната програма включваше изграждането на конкретни общински здания с доходна и с благотворителна цел²³.

Предизборните прояви на Народнолибералната Стамболова партия бяха твърде сходни с тези на националлибералите. Стамболовистите декларираха, че ще освободят общините от узурпаторите сговористи, защото в периода 1923–1925 г. не са съществували условия за истински избори. Голямото политическо значение на общинските избори, според тях, щеше да даде отрицателен вот за системата на управление с тричленки, практикувано широко дотогава, и за цялостната политика на Демократическия сговор²⁴. В края на януари 1926 г. Народнолибералната Стамболова партия взе решение за самостоятелно участие и проведе първа от всички партии своето основно публично събрание

в столицата, където Владимир Тумпаров нападна и управляващите, и опозицията от единокоронците до демократите. Особено силна бе атаката срещу националлибералите²⁵.

Своите идеи за общинско управление Народнолибералната Стамболова партия разви в специална програма, обща за селските и градските общини. Частта, посветена на общинското стопанство не бе оригинална и конкретна – мерките бяха твърде пожелателни и общи – рационално използване на движимата и недвижимата собственост на общините, издирване и връщане на заграбените общински имоти, разумно използване на общинските приходи, цялостна финансова ревизия и съкращение на персонала. В раздела за социалната политика програмата бе по-конкретна в духа на традиционната стамболовистка политика до войните – спазване на неделния почивен ден, месечния отпуск и осемчасовия работен ден, контрол върху трудовите взаимоотношения, създаване на дисциплинарна комисия при трудови конфликти в общините, откриване на бюра за безработни и вмъкване на клауза във всички договори по общински предприятия, регламентираща минималната зплата и максималния работен ден. Последното бе най-оригиналната и най-рационалната идея на стамболовистите. Мерките по прехраната, решаване на жилищния въпрос, подпомагане на бедните и др. бяха в духа на общоприетите. Грижите за здравеопазването и образованието се свеждаха до повишаване на обществената хигиена, общински надзор върху съответните заведения и безплатно обслужване за бедните граждани. Докато благоустройствената програма бе съвсем обща, то претенциите към централната власт бяха съвсем конкретни. Те предвиждаха прехвърляне върху общините на цялата социална политика на държавата, засилване на самостоятелността на местното самоуправление и по-често прилагане на общинския референдум, социализация на някои предприятия в полза на общината, включване на съсловията при определяне на общинските данъци и такси²⁶.

Партията Народно единство не проведе своя предизборна кампания. Тя се бе почти разпаднала и успя да състави свои листи само в два от шестте столични района. За да прикрие своята слабост, ръководството ѝ взе решение за участие в общогражданските листи или за гласуване с празни пликосе и лозунги, но пропусна да уточни какви²⁷.

Демократическата партия повери своята предизборна кампания на Александър Гиргинов, а в столицата – на Коста Баталов. Тя разчиташе на „междуплеменната“ борба в Сговора и декларира, че изборите са вот за правителството на Андрей Ляпчев. Публичните ѝ събрания обхващаха цялата страна, а основната теза на ораторите бе, че не са важни програмите, а практическото управление, в което Сговорът е

претърпял провал²⁸. Въпреки това демократите изготвиха извънредно подробна и конкретна общинска и училищна платформа за цялата страна.

В раздела, посветен на самоуправлението, те настояваха за отмяна на Закона за столичната община и централизиране на управлението ѝ чрез един общински съвет за сметка на пълна децентрализация на общинските служби. Държавата трябваше само да контролира общините, а всички спорове да се решават чрез административното правосъдие. Демократическата партия бе за бюджетна автономия на общините под държавен контрол, справедливо данъчно разпределение, увеличаване на общинските приходи като държавата отстъпи данък сгради и сама плаща общинските данъци. Финансово общините трябваше да се укрепят чрез строеж на доходни сгради и чрез икономии. В областта на здравеопазването, хигиената и благоустройството вижданията им не се различаваха съществено от тези на управляващите и на останалата опозиция, с изключение на откриването на общинска Служба за бърза медицинска помощ. Социалната политика на демократите в общините бе сведена до гарантиране на продоволствието и решаване на жилищния въпрос. Като възприемаха съществуващата система за оптимална, те настояваха за създаване на Градски съд за нарушаване на наредбите по прехраната и санитарния надзор, за масов строеж на работнически и чиновнически жилища, гарантиране на по-евтин кредит за строеж на жилищни сгради и уреждане на собствеността върху раздадените общински места. За бъдещите общински нужди трябваше да се образува специален общински поземлен фонд. Грижите за работниците, занаятчиите и бедните бяха в рамките на общоприетите²⁹.

Апелът на демократите до софийските граждани в деня преди изборите под лозунга „Напред с бюлетината на Демократическата партия“, отхвърли изцяло управлението на Сговора в столичната община и припомни годините 1908–1911, когато общинските бюджети приключвали с излишъци, а общинските данъци и такси били намалявани³⁰.

Радикалната партия започна своята кампания с критика на корупцията в столичното общинско управление, довела до убийството на кмета Георги Маджаров. Тя разчиташе на самостоятелната борба, на центробежните сили в Сговора и на кампанията около партийния празник Благовещение. Радикалите препоръчаха себе си като „пътя на творчеството и прогреса“ и в публичните си събрания акцентираха върху аферите около комисарствата по прехраната от периода 1924–1925 г.³¹ Общинската платформа на радикалите бе съвсем кратка и обща. Мерките, които тя препоръчваше, напълно се покриваха с тези на Сговора, демократите и националлибералите³².

Кампанията на социалдемократите започна по-различно от тази на останалите партии. Още при смяната на правителството тяхната парламентарна група направи декларация, която обърна внимание върху нуждата от обезпечаване на местното самоуправление от постоянната намеса на централната власт³³. На общинските избори социалистите отдаваха голямо политическо значение и се опитаха да привлекат максимален брой членове на забранената БКП. Старият социалистически водач Янко Сакъзов отправи специален апел „за работническо единство и социализъм“, а органът на БРСДП често се обръщаше към „стоящите на кръстопът работнически деятели“ и „ратниците на работническия и социалистическия идеал“ „да присъединят своите усилия към общите усилия на организираното работничество“. В този дух преминаха и предизборните събрания на социалистите³⁴. В Социалдемократическата партия обаче бе назряла остра криза около изключването на Асен Цанков. Решението на ЦК на БРСДП поради изборите да не се поместват статии и резолюции по спорните въпроси в партията³⁵, не изигра голяма роля за сплотяване на нейните редове.

Социалдемократите изготвиха изключително подробна и конкретна общинска програма. Пунктовете за общинската собственост, благоустройството и финансите не се различаваха от вижданията на останалите партии, с изключение на конкретния механизъм за гарантиране на общинската финансова инициатива. Основен момент в нея бе правото на общинските съвети сами да определят върхнини върху някои държавни данъци и да ги събират по стопански ред. Социалната политика на общините обаче бе съвсем детайлно и реалистично разработена. В областта на просветата тя включваше откриване на детски училища (забавачници), осигуряване на добри материални условия в училищата, вкл. безплатни учебници и пособия за всички ученици в основното образование и за бедните деца в средното училище. За тях се предвиждаха още безплатни училищни трапезарии, безплатно облекло и обувки, формиране на специални класове за работа с изоставащи ученици, допълнителни курсове за младежи до 18 години, неполучили прогимназиално образование, вечерни и неделни образователни курсове за възрастни, създаване на развита система от професионални училища, общински библиотеки и читалища³⁶.

В раздела за обществено здравеопазване мерките за хигиена бяха сведени до стриктно спазване на обичайните практики, но в областта на лечението се настояваше за безплатен преглед на всички в общинските амбулатории, лекуване на болните по домовете им, държавен монопол върху лекарствата, безплатно лекуване и лекарства за бедните граждани и родилна помощ за бедните родилки. Особено старателно бе разработен и разделът за защита и регламентация на труда. Мерките се свеждаха до редовен общински контрол по прилагане на съществуващото трудово законодателство, периодични анкети

по него, въвеждане на презумптивната отговорност на работодателя при трудови злоупотреки, стабилизиране на общинския персонал чрез създаване на дисциплинарна комисия и защита на правото на професионално сдружаване. Те се съчетаваха с правото на безплатно ползване на бюрата по безработица, безплатна адвокатска защита и правни съвети, насърчаване на кооперативното сдружаване, грижи за земеделието, занаятите и търговията в рамките на съществуващото законодателство³⁷.

БРСДП отдели особено внимание на публичността и откритостта в работата на общинския съвет и общинската администрация. Тя набеляза и подробни законодателни мерки, гарантиращи намаляване на държавната намеса в общините и нарастване елементите на пряката демокрация в тях чрез общинския референдум, което не изключваше, а дори засилваше правото на държавен контрол, но не и на държавна намеса в политиката на отделните общини. Затова се предвиди и даване на активно и пасивно избиращелно право на жените³⁸. Обективно програмата на социалистите бе почерпала най-доброто от европейския опит и надхвърляше скромните възможности на българските общини и на държавата. Тя бе широко разгласена и добре коментирана в социалистическия печат³⁹. Единствен, но сериозен недостатък в тази програма бе необходимостта от стабилни финансови ресурси, които да я гарантират и в дадения момент можеха да дойдат само от държавния бюджет.

Земеделското движение се яви на общинските избори през февруари 1926 г. в момент на изостряне на противоречията между БЗНС и БЗНС–Стара Загора. Земеделците на Димитър Драгиев не обърнаха никакво внимание на градските избори, защото в градовете нямало селски стопани, но проявиха голяма активност в изборите за селски общини. Техен основен политически противник се оказа БЗНС, обвиняван от всички в единоефронтовство. Истината бе, че на много места земеделците излизаха с обща листа, която всички с основание отнасяха към БЗНС, а не към БЗНС–Стара Загора⁴⁰. Легалният комунистически печат агитираше за създаване на Трудов блок между земеделци, комунисти и безпартийни, който трябваше да участва в изборите с листите на БЗНС. Тази тактика имаше значителен успех в Сливен, Варна и др., където влиянието на БЗНС не бе много голямо⁴¹. Все пак нито БЗНС, нито БЗНС–Стара Загора успяха да изработят своя общинска платформа и агитираха с общата програма на съюза.

За пръв път след преврата се активизира и Занаятчийската партия. Тя успя да поднови излизането на своя орган и в неговия първи брой оповести позицията си за общинските избори – самостоятелно участие с „трудова бюлетина на Занаятчийската професионална партия“, зад която трябваше да тръгнат занаятчиите, свободните професии и работниците. Нейната тактика най-много се доближи до политическата

линия на крайната левица, но сериозна пречка се оказа позицията на ръководството на Занаятчийския съюз за неучастие на неговите активисти в изборите, а те бяха ядрото на политическото ръководство на Занаятчийската партия⁴².

По това време идеята на БКП за Блок на труда бе още съвсем нова и неговата програма не бе готова. Не съществуваше и общинска платформа. Агитацията на комунистите се свеждаше до старите еднoffронтовски идеи, които нямаха предишното звучене и не осигуряваха някогашното влияние сред широки слоеве на обществото. Това добре пролича от анализа на Васил Коларов за общинските избори⁴³. В крайна сметка тези взаимоотношения доведоха до дублиране на земеделските листи в немалко общини. В най-левите от тях имаше и участие на комунисти под формата на безпартийни, но по принцип властта не допускаше тяхното регистриране и последните често подкрепяха листите на БЗНС⁴⁴.

Градските общински избори от 14 февруари 1926 г. минаха значително по-свободно от обичайната практика на Демократическия сговор. Опозицията, както обикновено, отправи обвинения в насилие и терор⁴⁵, но по-късно, когато това нямаше да се отрази на подготовката за изборите за селски общини, тя призна, че при новия кабинет преобладава толерантността⁴⁶. В тази обстановка управляващата партия получи 83 480 гласа (47 %). Сред либералните формации първо място зае Националлибералната партия с 27 769 гласа, следвана от Народнолибералната Стамболова партия с 11 286 гласа и Народно единство едва с 678 гласа. Демократическата партия спечели 16 819 гласа, Радикалната – 6675, БРСДП – 12 989. БЗНС получи 17 749 гласа, а БЗНС–Стара Загора – само 528. Относително висок бе резултатът на Занаятчийската партия, спечелила 2531 гласа, но за нейните листи гласуваха и комунисти. Техни гласове имаше и за земеделските, и за различните либерални листи⁴⁷.

В сравнение с общинските избори от юни 1924 г., гласовете за Демократическия сговор бяха намалели в Сливен, Варна, Пазарджик, Ловеч, Берковица, Фердинанд (Монтана), Бяла Слатина, но бяха нараснали в Русе, Пловдив, Бургас, Самоков, Ямбол, Стара Загора, Кърджали, Севлиево, Оряхово, Елена. В столицата управляващите получиха 650 гласа повече от 1924 г. Това правеше 47 % от гласовете срещу 45 % през 1924 г., а те осигуриха около 60 % от мандатите в общинските съвети⁴⁸. Намаляването на влиянието на БКП и БЗНС бе посрещнато със задоволство от всички останали партии, но в най-десните политически кръгове то бе оценено като все още опасно, а мерките за ограничаването му – като незадоволителни⁴⁹. От гледна точка на управляващите, най-опасната тенденция бе съюзът по места на комунисти и леви земеделци с останалите опозиционни партии, а не техния коментар върху изборните резултати, окачествяван като

„аритметически операции“, „избирателна алхимия“ и „страшна инквизиция на цифрите за изборните резултати“⁵⁰. Опозицията коментира със задоволство своята съвкупна победа над Сговора с оглед близките общински избори в селата.

Както обикновено, най-много внимание бе отделено на столицата. Там Демократическият сговор не се яви единен пред избирателите. Неговата първа листа получи 8650 гласа, а втората – 1800 гласа. Втори резултат имаха националлибералите – 4680 гласа, обединените националлиберали – 1920, и Народно единство – 700. Демократическата партия спечели 3500 гласа, социалдемократите – 2660, радикалите – 970, и БЗНС – 3650⁵¹. Управляващите задържаха предимството си благодарение „зестрата на властта“, а националлибералите внушиха, че са утрешният приемник в ръководството на столичния град. Демократите възстановиха гласовете си отпреди разцеплението, докато радикалите бяха далече от този резултат. Социалистите също изразиха удовлетворение, а според всички БЗНС отново получи гласовете на комунистите, но се бе превърнал вече в една от „партиите на реда“⁵².

В тази обстановка се разгърна предизборната кампания в селата. Демократическият сговор наблегна на резултатите от своето управление – премахването на износните мита за земеделските произведения, помощите за пострадалите от суша и градушка (на стойност 60 милиона лева), кредитирането на земеделските кооперации за износ, доставката на породист добитък и 12 хиляди плуга, организирането на производството на нови сортове пшеница, разширяването на земеделското образование и на благоустрояването на селата. Особено активни в предизборната борба бяха демократите сговористи⁵³. В навечерието на изборите основните тези бяха преповторени в специален позив⁵⁴.

Опозицията проведе по-вяла агитация. Националлибералите призоваха да се изтласка Сговора от селата и се явиха със самостоятелни листи. Стамболовистите и Народно единство се присъединиха към общоселските листи, а в тях доминираха обикновено управляващите⁵⁵. Демократическата партия поднови усилията си за създаване на широки местни опозиционни коалиции и в обръщението на Централното бюро до селските организации като единствен противник бе посочен Демократическият сговор⁵⁶. Радикалите препоръчаха своите общински съветници като най-ефикасния обществен контрол върху работата на общинските съвети⁵⁷. БРСДП отправи два апела за селските избори. Първият бе на нейния Секретариат – за масово навлизане на партията в селата. Вторият бе апел към селското население, който целеше да ограничи влиянието на БКП там и да нареди нейните привърженици под „спасителното знаме на социалдемократията“. Основната теза бе за необходимостта от единодействие между работници и селяни, с която социалистите протягаха ръка на БЗНС⁵⁸.

Земеделското движение бе разкъсвано от нова криза. Тя се изрази в нарастване на атаките между БЗНС и БЗНС–Стара Загора и поява на разцепление в БЗНС. Активизира се и крайната прокомунистическа левица⁵⁹. Всичко това не даде възможност на земеделците да организират сериозна предизборна кампания в селата⁶⁰. Сходно бе положението и с нелегалната Комунистическа партия⁶¹. Нейното ръководство призова, както обикновено, да се гласува за листите на земеделците, дори и когато няма в тях представители на комунистите⁶².

За разлика от изборите за градски общини, последвалите селски общински избори преминаха при значително по-силен терор и репресии срещу опозицията⁶³. Очевидно кабинетът на Андрей Ляпчев нямаше доверие в селските организации на управляващата партия. Масово се гласуваше с белязани бюлетини, в листите на Сговора се вписваха опозиционери без тяхно съгласие, фалшифицираха се резултатите като гласовете от една бяла бюлетина лесно се брояха в полза на друга⁶⁴. С тези средства Демократическият сговор успя да си осигури доминиращо положение в селските общински съвети. От 909 681 гласували, по официални и окончателни данни, 544 286 души подкрепиха управляващите, а 262 083 души – опозицията⁶⁵. По-ранни и по-подробни сведения по окръзи дадоха възможност да се очертае по-детайлна картина. Според тях за Сговора бяха гласували 423 687 души. От либералните формации най-много гласове събра Национал-либералната партия – 52 056, докато Народнолибералната Стамболова партия получи 16 263 гласа, а Народно единство – 764. Демократическата партия спечели 29 300 гласа, радикалите – 14 285, а БРСДП – 18 662. БЗНС получи 82 875 гласа, БЗНС–Стара Загора – 3364⁶⁶.

Две неща привлякоха вниманието на партийните щабове. В Петрички окръг бе регистрирана само една листа – общоселска. Освен управляващите, в Мастанлийски (Момчилградски) окръг успяха да се регистрират само демократите и националлибералите, а в Пашмаклийски (Смолянски) окръг и земеделците, но получиха необичайно малко гласове. За разлика от Сговора, те не можеха да разчитат на подкрепата на влиятелните националноосвободителни организации⁶⁷. Втората особеност бе още по-обезпокоителна. Във Варненски и Бургаски окръг, където бяха настанени най-много бежанци, част от тях отказаха да гласуват за партийните и дори за общоселските листи и издигнаха листи със свои представители⁶⁸. Тази реакция бе тяхната оценка за политиката на правителствата на Демократическия сговор по настаняване и оземляване на бежанците.

Общинските избори от февруари 1926 г. създадоха нови условия, в които трябваше да работи правителството на Демократическия сговор. То вече не контролираше изцяло общинските съвети и в селата, и в градовете. Опитът за заместване на административния с

политически контрол бе завършил без успех. Това доведе до нова вълна от най-изпитаното средство за връщане на контрола – разпускането на опозиционните общински съвети и уволняване на неудобните кметове. През цялата първа половина на 1926 г. МВРНЗ бе заето с окончателното овладяване на общинската администрация. След временното затишие в месеца след изборите последва истинска кампания по разпускане на общински съвети – общо 270 за времето от април до септември. По същото време бяха уволнени 220 кметове (вж. Приложения А и Б)⁶⁹.

Самата управляваща партия подаде контестации пред съдебните власти за касиране на изборите във Варна, Плевен, Враца, Хасково и Дупница, където опозицията се бе обединила от националлиберали до земеделци и Сговорът бе останал в малцинство⁷⁰. Съдебните власти постановиха повтаряне на изборите, но с изключение на Хасково, където демократи и радикали подкрепиха управляващите, в останалите градове, макар и променена, загубата на Сговора се повтори. Това принуди сговористите да управляват тези общини в малцинство или да търсят коалиция с опозиционни групи в общинските съвети⁷¹.

Именно тези избори поставиха началото на постепенното ограничаване на пълния контрол на Демократическия сговор отначало в градските, а по-късно и в селските общини. Мерките за противодействие от страна на централната власт бяха традиционни и гъвкави, но не успяха да променят тази тенденция. Опозицията бе още по-изобрателна. В немалко от селските общини части от нея се обединяваха и печелеха общинските избори, прикрити зад втора и дори трета листа на Демократическия сговор. Това правеха дори привърженици на БКП и БЗНС⁷².

В началото на ноември 1926 г. бяха насрочени частични общински избори за разпуснатите над 200 селски и 12 градски общински съвета. Подготовката премина в изключително сложна политическа обстановка поради приближаващите през пролетта на 1927 г. парламентарни избори. Още в края на лятото на 1926 г. бяха започнали активни преговори между опозиционните партийни централи за изграждане на коалиции, охарактеризирани от официозната преса като „смешение на езиците“⁷³. Основният въпрос бе за коалирането с БЗНС, чието Постоянно присъствие за пръв път след преврата взе решение, с което допускаше участие на дружбите в местни коалиции. Националлибералите и демократите бяха особено настойчиви в предложенията си, а радикалите се ориентираха към БЗНС–Стара Загора. Това доведе до сериозни разногласия и фракционни борби във всички основни опозиционни партии.

Управляващите с тревога наблюдаваха тези прегрупирания и ги охарактеризираха като „неморални“, като „политическа проституция“ и „конкубинат“⁷⁴. Постепенно те осъзнаваха, че изпаднат в политическа

изолация и могат да направят коалиция с част от опозицията само след избори при необходимост да се състави управление на една или друга община. Те поведоха активна самостоятелна предизборна кампания, чието главно действащо лице бе министър-председателят Ляпчев. Той проведе и административната подготовка за изборите с окръжните управители. Пред тях, а и пред пресата, бе заявено, че частичните избори са резултат от избора на некомпетентни и неподготвени общински съветници и призна, че в мнозинството си те са излъчени с листите на управляващата партия. В разпуснатите общински съвети доминирали „личните интереси пред обществените“, а това трябва да се избегне на всяка цена. Основна теза бе нуждата от „сговор между общините и държавата“, а тя добре обслужваше управляващата партия⁷⁵. Безпокойство предизвикваха и „племенните вражди“ между различните групи в Сговора⁷⁶. На същата позиция застана и ръководството на Военния съюз. Негови представители получиха обещания от министър-председателя да засили участието на запасни военни в централната и местната администрация⁷⁷.

Сред либералните формации бе настъпило ново прегрупиране. Народно единство вече се бе разпаднало и не съществуваше. В Националлибералната партия идеята за единодействие с БЗНС бе довела до отцепването на група начело с д-р Тодор Гатев и Боян Смилов, която защитаваше принципа на самостоятелната борба. Мнозинството продължи да поддържа коалиционната тактика с демократи и умерени земеделци и изключи недоволните⁷⁸. Към съюз с демократите се ориентира и Народнолибералната Стамболова партия. Тя изискваше местните коалиции да бъдат одобрени от Централното бюро, което поддържаше контакти с демократи и земеделци⁷⁹. Под въздействието на партньорите си стамболовистите подеха стария лозунг за „Обществен сговор“ и дори публикуваха позив с него⁸⁰.

В същия дух премина и кампанията на Демократическата партия. Тя не успя в преговорите с ръководството на БЗНС, но не се отказа от изграждане на местни коалиции с дружбите и с различните либерални фракции. На някои места бяха постигнати и споразумения с радикалите⁸¹. В крайна сметка от съществуващите сведения за 146 селски общини се оказа, че демократите бяха в коалиция с БЗНС в 9 общини, с националлибералите – в 2 общини, с БЗНС и националлибералите – в 5 общини, с радикалите – в 2 общини и в обща коалиция с тези три партии в още 3 общини. В друга община бяха успели да съберат заедно дори разединените либерали с радикалите⁸². Така Демократическата партия се опита да се наложи за основен обединителен център на опозицията⁸³. Само по изключение тя участваше сама в общинските избори.

Радикалите още през лятото бяха установили контакти с БЗНС–Стара Загора. След неговия XIX редовен конгрес, въз основа на

гласуваната резолюция, Управителният съвет на съюза взе решение за „задружно участие с демократическите политико-обществени организации в страната в идните избори“⁸⁴. Ден по-късно, на 30 септември 1926 г., бе постигнато споразумение с радикалите за коалиция при обща платформа, задължителна за организациите на двете партии в цялата страна, които щяха съвместно да изготвят общите листи. Програмата на радикалите и на земеделците на Д. Драгиев обаче бе изключително неконкретна и не успя да създаде дори най-обща представа за техните намерения⁸⁵. Съзнавайки това, двете партии я преработиха и конкретизираха, но това стана едва след общинските избори⁸⁶. Кампанията на коалицията бе активна, атакуваше Демократическия сговор, националлибералите и линията на Единния фронт и препоръчваше двете партии като „фронт на демокрацията и творчеството“. За демократите и социалистите обаче не се споменаващо нищо, защото до последния момент радикалите се надяваха и на тяхното присъствие в коалицията поне по места⁸⁷.

В социалдемократическите среди изборите предизвикаха слабо оживление. Там немалка група от авторитетни водачи начело с Димо Казасов, д-р Петър Джидров и Асен Цанков се откъсна и през октомври 1926 г. създаде Социалистическа федерация⁸⁸. Това парализира предизборната кампания на БРСДП. И в двете социалистически формации надделя желанието за самостоятелно участие и за привличане на гласове от привържениците на забранената БКП⁸⁹. Все пак в навечерието на общинските избори ръководството на Социалистическата федерация постигна споразумение с комунистите⁹⁰. То постави началото на изграждането на Трудовия блок в страната. Трудови листи с участието на отцепили се социалисти бяха издигнати в София (III районно кметство) и в Пловдив, а във Варна местната организация на федерацията действаше самостоятелно. БРСДП влезе на някои места в съюз с БЗНС, националлибералите или с БЗНС–Стара Загора и радикалите⁹¹.

В земеделското движение съществуваше пълен разнобой. БЗНС–Стара Загора сключи коалиция с радикалите. В ръководството на БЗНС се наложи идеята за взаимодействие с опозицията, но самото то бе раздирано от фракционни борби⁹². При това положение местните дружби се включиха във всевъзможни коалиции, вкл. с младежките групи на Демократическия сговор⁹³. В навечерието на изборите се активизира и прокомунистическата левица, която започна да издава вестник „Възраждане“. Тя пропагандираше съюз с БКП или самостоятелно действие като алтернатива на тактиката, наложена от лидерите на съюза⁹⁴.

По традиция ръководството на Занаятчийската партия взе решение за самостоятелно участие в изборите. Очакванията обаче бяха занаятчийските листи да бъдат подкрепени и от „наемното работничество“⁹⁵.

След едногодишна подготовка и дискусии на своя Виенски пленум през септември 1926 г. БКП взе окончателно решение да замени изхабения лозунг за Единен фронт с нов – за Блок на труда⁹⁶. През октомври с. г. бе готова неговата обща платформа, която имаше известно отношение и към общинското самоуправление⁹⁷. Трудовият блок обаче бе в самото начало на своето изграждане. Това предпоставяше слабата подготовка по места и общите фрази, с които изобилстваше агитацията за него. Най-точно отражение бе предизборният позив на ЦК на БКП, който можеше да се отнася за всяка политическа акция⁹⁸. Основната цел на комунистическото ръководство бе да не се гласува за земеделските листи, което превръщаше БКП в „опашка на БЗНС, чието ръководство е в ръцете на десни водачи“⁹⁹. Кампанията на Блока на труда имаше известни успехи предимно в най-големите градове, където комунистическите традиции бяха най-живи.

Частичните избори преминаха необичайно спокойно и свободно и напомниха за градските общински избори от февруари 1926 г. Демократическият сговор спечели 93 087 гласа (63 %) срещу 54 681 гласа (37 %) за опозицията¹⁰⁰. Въпреки че на много места – Варна, Видин, Троян, Радомир, управляващата партия излезе с повече от една листа, тя успя самостоятелно да овладее общинските съвети. Единствено в III район на столицата Сговорът получи 5 мандата, докато опозицията взе 8 мандата¹⁰¹. В селата на Варненски окръг управляващите загубиха изборите и спечелиха 6806 гласа срещу 8769 за опозицията, но във всички останали окръзи се наложиха с голяма преднина. В Пашмаклийски окръг всички листи на опозицията събраха само 100 гласа, а в Мостанлийски – 22 гласа¹⁰². Там не се правеше разлика между листите на Сговора, общоселските и на революционните национално-освободителни организации.

Успехът на Демократическия сговор в частичните избори само предполагаше, но не гарантираше стабилизиране на общинските администрации. Липсата на конкретни сведения за ноември и декември 1926 г. до известна степен може да бъде компенсирана от пълната документация за предходните и особено за следващите месеци. Само през първите три месеца на 1927 г. МВРНЗ разпусна 97 общински съвета (вж. Приложение А). Тези цифри не достигаха предишните темпове на намеса на централната власт в местното общинско самоуправление, но все пак ясно показваха липсата на стабилност и самостоятелност. Още повече бяха уволнените кметове за същия период – 171 (вж. Приложение Б).

В тази обстановка поради приближаващите парламентарни избори традиционните частични общински избори за 100 села бяха изтеглени необичайно рано – за 16 януари 1927 г. Това не даде възможност на опозицията да се организира и да противодейства на Демократичес-

кия сговор. В ръководствата на БЗНС и на Национал-libералната партия бе станало формално разцепление¹⁰³. Това напълно блокира всякаква предизборна агитация на двете партии. Според Сговора сега опозицията събираше истинските плодове от коалиционната тактика¹⁰⁴. Съюзът между радикалите и земеделците на Д. Драгиев бе пред разпадане. Само Демократическата партия продължи настойчиво стремежа си за коалиция с възможно най-широк кръг от либералните и земеделските среди¹⁰⁵.

Качествено нов момент бе началото на ново консолидиране в крайната политическа левица. Там два дни преди изборите представителите на Социалистическата федерация, на левията от БЗНС и на безпартийни работници, поддържащи нелегалната БКП, изработиха *Платформа на Блока на труда*. С оглед общинските избори тя предвиждаше обезпечаване на прехраната на градското население, възстановяване на ограничителния жилищен режим, кредитиране на жилищното строителство от държавата и общината, подобряване на материалното състояние на общинските и останалите служители¹⁰⁶. В този дух протекоха и предизборните събрания на Трудовия блок, но те акцентираха повече на общите политически искания, които нямаха отношение към общинската власт. Социалистическата федерация особено усърдно се зае с изграждането на блока¹⁰⁷, но бе подложена на кръстосан огън. Официозната преса и органът на БРСДП я обвиниха в единокронтство, а легалният комунистически печат – в ликвидаторство¹⁰⁸. Това дезорганизира работата на трудовите комитети непосредствено преди изборите.

При това положение Демократическият сговор с помощта на администрацията и полицията лесно спечели убедителна победа пред неорганизираната опозиция¹⁰⁹. Далечната цел обаче бяха предстоящите парламентарни избори и някои от партиите въобще не обърнаха внимание на общинските избори. Парламентарните избори съсредоточиха усилията и на ръководството на МВРНЗ. В навечерието им и по време на тяхното провеждане бе почти прекратена обичайната практика на намеса в местното самоуправление. Така през май 1927 г. бе разпуснат само един общински съвет, което бе прецедент, а през периода юни–август с. г. – едва 18 общински съвета. Въпреки че този брой се увеличи към края на годината, той бе необичайно нисък за управленската практика на Сговора (вж. Приложение А). По-различно бе положението с другия инструмент на намеса – уволнението на кметове. През май 1927 г. бяха уволнени само 7 общински кметове, но веднага след изборите броят рязко се увеличи и сериозно надхвърли мащабите дотогава (вж. Приложение Б). Съпоставката на тези цифри предполага, че ако Демократическият сговор бе овладял общинските съвети, съчетавайки административния натиск с политически средства, и опозиционните прояви в тях бяха временно стихнали,

то фракционните борби в редовете на управляващата партия се бяха изострили и постепенно се превръщаха в основен фактор за дестабилизация на общинските администрации¹¹⁰. Именно по тази причина не бяха проведени частични общински избори в началото на ноември 1927 г. и бяха отложени за февруари 1928 г.

Насрочването на изборите за селски общински съвети в средата на януари 1928 г.¹¹¹ предизвика началото на първата предизборна кампания след парламентарните избори. Тя бе много специфична, защото се проведе само в селата, където по традиция влияние имаха управляващите и левите политически сили – земеделци и комунисти. Всички опозиционни партии разглеждаха изборите като възможност за реванш за победата на Сговора в парламентарните избори и за ново прегрупиране.

Демократическият сговор заложи на две основни предизборни тези. Той бе за очистване на селските общини от партизанщината и за избиране на компетентен общински съвет, като предложи това да стане чрез коалиционни, общопартийни или общоселски листи, в които той щеше да има доминиращо положение. Като осъзнаваше трудностите по овладяване на селските общини, управляващата партия бе склонна на значителни компромиси. По този начин тя разчиташе да подкладе вътрешнопартийните противоречия и да откъсне части от опозицията към себе си. Повикът за единство обаче не обхващаше целия политически спектър. Сговорът застана изцяло против „разрушителната стихия“ на левията, в която включваше всички земеделци и бивши комунисти. Това бе традиционната сговористка постановка за двата фронта, изключваща възможността за търсене на изход извън силовата конфронтация¹¹². Този подход бе сериозно разколебан в средата на предизборната кампания, когато стана ясно, че левията също издигна идеята за общоселски листи. Тогава Демократическият сговор заложи на тезата, че е селска партия, която събира винаги гласовете си сред селското население¹¹³. В хода на кампанията се оказва, че управляващата партия не получи подкрепа от нито една опозиционна формация и това засили нападките срещу цялата опозиция¹¹⁴. В публичните събрания в края на кампанията и в позива, който я приключи, ръководството на Сговора призова: „Бъдащите общински съветници да вярват и да са сторонници на държавната идея.“¹¹⁵ Така отново бе протегната ръка към част от опозицията за следизборни коалиции за управление в селските общини.

За пръв път след 1923 г. в средите на либералите се забелязаха тенденции към обединение и това подтикна към активна предизборна кампания. Националлибералната партия застана категорично против управляващите и призова за издигане на общи опозиционни листи във всички села. Това трябваше да бъде гаранция против партизанството, което идва най-вече от Сговора и да осигури компетентни съветни-

ци¹¹⁶. Публичните събрания на различните либерални формации протекоха под знака на насрочения обединителен конгрес и при голям ентузиазъм и активна пропаганда чрез афиши. Навсякъде противопоставянето бе между опозицията като цяло и управляващите¹¹⁷.

От подобни позиции се проведе и кампанията на Демократическата партия. Тя се колебаеше между коалиране със земеделците, националлибералите и радикалите. Ръководството ѝ в крайна сметка призова към широки местни коалиции, но не се ангажира със сключване на споразумение на национално ниво. Основен противник демократите виждаха в управлението на Сговора¹¹⁸. Кампанията им значително отстъпваше на сговористите и националлибералите.

Радикалната партия преживя тежко организационно сътресение през втората половина на 1927 г.¹¹⁹ и това се отрази на кампанията ѝ за общинските избори. Тя се обяви категорично против Демократическия сговор¹²⁰, но по въпроса за партийната тактика нямаше единомислие. Стоян Костурков бе за запазване на коалицията със земеделците на Димитър Драгиев. Илия Георгов бе за споразумение с демократите, а Ангел Станков – за самостоятелна борба¹²¹. При това положение, по силата на обстоятелствата, се наложи тактиката на местните коалиции, която бе най-сходна с тази на демократите и донякъде на националлибералите.

В средите на социалдемократията кампанията се водеше само от БРСДП. Нейното ръководство работеше за запазване на Железния блок със земеделците и занаятчиите. Той бе представян колкото като противник на Демократическия сговор, толкова и като инструмент за установяване на „управление на трудещите се“ и контратеза на Блока на труда¹²². С особено задоволство социалистите изтъкваха привличането на отделни организации на Работническата партия в Железния блок и сключването на официални местни съглашения с нейни представители. БРСДП успя да привлече в Железния блок и малобройната Независима работническа партия¹²³. Социалистическата федерация бе в пълна политическа изолация и остана пасивна. Тя се задоволи само да отправи нападки към партията на социалдемократите и към нейния „ръждасал блок“¹²⁴.

В земеделското движение селските общински избори идваха в период на прегрупиране. В началото на януари 1928 г. бе прокламирано обединението на БЗНС–Стара Загора с БЗНС–Оранжев¹²⁵. Обединителната декларация и придружаващата я платформа бяха твърде общи в духа на традиционните идеи на земеделското движение, но с доста консервативен оттенък¹²⁶. Взе то бе решение за образуване на местни коалиции с всички партии без управляващата и Работническата¹²⁷, а това откри възможност най-вече за споразумения с радикалите, националлибералите и демократите.

Двете обединени земеделски формации създадоха своя обща *Плат-*

форма за селско-общинска политика. В центъра на дейността на общинските съвети те поставиха въпроса с общинската собственост. Това предполагаше издирване и връщане на общината на всички заграбени или неправилно раздадени недвижими имоти, ревизия на бившите общински управления, строеж на общински доходни здания. Благоустройството обхващаше прокарване на шосета и улици, коригиране коритата на реките, строеж на мостове и поставяне на осветление. Здравеопазването и образованието бяха сведени до обичайните препоръки за водоснабдяване, поддържане на общинска амбулатория с фелдшер и акушерка, акцент върху професионалното и преди всичко върху земеделското образование чрез неделни, вечерни и допълнителни образователни курсове и подкрепа на просветните и кооперативните селски сдружения. По-подробна бе частта за подпомагане на поминъка в селата, но тя също бе в духа на обичайните възгледи на земеделското движение. Нов момент в платформата бе искането за публичност на заседанията на общинските съвети, възприето от Работническата партия чрез земеделската левица¹²⁸.

Постоянното присъствие на БЗНС–Врабча-1 изпрати специално окръжно за изборите, с което нареди на дружбите да се готвят за самостоятелна борба против Демократическия сговор. Само по изключение се допускаше създаване на местни споразумения с останалите опозиционни формации¹²⁹. Постепенно в хода на подготовката изключението се превърна в правило. Така то бе възприето и от другите партии¹³⁰. Това наложи в навечерието на изборите земеделските водачи да припомнят на своите привърженици: „Никаква коалиция с управляващата сговорянска власт; никакви Единни фронтове и никакви Трудови блокове.“¹³¹

БЗНС–Врабча-1 изложи своята общинска програма за селата едновременно с обединението на БЗНС–Стара Загора и БЗНС–Оранжев. Тя включваше: заздравяване на общинското и окръжното самоуправление под държавен финансов и административен контрол; разширяване на общинския референдум; участъкови и пътуващи лекари по селата; безплатна медицинска помощ за най-бедните граждани; откриване на фелдшерски и акушерски училища. Мерките по просветата бяха допълнени с отваряне на задължителни вечерни и неделни училища, общински библиотеки и читални, забавачници за малките деца от март до декември, курсове за изучаване и усъвършенстване на странични занимания през зимния сезон. Благоустройственият раздел бе твърде общ, но в него изпъкваше искането маломерните държавни имоти да се предадат на общините за училищни фондове, а държавните мери да се включат в общинските. Общинският налог трябваше да се разпределя по-равномерно между всички общини, а държавата да им предаде и целия приход от училищния налог, данък сгради и беглика. Особено настоятелно бе искането за премахване по законо-

дателен път на тричленните общински комисии, чрез които държавната власт се налагаше над опозиционните общини. Основният лозунг на БЗНС-Врабча-1 бе: „Сдружени земеделци, на работа, за да вземем нашите общини в нашите ръце!“¹³² Възгледите на съюза за политиката на селските общини все повече се доближаваха до тези на останалата част от опозицията.

Левицата в БЗНС-Врабча-1 окачестви окръжното на Постоянното присъствие на съюза, което допускаше местни коалиции, като преда-телство¹³³. Тя се изказа против съюз с „деветоюнските партии“ за борба със Сговора в Блок на труда с Работническата партия и отделни представители на социалдемокрацията¹³⁴. В края на януари левицата оповести своята *Платформа на селско-общинската политика*. Тя бе сходна с идеите на останалата част от земеделското движение, но акцентираше върху свободата на изборите и на конституиране на общинските съвети, отчитане на общинските съветници пред населението, публичност на заседанията на съветите и право на избирателите да отзовават своите избраници. В областта на финансовата политика се наблягаше на облагане с данъци съобразно местните условия, за даване право на общините да увеличават данъците и таксите след референдум, въвеждане на прогресивно-подоходно облагане и освобождаване от него на дребния производител. Най-неконкретна бе благоустройствената програма, в която бе включено още здравеопазването и просветата. От същия характер бяха и препоръките социални грижи. Платформата завършваше с призива: „Напред, прочее, към трудовата власт с листата на Трудовия блок!“¹³⁵ Левите земеделци направиха малко за пропагандиране на своите идеи. Те наблегнаха на създаването на трудовите изборни комитети, но и в тях навсякъде отстъпиха първата позиция.

Занаятчийската партия, след участието си в парламентарните избори в комбинация с други леви партии, продължи коалиционната си тактика. Нейното ръководство препоръча „да не се избягват коалициите за тия избори с други партии с изключение на Демократическия сговор и комунистите“¹³⁶.

Селските общински избори от 19 февруари 1928 г. бяха първите общински избори, в които се включи новосъздадената Работническа партия. Тя проведе много старателна подготовка за тях на базата на решенията на Берлинския пленум на ЦК на БКП от декември 1927 – януари 1928 г. за създаване на трудови групи и комитети и на комфракции в тях. Още преди обявяването на официалната кампания бе нахвърляна най-обща общинска програма, акцентираща върху автономията на местното самоуправление, въвеждането на прогресивно-подоходния данък, идеята, че общината сама трябва да организира експлоатацията на своята собственост, а държавата изцяло да поеме издръжката на училищата¹³⁷. В изборната тактика се залагаше на

създаването на Трудов блок като трайно споразумение най-вече с левите земеделци, а не като предизборна коалиция. Основен инструмент бяха трудовите комитети¹³⁸.

В края на януари 1928 г. с окръжно Централното ръководно тяло на Работническата партия нареди на своите местни организации да участват активно в изграждането на местните комитети на Трудовия блок и чрез тях да създават нови структури на Работническата партия, като привличат безпартийни и членове на други леви партии в тях¹³⁹. По същото време секретарят на партията А. Гогов отправи официална покана до БЗНС-Врабча-1, Занаятчийската партия и други обществени организации за включване в Трудовия блок, но не получи утвърдителен отговор¹⁴⁰. Това наложи Блокът на труда да се изгражда отдолу, въпреки противодействието на ръководствата на останалите леви партии, и предопредели сравнително слабият успех на тази тактика¹⁴¹. Позивите на Централното ръководно тяло на Работническата партия¹⁴² и на нейните местни организации в Софийско не правеха никаква разлика между Трудовия блок и самата партия¹⁴³. Пречка за това бе и публикуваната *Трудова платформа в селско-общинските избори*, съществено отличаваща се от обнародваната, зад която застава земеделската левица.

По традиция преди общинската програма бе включена обща част, която нямаше отношение към местното самоуправление и издаваше старите схващания за изборите главно като пропагандна трибуна, а не като механизъм за формиране на отговорна пред населението администрация. Самият раздел за общините бе съвсем конкретен и в голяма степен позитивен. Работническата партия основателно виждаше главната пречка пред автономията на общините в насилието на централната власт, в белите бюлетини за общинските избори и в тълкувателния закон, който облекчаваше намесата в местното самоуправление. Както останалата опозиция, тя настояваше за ревизия на действията на общинските тричленни комисии и отнемане на правото им да гласуват общинските бюджети, отделяне на общинската власт от контрола на полицията. Във финансово-стопанската част на програмата особеност бе отстраняването на частния капитал от всякакви общински предприятия и дейности, предимство на безработните при наемането на персонала на общинските стопански предприятия, съсредоточаване на общинската социална политика основно върху бедните и трудещите се. Очевиден минус на платформата бе желанието да се въвлекат общинските управления в политическите борби¹⁴⁴. Това бе недопустимо от гледна точка на действащото законодателство и трудно би довело до стабилизиране на общинската автономия при пряка конфронтация с централната власт. В този дух бе и публичната кампания на Работническата партия, с акцент върху общополитическите, а не върху конкретните общински проблеми на страната¹⁴⁵.

За пръв път в историята на общинските избори в българското общество прозвучаха и други гласове. Съюз „Българска родна защита“ се изказа категорично против провеждането на общински избори, за назначаване на кметовете и общинските администрации. Това бе, според него, средството да се преодолее постоянната криза в общините. От тази позиция родозащитниците нападаха и управляващите, и опозицията¹⁴⁶. В тяхната платформа, публикувана преди общинските избори, този принцип бе прокаран за всички изборни учреждения¹⁴⁷. Политическият кръг „Звено“ също се изказа за назначаван от централната власт кмет, но и за изборен общински съвет. В общинските избори обаче трябвало да участват „еснафите и различните корпорации на интелигенцията и безпартийните“. Тъй като политическите партии не биха се съгласили с такава жертва, „тогава трябва някой да принуди партиите“¹⁴⁸. Тези идеи не намериха никакъв отклик, но показваха нова тенденция в развитието на българската обществена мисъл по общинските въпроси, която едва надигаше глас.

Селските общински избори преминаха относително спокойно с характерния за страната натиск на администрацията и полицията върху населението в полза на управляващата партия, но без терора, характерен от предишния режим. Опозицията протестираше с основание против нарушенията¹⁴⁹ и това принуди среди, близки до правителството да признаят, че изборите не са преминали „при образец ред“¹⁵⁰. По традиция министър-председателят заяви, че е доволен от изборната свобода и от резултата на своята партия, но задоволство от резултатите демонстрираха и всички опозиционни партии¹⁵¹. Със специално окръжно Секретариатът на Демократическия сговор благодари на местните си организации за тяхната дейност по спечелване на селските общини¹⁵².

По официалните резултати на МВРНЗ Сговорът спечели 605 040 гласа в страната, срещу 308 606 гласа за опозицията. От всички окръзи той загуби минимално само в Кюстендилски окръг – 21 418 срещу 21 811 гласа, но преднината му в останалите окръзи бе изразителна¹⁵³. Само в четири околии от тези окръзи общият резултат на опозицията бе по-висок от този на управляващата партия – в Белослатинска, Севлиевска, Търновска и Харманлийска. В Пашмаклийски окръг опозицията бе спечелила едва 224 гласа. В Петрички окръг всички действителни гласове бяха подадени за общоселските правителствени листи с подкрепата на ВМРО, а в Мастанлийски окръг за тях не гласуваха само 224 души, подкрепили опозицията¹⁵⁴. Очевидно тези резултати бяха манипулирани, а това породило съмнения по редовността на изборите в цялата страна. Само в Търновска околия опозицията бе изцяло обединена и се наложи над Сговора.

Победата на Демократическия сговор в изборите за селски общини предполагаше тяхното цялостно овладяване и контролиране от управ-

дяващата партия и по-малка и индиректна намеса на централната власт в тяхната дейност. Това обаче не се получи на практика. Два месеца след изборите МВРНЗ направи статистика, която бе показателна. Избори бяха проведени в 2372 общини, а кметове и помощник-кметове бяха утвърдени едва за 1724 общини. В 88 общини изборите бяха касирани или общинските съвети бяха вече разпуснати от централната власт. В 31 общини книгата по конституиране на общинските съвети се оказаха нередовни и бяха върнати за поправки. В 529 общини все още не се бе стигнало до избор на кмет и помощник-кмет или дори до първо заседание на общинския съвет¹⁵⁵. Тези цифри напълно съвпадат с издадените от МВРНЗ заповеди за разпускане на общинските съвети за периода февруари – април 1928 г. За същото време бяха уволнени 50 кметове – това бе значително по-малко от обичайното. От лятото на с. г. обаче, под влияние на конфликта между „партийните“ и „безпартийните“ среди в Сговора и на продължителната кабинетна криза¹⁵⁶, разпускането на общинските съвети и уволнението на кметовете взе застрашителни размери (вж. Приложения А и Б). Основният конфликт бе между окръжната и околийската администрация и общините. Органите на централната власт и полицията силово се налагаха не само на опозиционните общински съвети, но и на съвети, контролирани от местните организации на Демократическия сговор¹⁵⁷.

В началото на ноември 1928 г. бяха проведени частични общински избори за 14 града и около 300 села. Управляващите не проведоха никаква агитационна кампания, разчитайки на административния апарат и на традиционната пасивност на опозицията при частичните избори¹⁵⁸.

Вниманието на националлибералите бе насочено към техния обединителен конгрес, но партийното ръководство издаде обичайното окръжно, препоръчвайки местни коалиции с всички опозиционни партии, насочени против Демократическия сговор¹⁵⁹. Същата позиция заеха водачите на Демократическата партия и на радикалите¹⁶⁰. БРСДП бе взела решение на своя XXXI редовен конгрес за самостоятелна политическа борба и изготви свои листи¹⁶¹.

В земеделските среди преди изборите избухнаха нови конфликти. Обединението на БЗНС–Стара Загора и БЗНС–Оранжев се разпадна. Земеделците на Димитър Драгиев издадоха свое окръжно за участие в общинските избори, но не проведоха никаква кампания¹⁶². Бившите им партньори, водени от Коста Томов, нарекли се БЗНС–Обединен, започнаха сложни преговори с БЗНС–Врабча-1 и не отделиха никакво внимание на изборите¹⁶³. Преговорите ангажираха и всичките усилия на ръководството на БЗНС–Врабча-1, което остави изборите на грижите на местните дружби. Само новият кръг около вестник „Пладне“, коментирайки тактиката на локални споразумения на опозицията,

констатира със задоволство, че „са оставени настрана известни политически скрупули, които съществуваха в миналото, и че могат да се съберат народните усилия за сваляне на сговорянската власт“¹⁶⁴. Той препоръча тактиката на общоселските опозиционни листи¹⁶⁵.

Най-сериозна подготовка за частичните общински избори извърши Работническата партия. Още в края на август 1928 г. тя получи нареждане от ЦК на БКП да напише изборна платформа и да даде конкретни наставления за активно участие в изборите на местните партийни организации и на контролираните от нея профсъюзи¹⁶⁶. Веднага бе издаден *Позив на Работническата партия за създаване на Трудов блок на работниците и селяните за изборите*, пълен с нападки против социалисти и земеделци¹⁶⁷. В средата на септември 1928 г. бе проведена и партийна конференция по въпросите на Трудовия блок. Той трябваше да бъде резултат от дейността на инициативни комитет, които провеждат открити събрания, а на тях се избират трудови комитети, чиито представители определят чрез избор градския трудов комитет, а той изработва конкретната изборна програма на базата на общата платформа на Трудовия блок¹⁶⁸. Този механизъм бе детайлно разяснен в окръжните на Работническата партия и на Работническия младежки съюз¹⁶⁹. Направен бе неуспешен опит за създаване на Акционен комитет за изборите, но в него влязоха само представители на партията и на нейната младежка централа¹⁷⁰. Платформата на Трудовия блок бе точно повторение на документа от февруари 1928 г.¹⁷¹ Предизборната кампания на Работническата партия показва, че идеята за постоянно действащи трудови комитети, издигната на конференцията, е практически неизпълнима, а работа с обществените организации на бежанци, инвалиди и др. не се води. Това също предопредели неефективността на предизборната кампания на Трудовия блок¹⁷².

Частичните общински избори преминаха при умерен натиск на властта върху населението. Отделните прояви на насилие бяха окачествени като „престараване на административните власти“. Най-силно бе противодействието срещу кандидатите и агитаторите на земеделското движение и на Трудовия блок¹⁷³. В тази обстановка по официални данни Демократическият сговор спечели 66 001 гласа срещу 33 253 за опозицията, а 11 078 гласа получи общоселските листи, приписващи си й Сговора, и БЗНС–Врабча-1, и Трудовия блок, и дори националлибералите. Едва 3757 гласа получи коалициите, в които участваше и управляващата партия¹⁷⁴. Очевидно тя не можа да преодолее политическата изолация, но и обединението на опозицията бе недостатъчно, за да се превърне в реална заплаха за властта. Относително добри резултати в изборите получи само Националлибералната партия, която се оказа първа политическа сила в Стара Загора и Пазарджик, и втора – в Бяла Слатина и Станимака (Асеновград)¹⁷⁵.

Изборните резултати привлякоха слабо вниманието на обществеността, защото на дневен ред излизаха градските общински избори през февруари 1929 г. Те се възприемаха като генерално сражение между политическите партии.

Преодоляването на правителствената криза в края на 1928 г. не доведе до стабилизиране на властта на Демократическия сговор върху общините. Това особено добре пролича още при провеждането на градските общински избори през февруари 1929 г. Правителството организира за тях по-специална подготовка от обичайната. Още в началото на януари 1929 г. бе свикана конференция по изборите, в която бяха представени парламентарната комисия по МВРНЗ, главният секретар, началникът на ресорния отдел и юрисконсултът на министерството, Софийската община, Съюзът на българските градове и Съюзът на изборните служители. Те препоръчаха на кабинета да проведе градските избори на 10 февруари с. г., но да отложи избора за столичната община до приемане на нов закон за нея¹⁷⁶. На пръв поглед, Андрей Ляпчев се консултира с всички заинтересовани страни, но в конференцията взеха участие само хора на управляващата партия и висши чиновници в контролираната от нея администрация. Думата на опозицията отново не бе чута от кабинета. Въз основа на решението на конференцията бе издаден указ за насрочване на изборите и технически указания до местните власти¹⁷⁷. С това бе открита и предизборната кампания.

За управляващата партия кампанията бе по-различна от обикновено. Поради отлагане на столичните избори акцентът бе прехвърлен върху местните бюра на Сговора. Основната идея на партийното ръководство бе да се извърши пробив в политическата изолация на управляващите и да се потърсят всякакви възможности за изграждане на местни коалиции. „И общественият интерес, и доброто име на партията налагат на партийните приятели жертви...И тия жертви трябва да се понесат преди всичко от най-съзнателните и най-издигнатите сговористи“ – призова официозът¹⁷⁸. Критикувайки опозиционните споразумения, сравнявани с „орел, рак и щука“, Демократическият сговор фактически потърси място в тях. Опозицията като цяло, макар и несъзнателно, следваше единна тактика. Тя се опита да се съюзи с отделни групи в управляващата партия. Това, в зависимост от конкретната ситуация, можеше да доведе до нейното въвличане в Сговора, но и до неговото пълно разпадане. По тактически и вътрешнопартийни причини Демократическият сговор излезе на градските избори неединен, с по няколко листи във всеки град¹⁷⁹. В Созопол петте отделни сговористки листи се състезаваха сами със себе си. Тази тактика, възприета под натиска на опозицията, бе схваната от кръга около бившия министър-председател проф. Александър Цанков като опит „да се доразнебити разглобеното“¹⁸⁰.

В програмно отношение Сговорът заложи на местните предизборни платформи. Те бяха съвсем реални и прагматични и показваха натрупания опит от близо шестгодишното управление на общините. Мерките обикновено се отнасяха до конкретно посочени строителни дейности – водопроводи, мостове, улици, училищни и болнични сгради, електростанции и др.¹⁸¹ Специфичните нужди бяха известни на цялата община и закономерно фигурираха в местните платформи на всички партии и коалиции. Затова на преден план излизаха личностите, включени в листите за общински съветници. Те, заедно с министри и депутати, водеха предизборната кампания по места¹⁸².

В лагера на либералите не се стигна до очакваното обединение, но нямаше и остра конфронтация. Ръководството на Националлибералната партия издигна идеята за създаване на Общински опозиционен блок в цялата страна от всички опозиционни партии, но тя бе нереализуема. Тогава партията се ориентира към широки местни коалиции, от които изключи единствено Демократическия сговор. Най-предпочитан партньор на националлибералите бяха демократите. С тяхна помощ те бяха овладели ръководството на общината в Стара Загора и на него разчитаха и в бъдеще¹⁸³. Обединената националлиберална партия също се надяваше на коалициите. Нейното ръководство се опита да контролира тяхното създаване и партньорите в тях, но нямаше успех. Привържениците на Боян Смилов бяха много понастъпателни срещу Демократическия сговор и разчитаха чрез коалиционната тактика да постигнат в бъдеще и вътрешнопартийно обединение с националлибералите. И при тях предпочитан съюзник бяха демократите¹⁸⁴. За пръв път обединените националлиберали формулираха своя общинска програма, която бе пълна с общи фрази. Тя постави на първо място грижите за здравеопазването и наивно обвърза икономическото положение на общините с осигуряване на прехраната на населението в тях. Частите за съобщенията, благотворителността, образованието и културата също добре показваха, че за обединените националлиберали на преден план бе изведена борбата за позиции в управлението, а не грижата за населението¹⁸⁵.

Демократическата партия продължи настойчиво да обединява разпокъсаната опозиция и бе склонна към най-големи компромиси за своя сметка. През целия януари 1929 г. нейното ръководство водеше преговори едновременно с двете националлиберални партии и с БЗНС-Врабча-1. Опитът да се стигне до обща коалиция бе блокиран от неприязънта между земеделци и националлиберали. За да не затворят вратата за бъдещи преговори, демократите не подписаха споразумение с нито една от тези партии¹⁸⁶. По същата причина бяха отклонени и контактите с БЗНС-Обединен на Коста Томов¹⁸⁷. Тази политика се следваше и на местно ниво. В Бургас бе образувана коалиция на демократите с двете националлиберални партии, която излезе със

своя конкретна общинска програма¹⁸⁸. В Лом и Лясковец се обедини цялата опозиция, но без Работническата партия¹⁸⁹. В други градове бяха подкрепени разколническите листи на Сговора. Само по изключение, както във Варна, Демократическата партия се яви на изборите със самостоятелни листи за общински съветници¹⁹⁰. Където това все пак се случи, кампанията ѝ бе поверена на столичните водачи и бе извънредно настъпателна и насочена против Демократическия сговор¹⁹¹.

Извън очертавания се съюз на демократи и националлиберали постепенно се образува втори опозиционен център. Основен проблем тук бе коя от земеделските организации да бъде привлечена в него. Тъй като главен инициатор на коалицията бе Радикалната партия, се предполагаше, че в споразумението ще се включи нейният обичаен партньор в последните години – БЗНС–Стара Загора. Преговорите с него блокираха възможността за съюз с другите земеделски организации, а влиянието на Димитър Драгиев в градовете бе нищожно¹⁹². По същата причина бе отклонен и БЗНС–Оранжев. В БЗНС–Врабча-1 към средата на януари бе неутрализирано крилото на Георги Йорданов, който бе за споразумение с Работническата партия¹⁹³. След провала на преговорите с Демократическата партия остана единствената възможност БЗНС–Врабча-1 да се споразумее с този втори опозиционен център. Към него бяха привлечени и бившите партньори от Железния блок – занаятчиите и социалистите. Така на 18 януари 1929 г. бе оформена т. нар. Четворна коалиция или Ляв блок. В публикуваното комюнике по случая се изтъкваше, че споразумението се създава за градските общински избори и ще се осъществи чрез общи изборни комитети, като местните коалиции остават в сила. Предвиждаше се паритетен принцип при оформяне на общите листи и взаимни отстъпки по места. Коалицията бе валидна и задължителна за цялата страна¹⁹⁴. В нея в отделни общини се включи и Демократическата партия, както бе в Пловдив, но обикновено тя налагаше обединението да участва в изборите под друго име – Съюз на демократичните сили¹⁹⁵.

Седмица след споразумението между четирите партии бе публикувана *Платформа на Четворната коалиция по общинската политика на градовете*. Тя имаше традиционна структура и извеждаше на преден план проблема за стабилизиране на общинската автономия под контрола на държавата чрез публичност на заседанията на общинските съвети и служебен стабилитет на общинските служители. Финансовите въпроси трябваше да се решат с разширяване на бюджетната автономия, правото на въвеждане на допълнителни общински налози и разхвърляне на данъците според имотното състояние на гражданите. Важен пункт бе реализирането на икономии чрез съкращение на персонала и закриване на общинските занаятчийски работилници, за

да се подпомогне частната инициатива. В раздела за благоустройство мерките бяха обичайно формулирани с ударение върху подобряване на живота в крайните градски квартали. В областта на хигиената и здравеопазването се наблягаше на безплатната медицинска помощ за малоимотните граждани и върху превантивната дейност на санитарния контрол и медицинските служби. В същия аспект бе и частта за развитие на просветата. Особено внимание се отделяше на осигуряване поминъка на населението, при което общината трябваше да има предимно контролни и стимулиращи функции¹⁹⁶. Платформата трудно можеше да бъде охарактеризирана като лява, въпреки че обединяваше основна част от левите политически формации в българското общество. На нейна основа бяха създадени местни платформи с конкретни задачи за различните общини¹⁹⁷. В този дух бе водена и пропагандата чрез публични събрания.

Както обикновено, подготовката на крайната политическа левица започна най-рано. Още в края на декември 1928 г. ЦК на БКП в страната съобщи на Задграничното бюро, че пристъпва към подготовка за общинските избори. Той си постави за цел да сплоти „целия пролетариат под знамето на БКП“ в Единен фронт. Главният удар бе насочен срещу Демократическия сговор, а останалата опозиция трябваше да се изолира политически. Изрази се готовност за разпространяване на възвания за изборите от името на нелегалната БКП¹⁹⁸. В този дух бе изработена *Директива на ЦК на БКП*, наблягаща на дейността чрез изборни трудови комитети и чрез комфракции в бъдещите общински съвети¹⁹⁹. Идентична бе и *Директивата на Задграничното бюро*, взета на заседанието му в Берлин в началото на януари 1929 г. И двата документа бяха преведени на руски и изпратени за одобрение от Коминтерна в Москва²⁰⁰. В духа на директивата бяха отпечатани позиви, които наблягаха на изграждането на Трудов блок сред масите и против ръководствата на останалите леви политически партии. Позивите призоваваха за „борба на всички фронтове“ и припомняха дейността на комуните в годините след Световната война²⁰¹. Инструкциите на ЦК на БКП и позивите бяха разпространени чрез специален бюлетин, посветен на общинските избори²⁰². За пръв път от преминаването си в нелегалност БКП прояви извънредна активност по повод на местни избори.

Работническата партия възприе очертаната от БКП политическа линия при подготовката на изборите. Тя се обяви за изтръгване на общинската власт от Демократическия сговор и обвини останалата опозиция, вкл. социалистите, че върви по пътя на фашизма. Тактиката на Работническата партия обаче бе по-различна от получените насоки. По правило се встъпваше във връзки с местните ръководства на БЗНС, ЗМС, бежанските организации и др., въпреки че се пропагандираше създаване на Трудов блок „отдолу“²⁰³. Както обикновено, още

преди началото на контактите с бъдещите партньори, бе публикувана *Платформа на Работническата партия в България*. Така те бяха поставени пред свършен факт да възприемат стриктно нейните идеи и тактика, които не можеха да бъдат изменени. За пръв път вместо програмен документ на планирания блок се предлагаше такъв на самата Работническа партия. Докато до края на 1928 г. тя се представяше за един от компонентите на Блока на труда, то сега вече претенциите ѝ бяха за пълно подчиняване на този блок и на съюзниците и за излизането им на изборите от нейно име.

Първостепенно място в общинската платформа заеха въпросите за охрана на труда. Изискваше се общините да поемат защитата на наемните работници в своя район и да им гарантират повишаване на заплатите. Това трябваше да става не чрез органи на общинската администрация, а чрез такива, избирани от самите работници. Нощната работа, с изключение на болници, пощи, телеграфи и железници, трябваше да се забрани. Общините щяха да получат право да закриват всички предприятия на своя територия, в които нямаше добри условия за труд. Особено внимание се отдели на женския и детския труд, който минаваше под пряка защита на общинския съвет. Той щеше да осигурява и социалните осигуровки за стари, бедни и инвалиди. С парични средства, жилища и други грижи трябваше да бъдат подпомогани и безработните. Общината щеше да води точна статистика на труда и да поеме осигуряването на работа, откриването на нови професионални курсове и школи и да гарантира служебния стабилитет на общинските чиновници²⁰⁴.

В раздела за общински финанси и стопанство се предлагаше премахване на общинските косвени данъци, освобождаване от всички преки данъци на наемните работници и служители и на дребните занаятчии и въвеждане на прогресивно-подоходен данък. Общините трябваше да кредитират местните кооперации, да осигурят прехраната чрез специални изборни органи и да поемат производството на хранителни и други стоки от първа необходимост. При благоустройството се наблягаше върху крайните и работническите квартали и за създаване на привилегии за работниците при решаване на жилищния проблем, в областта на образованието и здравеопазването. По традиция към общинската програма бе прикрепен и политически раздел, който нямаше отношение към общините и към общинските избори²⁰⁵. Платформата на Работническата партия бе особено силна в социалната си част, но отстъпваше в останалите си раздели на традиционните програми на другите партии. Тя бе обещание само в случай, че се избере общински съвет от средите на Работническата партия, но фактически изключваше всякаква възможност за сътрудничество с останалите политически сили.

За активизиране на своята кампания Работническата партия съз-

даде изборни комитети по квартали, агитационни команди и учреди фонд „Изборна борба“²⁰⁶. Нейните инструкции наблягаха на формирането на Трудовия блок „отдолу“ и строг подбор на партньорите в него, които трябваше да приемат „хегемонията на пролетариата“²⁰⁷. В своите организационни документи партията наблегна повече върху борбата с водачите на земеделци и занаятчии и бе особено остра против най-близките политически групи – Социалистическата федерация, БРСДП и Независимата трудова партия²⁰⁸. Тази политика бе следвана точно от местните партийни организации при преговорите със съюзниците в Блока на труда и при публичната агитация²⁰⁹.

Изграждането на Трудовия блок срещна сериозни затруднения от страна на местните ръководства на земеделци и занаятчии. Определени резултати бяха постигнати в София, Видин, Враца и др.²¹⁰ В трудовите комитети влизаха представители на левицата от БЗНС–Врабча-1, Занаятчийската партия, безпартийни, бежанци²¹¹. За да подтикне този процес, ЦК на БКП издаде два позива в началото на февруари 1929 г. Докато *Позивът към трудолюбците* се бе по-умерен в рамките на тактиката на Трудовия блок²¹², то *Позивът към работническата класа* открито издигна идеята „фронт срещу фронт“. Той заяви, че „завземането на общинската власт не е мислимо без завладяването на държавната власт“. Победата на общинските избори нямало да се постигне „по пътя на парламентаризма, т. е. чрез изборната бюлетина“, а чрез „въоръжена улична борба“²¹³. Под влияние на подобни схващания трудовите комитети в някои селища се сведоха до комитети на Работническата партия, а възможните партньори бяха обвинени във фашизъм²¹⁴. Обръщението на ръководството на Работническата партия към сдружените земеделци в полза на земеделската левица не промени тази тенденция²¹⁵.

За разлика от частичните общински избори през ноември 1928 г. противниците на местното самоуправление в лицето на Съюза „Българска родна защита“ и на Политическия кръг „Звено“ се изказаха само против прекаленото политизиране на изборите, партизанщината и коалициите²¹⁶. На същата позиция застана и Всебългарският съюз „Отец Паисий“²¹⁷. Новосъздадената Народна стопанска партия се отказа от участие и остро атакува опозиционните коалиции²¹⁸.

Провеждането на градските общински избори премина относително спокойно и свободно. Оплакванията на опозицията имаха повече протоколен характер и целяха придържане към установената вече традиция да се оспорват всички действия на властта²¹⁹. Друг характер имаха мерките, взети против дейците на Трудовия блок²²⁰. Все пак и те бяха значително по-мекки от обичайната практика на Демократическия сговор. Важно влияние върху това оказва решението на Софийския окръжен съд в преписка с Дирекцията на полицията и Началника на Държавна сигурност, което обяви че пропагандната кам-

пания на Работническата партия не попада под ударите на Закона за защита на държавата²²¹.

В тази обстановка Демократическият сговор получи 44,4 % от гласувалите в изборите, а опозицията – останалите 55,6 %. Въпреки това управляващите спечелиха 56 % от мандатите в общинските съвети поради разпокъсаността на опозиционните политически сили²²². Те спечелиха изборите в Попово, Лясковец, Самоков, Калофер, Лом, Пещера и др.²²³ Ставаше постоянна практика Сговорът да взема властта в малките градове с помощта на администрацията и да печели всички мандати в „новите земи“²²⁴. В големите градове обаче опозицията имаше сериозно преимущество, а управляващата партия бе „разглобена“ и участваше в няколко листи²²⁵. В много общини бежанците гласуваха с отделни листи, а във Варна със своя листа излязоха и местните жители. Тези резултати дадоха възможност на всички партии да обявят задоволство от вота на избирателите и да съсредоточат вниманието си върху приближаващия столичен избор.

В началото на февруари 1929 г. отново бе свикана комисията, заседавала в началото на годината. Представените в нея меродавни общински фактори подкрепиха предложението на МВРНЗ софийските избори да се отложат до приемането на законопроекта за столичната община²²⁶. Народното събрание гласува специален закон за това²²⁷. Тъй като приемането на закона се забави под натиска на провинциалните депутати на Сговора, заговори се за отлагане на избора за наесен. Това предизвика раздвижване сред опозицията. Тя критикуваше властите, че се нуждаят от съществуващия послушен общински съвет, за да прокарат безпрепятствено през него няколко крупни финансови проекта. За пример се даде съдбата на VI районно кметство, където изборът се отлагаше от май 1928 г. и управляваше тричленна комисия²²⁸. Това удължи изкуствено предизборната обстановка в София и нагорещи политическите страсти. Пред заплахата от ново отлагане за 18 април 1929 г., се стигна до обща акция на опозицията, в която не взе участие само Работническата партия. На среща с министър-председателя представители на всички опозиционни партии изтръгнаха обещание, че софийските избори ще се състоят на 19 май 1929 г. и дотогава законът за столичната община ще бъде приет²²⁹.

Общата акция на опозицията предизвика поредица от публични събрания на Демократическия сговор, където бе направена шумна реклама на неговата общинска политика. Същият дух имаше и официалният отчет на кмета Владимир Вазов и речите на помощник-кметовете. Както обикновено, към тях се присъедини и министър-председателят. Той призова за единство в управлението на столицата и на държавата²³⁰. Подобно единство в момента бе нужно и на управляващата партия, защото група бивши прогресивнолиберали се откъсна от нея и направи опит да възстанови своята партия²³¹. Единството

около Сговора бе основната теза, на която заложи издадения ден преди избора *Апел към гражданите на столицата*²³².

Опозиционните партии бяха твърде близо до създаване на обща коалиция. Особено настойчиви в това отношение бяха демократите и националлибералите²³³. Те се опитаха да използват въодушевлението от общата акция. На 30 април 1929 г. ЦБ на Демократическата партия издигна инициативата за общо действие на опозицията (без Работническата партия) в изборите срещу Демократическия сговор²³⁴. На 2 май същата партия отпрати покана към всички опозиционни партии за среща в нейния клуб за изграждане на обща коалиция. На следващия ден срещата се състоя, но отсъстваха представителите на БЗНС-Врабча-1 и на обединените националлиберали²³⁵.

При разговорите през Страстната седмица се очертаха две основни формации. Първата включваше демократите и двете националлиберални крила (Тройна коалиция). На 4 май (Велика събота) те подписаха протокол за обща предизборна кампания. Бе избран общ изборен комитет²³⁶. Обединените националлиберали отказваха да влязат в споразумение със „съсловни организации“, като имаха предвид земеделци и занаятчии. Поради това към 6 май преговорите започнаха да клонят към провал.

Втората формация се състоеше от социалисти, радикали, занаятчии и земеделци (Четворна коалиция). Тук БРСДП се изказа против единодействие с всякакви либерали²³⁷. На 9 май съвещанието обсъди възможността за изключване на социалистите или на обединените националлиберали от общото опозиционно споразумение, но всяка от двете коалиции защити своите членове и до решение не се стигна²³⁸. При тези позиции преговорите се затегнаха и на 10 май инициативата на демократите окончателно пропадна. Двете коалиции продължиха борбата си поотделно, но се отнасяха толерантно една към друга за сметка на острите атаки против Сговора и Работническата партия. Те си обещаха обща съгласувана политика в бъдещия столичен общински съвет²³⁹.

На 12 май 1929 г. Тройната коалиция проведе своето първо самостоятелно заседание след общите срещи. В него Демократическата партия бе представена от Ал. Гиргинов, националлибералите – от Хр. Статев, а обединените националлиберали – от Б. Смилов. Те уточниха общите листи в шестте района и общинската платформа²⁴⁰. Всяка от партиите имаше по две първи, две втори и две трети места в районните листи²⁴¹. Ден преди изборите бе публикувана и обширна *Платформа на Тройната коалиция*. На предно място бе изведен въпросът за гарантиране на общинското самоуправление в столицата. Основна пречка бе открита в новоприетия закон, разделящ града на шест избирателни колегии при един общ общински съвет. Настояваше се за общински съвет, избран наведнъж от всички столични граж-

дани. На по-задан план остана гарантирането на служебния стабилитет на общинските служещи. Финансовата част се сведе до пълна бюджетна автономия, справедливо разпределение на данъчното бреме и реализиране на икономии²⁴².

Разделът за здравеопазването и хигиената бе твърде подробен, но не предлагаше нещо ново, което да не бе влизало дотогава в общинските платформи. Нов бе акцентът върху малоимотните граждани и разкриване на здравни заведения в крайните квартали. Същият характер имаше и частта, посветена на благоустройството и строежите на общински сгради. Социалната политика на общината, според Тройната коалиция, се свеждаше до решаване на продоволствения и на жилищния проблем в рамките на съществуващото законодателство, но при по-голяма инициатива от страна на общинските власти и при засилен общински контрол върху дейността на частните предприемачи. Грижите за занаятчиите и за работниците бяха обособени в отделни части. Те следваха традиционната политика на трите партии по тези въпроси. Основни елементи бяха покровителство на занаятчийските кооперации, посредничество на общината при решаване на трудовите конфликти, застраховане на общинските чиновници, безплатна медицинска помощ за работническите семейства. Съвсем обичайни бяха и мерките спрямо бедните и инвалидите, където акцентът бе поставен върху организиране на обществената благотворителност. Съвсем нов елемент в платформата бе посветен на физическото възпитание. В това отношение трябваше да се подпомагат спортните, гимнастическите и туристическите дружества, да се създават спортни игрища и да се отпускат общински награди при състезания²⁴³.

Общинската платформа на Тройната коалиция бе механично обединение от платформите на трите партии за управление на столицата дотогава. Тя бе добре разгласена и защитена на събранията на кандидатите на коалицията, където се лансираше предимно старата теза на националлибералите, че трите партии са изградили София. Агитацията бе насочена само против Демократическия сговор и бе сравнително толерантна към останалата част от опозицията, дори към Трудовия блок. В този дух бе и крайният позив към столичните избиратели²⁴⁴.

В своята кампания Тройната коалиция успя да откъсне част от Сдружението на собствениците и да включи негови представители в своите листи, както постъпи и Демократическият сговор²⁴⁵.

Четворната коалиция направи още по-настъпателна предизборна кампания. Тя проведе своите публични събрания преди Тройната коалиция и не бе толкова толерантна към останалите опозиционни политически сили, особено към Трудовия блок²⁴⁶. Четирите партии изградиха общ Централен предизборен комитет, който ръководеше всички прояви и подреди изборните листи на паритетни начала²⁴⁷.

Столична общинска платформа не бе изработена и се агитираше с платформата от градските общински избори от февруари с. г.

В своята кампания Четворната коалиция срещна противодействие не само от управляващата партия и от Трудовия блок, но и от Социалистическата федерация. Там съществуваха два възгледа – за обединение на всички социалистически формации с цел самостоятелна борба и за съюз с БЗНС. На 9 май 1929 г. ръководството на федерацията отправи открито писмо до ЦК на БРСДП. То настояваше „в предстоящите избори за общински съветници в София да се призват избирателите под знамето на социализма“. Предлагаха се максимални отстъпки при подреждане на листите и при воденето на предизборната кампания²⁴⁸. Тъй като до 11 май, крайният срок, определен в писмото, стана ясно, че БРСДП отклонява предложението, Социалистическата федерация реши да не излиза със своя листа, за да не се разцепват работническите гласове²⁴⁹. За това решение повлияха и консултациите на ръководството на федерацията със земеделците.

Народната стопанска партия проведе две публични събрания, на които основен говорител бе партийният секретар д-р Стефан Ягоридков. Нейното ръководство взе решение за самостоятелно участие в изборите. То насочи своите атаки против всички опозиционни партии и против Демократическия сговор. Начело на шестте районни листи бе поставен д-р Ягоридков²⁵⁰.

Предизборната кампания на Работническата партия бе продължение на кампанията от градските избори. Тя наблегна на изграждането на местните трудови комитети на основата на общата платформа за градските общини от средата на януари 1929 г. Агитацията бе сериозно възпрепятствана от арестуването на почти цялото партийно ръководство в началото на май 1929 г. и от процеса против ръководството на нелегалната БКП²⁵¹. На 7 май бяха подновени заседанията на Централния трудов комитет, а едва след 13 май – на районните трудови комитети²⁵². Атаките против ръководствата на земеделци, социалисти и дори занаятчии в пропагандата на Трудовия блок доведоха до неговото разпадане непосредствено преди изборите²⁵³. Фактически блокът се сведе до привържениците на Работническата партия и някои отделни безпартийни и леви земеделци.

Гласовете против провеждането на общински избори бяха почти напълно заглушени от острите политически борби²⁵⁴.

Столичните избори бяха свободни, без насилия и терор с изключение на единични случаи, когато потърпевши бяха основно привърженици на Работническата партия²⁵⁵. В тази обстановка от 39 784 гласували Демократическият сговор получи 13 107 гласа (32,7 %), Тройната коалиция – 11 851 (29,6 %), Четворната коалиция – 4360 (10,9 %), Трудовият блок – 5035 (12,5 %) и още 5429 гласа (13,6 %) бяха подадени за различни отцепнически листи²⁵⁶. Въз основа на тях

управляващата партия получи 17 мандата, Тройната коалиция – 16 (6 мандата за националлибералите и по 4 мандата за демократи и обединени националлиберали), Четворната коалиция – 1 (зеделец) и Трудовият блок – 2 (за Работническата партия)²⁵⁷. Резултатът не бе неочакван и повечето партии по традиция изразиха задоволството си от доверието на избирателите. Основният резултат бе, че Сговорът загуби стабилното си мнозинство и трябваше да търси коалиция за управление. Трудовият блок бе значително намалил гласовете си в сравнение с парламентарните избори от май 1927 г.

Изборите за градски общински съвети през първата половина на 1929 г. ясно показаха, че в градовете Демократическият сговор бе загубил своето политическо влияние и разчиташе главно на „зестрата на властта“ и на неполитическите действия и административния натиск, за да задържи изплъзващите се от контрола му общини. Той имаше известно влияние все още в малките околийски центрове, но и в тях присъствието на опозицията бе чувствително. Където тя се обедини от социалисти и земеделци до демократи и националлиберали, успя да овладее общинските съвети и да поеме управлението без управляващата в страната партия. В повечето градове различните опозиционни партии все още участваха в коалиции със Сговора, но примерите за напълно опозиционни общини ставаха все повече. Демократическият сговор премина в отстъпление, въпреки големите усилия, които полагаше и партийното му ръководство, и държавната администрация, за да спре този процес. Опозиционният център, оформящ се в политическото пространство между управляващите и Трудовия блок постоянно засилваше своите позиции за тяхна сметка и се превърна в реална алтернатива на сговористкото управление в общините. Тези тенденции намериха своето потвърждение и в частичните общински избори в началото на ноември 1929 г.²⁵⁸

Липсата на ефективен политически контрол върху общините, от страна на Демократическия сговор, принуди правителството на Андрей Ляпчев да прибегне до лостове за административно подчинение на опозиционните общини. Само през първите три месеца на 1929 г. бяха разпуснати кръгло 100 общински съвета и бяха уволнени 140 кметове. През следващите три месеца този процес се засили и достигна 223 разпуснати общински съвета и 243 уволнени кметове. Данни за юли и август, когато обикновено намесата на централната власт в общинското управление спадаше, няма, но през последните четири месеца от годината бяха разпуснати още 153 общински съвета и бяха уволнени още 133 кметове (вж. Приложения А и Б). Тези цифри нямаха аналог при управлението на Андрей Ляпчев, напомняха за управлението на неговия предшественик проф. Ал. Цанков и определено бяха сигнал за загубата на политическите позиции от страна на Демократическия сговор в местната власт.

В тази обстановка в началото на 1930 г. бяха насрочени редовните селски общински избори за 16 февруари. На същата дата щяха да се проведат и изборите за новите 4 градски общини – Перник, Симеоновград, Свети Врач и Червен бряг²⁵⁹. В края на януари определени среди в Демократическия сговор повдигнаха въпроса за тяхното отлагане поради кризата в партията, но мнозинството от парламентарната група на управляващата партия взе решение изборите да се проведат²⁶⁰.

Относителният неуспех на Сговора в градските избори принуди партийното ръководство да започне подготовката за изборите по-рано от обичайното. Още в навечерието на Новата 1930 г. въпросът бе обсъден на обща вечеря на министрите, депутатите и партийните функционери в ресторант „Батенберг“ в столицата. Министър-председателят призна, че е време да започне стягане на партийните кадри, които ще изнесат общинските избори в селата. Александър Цанков смяташе, че селата трябва да бъдат оставени на спокойствие, без административен натиск²⁶¹. Привидното противоречие бе част от фракционната борба сред управляващите, която бе не по-малка опасност за тях от сплотяването на опозицията. Докато групата около проф. Цанков академично съветваше кабинета за необходимостта от общинска реформа²⁶², в която бе убеден всеки, правителството заложи главно на силовия метод. Той бе предпочитан, когато ставаше въпрос за избори по селата. Публичните събрания на министри и депутати от мнозинството целяха сплотяване на партийните редове в самия Демократически сговор, но за борба с опозицията се разчиташе основно на полицията²⁶³. Въпреки това на много места управляващата партия излезе на изборите с повече от една листа и не успя да изработи своя общинска програма за селата, каквато бе традиционната практика.

В *Позив към българските избиратели* Демократическият сговор атакува всички опозиционни партии, но основният удар бе насочен против земеделците. Управляващите се представяха като единствена „партия на порядъка“, но тази теза имаше все по-слабо влияние върху общественото съзнание²⁶⁴.

В средите на либералите бе назрял нов конфликт след провалянето на обединителната акция през втората половина на 1929 г. Поради новото разцепление националлибералите на Д. Върбенков и на Г. Петров проведоха в Пловдив, Враца, Бургас и Търново в средата на януари 1930 г. серия окръжни конференции, които използваша, за да сплотят своите редове за общинските избори в селата²⁶⁵. Предизборната акция на Националлибералната партия бе насочена само против Демократическия сговор и останалите либерални фракции, призоваваше за самостоятелно действие или за изграждане на широки местни коалиции²⁶⁶. Окръжното на партийното ръководство от края на януари нареди провеждане на пунктови и селски събрания и започване на

специална агитационна седмица в началото на февруари 1930 г., която съвпаднаше с мероприятията по подготовка на партийния конгрес. Най-естествен съюзник на националлибералите бяха демократите и всяко местно споразумение между двете партии бе широко рекламирано²⁶⁷. В навечерието на изборите бе публикуван специален позив на 22 видни либерали за обединение на либералните формации, който преследваше и предизборни цели²⁶⁸.

Предизборната кампания на националлибералите на Б. Смилов и на Хр. Статев стриктно следваше примера на своите съименници. В средата на януари те направиха свои окръжни конференции в Бургас, Пловдив, Враца, Русе, София, Шумен и Търново²⁶⁹. Те издадоха свое окръжно, с което призоваха към активна политическа борба със Сговора и с другите либерални фракции и разрешиха участието в местни опозиционни коалиции. Тяхната основна цел обаче бе подготовка на партийния конгрес²⁷⁰.

В края на януари 1930 г. от тази националлиберална формация се отцепи група, водена от Д. Тончев и д-р Хр. Радославов, която се опита да възстанови старата Либерална партия. Те обясниха кризата в движението с борбата между личностите в него и с факта, че от 1926 г. то се поддало на „внушенията на българския антинационализъм“, имайки предвид комунистите²⁷¹. В края на януари Временният комитет на Либералната партия издаде свое окръжно за общинските избори, препоръчвайки самостоятелна борба или участие в коалиции, в които не влизат останалите либерални крила²⁷². В този дух бяха и няколко открити събрания, проведени от либералите.

Нито един от трите либерални центъра не успя да състави своя предизборна общинска платформа и да проведе кампания, която да се отличава с оригинални собствени идеи или мероприятия.

Демократическата партия започна своята подготовка с провеждане на окръжни партийни конференции и на заседания на окръжните партийни съвети²⁷³. На тях, в духа на традиционната за демократите тактика, бе взето решение за сключване на широки местни коалиции с останалите опозиционни политически сили и агитация против Демократическия сговор. Многобройните случаи на терор над селското население от страна на полицията принуди ръководството на партията официално да предупреди властите: „Най-после народите имат право на отпор против насилническата власт. Ако насилието е станало закон в нашата страна, народът, който е господар на закона, може да си създаде друг...“²⁷⁴ В публичните събрания на демократите последователно се прокарваше идеята за съществуване на два политически фронта в страната – правителството и „Народният фронт на демократичната опозиция“²⁷⁵. Към последния демократите включваха и цялото земеделско движение, с което най-много се стараеха да се споразумеят²⁷⁶.

Радикалната партия проведе вяла предизборна кампания. Тя се ориентира по подобие на демократите към широки местни коалиции на опозицията, в които предпочиташе за партньори земеделци, социалдемократи и демократи²⁷⁷.

Идентична позиция зае и Занаятчийската партия. Нейното ръководство призова за сключване на общо споразумение със земеделците, а ако то не се постигне – за местни опозиционни коалиции²⁷⁸. За пръв път от своето създаване занаятчиите представиха своя самостоятелна общинска платформа за село. Тя бе твърде обща и се доближи максимално до схващанията на земеделците. Платформата предвиждаше оземляване на безимотните селяни, подобряване на поминъка на село, снабдяване със земеделски машини, които са обществена собственост, бюджетни икономии, грижи за здравеопазването, благоустройството и просветата²⁷⁹. Очевидно целта на програмата бе да се доближат максимално занаятчиите до земеделците с оглед бъдещите политически комбинации.

БРСДП се опита да проведе по-активна от обикновено кампания. Партийното ръководство не бе съвсем последователно в налагане на определена политическа тактика. До края на януари 1930 г. се даваше предимство на самостоятелната предизборна борба под лозунга: „Селски другари, напред в изборите със знамето и лозунгите на социализма!“²⁸⁰ От околийските сбирки на социалдемократите стана ясно, че сред редовите членове преобладават привържениците на коалиционната тактика. Това принуди партийната централа от началото на февруари да ограничи нападките само против буржоазните партии, с което протягаше ръка за съюз основно към занаятчиите и земеделците. В този дух бе и основният предизборен позив към избирателите от името на Централния комитет²⁸¹. Основна опасност за БРСДП бе възможността за обединение между земеделци и демократи, остро критикувана от социалистическите водачи при всеки удобен случай²⁸².

БЗНС на Коста Томов взе решение за самостоятелно действие в селските общински избори и за влизане в сътрудничество с останалите опозиционни партии „по изключение“²⁸³. Бе оповестена разгърнатата *Платформа за селско-общинска политика* с акцент върху използването на общинската собственост с цел подпомагане на поминъка на населението. Традиционно внимание бе отделено и за благоустройството, здравеопазването и образованието, но препоръчаните мерки бяха неубедителни, неоригинални и съвпадаха с обичайните земеделски идеи²⁸⁴.

БЗНС–Стара Загора също излезе със своя *Платформа за общинските избори*. Тя бе значително по-стегната, но наблягаше върху просветата и морала, а след това и върху благоустройството и хигиената. Единствен оригинален момент в нея бе предложението за създаване на специализирани стопански съвети към общините, но в българското

село липсваха подготвени кадри за подобни органи, а с такива функции бяха натоварени и ръководствата на различните задължителни стопански фондове, учредени във всяка селска община²⁸⁵. Цялата кампания на земеделците на Димитър Драгиев бе изключително вяла и анемична, каквато бе дейността на самия техен съюз.

Постоянното присъствие на БЗНС-Врабча-1 на 24 януари 1930 г. взе решение за самостоятелно участие на селските избори в духа на резолюциите на последния земеделски конгрес и изпрати окръжно в този дух до своите дружби²⁸⁶. На много места обаче земеделците участваха в коалиции, като се колебаеха между демократите и социалистите²⁸⁷. Местните ръководства оставаха принципни противници на споразумение единствено с управляващите сговористи и с Работническата партия. Спирането на органа на крайната левица вестник „Земеделско възрождане“ – ограничи разпространяването на идеите за съюз с комунистите от Работническата партия. Същата роля изигра и изключването на водача на прокомунистическия „Селско-земеделски комитет“ Георги Драгнев от ръководството на съюза. Основната цел, която Постоянното присъствие и съюзният секретар Александър Радолов поставиха пред дружбите, бе осъществяване на единство в земеделското движение по места²⁸⁸. Земеделската левица не регистрира никакви прояви. Тя действаше изцяло в рамките на предизборната кампания на Работническата партия.

Работническата партия започна активна подготовка за изборите със серия окръжни до своите нивови подразделения, с които очерта партийната тактика. В документите за местните комитети се наблегна на изграждането на Трудовия блок не като коалиция, а като единодействие на представителите на трудовите организации около листите на Работническата партия. Участието в каквато и да е коалиция, а най-вече със социалистите, ЦК окачестви като „осъдително“²⁸⁹. Окръжното до околийските и окръжните комитети бе повече в практическа насока за изграждане на обединението около Работническата партия. То призова за обиколки из селата, за провеждане на околийски и окръжни конференции, за съставяне на местни позиви с конкретни искания²⁹⁰. Тактиката бе насочена не толкова към взаимодействие с останалите леви партии, колкото към разширяване на политическото влияние на Работническата партия под прикритието на Трудовия блок. Затова гласуването за листите на която и да е друга партия се смяташе за недопустимо, а се препоръчваше гласуване с лозунги²⁹¹.

В програмно отношение подготовката се осъществи чрез издаване на *Платформа на Работническата партия за открито настъпление на селските маси в съюз с работническата класа и за избора на 16 февруари 1930 г.*²⁹² Платформата бе издържана в духа на тактиката „класа срещу класа“, характерна за Работническата партия на прехода между 20-те

и 30-те години на века и обвиняваше всички останали български политически партии във фашизъм. Особено странно звучаха оценките за най-левите и най-близки до нея самата партии на социалистите и земеделците. В увлечението си по конфронтиране с цялата партийна система на страната, Работническата партия въобще не формулира своя конкретна общинска програма, а агитираше с общополитически искания и лозунги, които нямаха никакво отношение към конкретните общински избори²⁹³. В същия дух бе и *Позивът на ЦК*, издаден непосредствено преди изборния ден²⁹⁴. *Платформата за открито настъпление* бе сериозно отстъпление от традиционната старателна идейна подготовка, с която обикновено се характеризираше крайната политическа левица по отношение на общинските избори. Тя даде удобен повод на полицията да предприеме ограничителни мерки към кампанията на Работническата партия²⁹⁵. Платформата бе преведена на руски и изпратена за сведение на Задграничното бюро на БКП²⁹⁶. Критиката към нея имаше повече формален характер²⁹⁷, тъй като в специален *Позив към бедните и средни селяни за селски комитети за борба против бирници и пристави* и в *Манифеста на ЦК на БКП* от средата на февруари 1930 г. се застъпваше същата идейна и тактическа позиция²⁹⁸. Документите на нелегалната БКП открито призоваваха против всякаква форма на легална борба и произтичащата от нея коалиционна тактика с лозунга: „Долу фашистката демагогия с „опозиционни“ блокове! Опозиционният блок е фашистки блок!“²⁹⁹

В тази обстановка на общо раздвижване на опозицията правителството на Андрей Ляпчев отново прибегна до силен полицейски и административен натиск. Цялата опозиционна преса – от национал-либерали до земеделци и комунисти – бе пълна с описания на различни случаи на правителствен терор. Особено активно помагаше на полицията Съюзът „Българска родна защита“. В навечерието на изборите неговата студентска група отправи позив против „долното партизанство, което разяде душите, което умъртви всички идеали на българското племе и готви сгромолясване на третото му царство“³⁰⁰. Родозащитници тероризираха повсеместно дейците на всички опозиционни партии³⁰¹.

Официалната позиция на съюза бе отразена в заповед на Върховния водач о. з. ген. Иван Шкойнов и се различаваше съществено от традиционната. Ръководството припомни, че съюзът е безпартийна организация, че е за назначавани кметове, но до провеждането на тази реформа сподвижниците му трябва да участват в общинските избори и да гласуват за общоселски листи, в които влизат „партиите на реда“. Категорично бе забранено гласуването за общоселските листи, съставени от „левичари“. При липса на общоселска листа трябваше да се подкрепят „партиите на реда“³⁰². Очевидно ръководството на съюза, въпреки декларациите, започна постепенна подготов-

ка за превръщането на „Родна защита“ в политическа партия и общинските избори трябваше да приучат редовите членове към участие в изборните борби.

Кулминацията на терора бе в деня на изборите. В селата Говедаре и Чамшадиново се стигна до човешки жертви, чрез които властите успяха да избягнат разкриването на подготвените фалшификации. Открити сблъсъци между селяните и полицията имаше още в селата Саладиново и Чепинци³⁰³. По мнение на цялата опозиция терорът, фалшификациите и изстъпленията имаха организиран и неинцидентен характер и бяха дирижирани от централната власт. Ръководството на МВРНЗ бе открито обвинено във фалшификация на крайните резултати³⁰⁴.

Обединението, което партийните щабове препоръчваха, но не успяха да изградят на общонационално ниво, се осъществи по места, но обикновено в повече от един опозиционен център. Най-уместен ход на опозицията бе включването на нейни представители в листите, издигнати от местните бюра на Демократическия сговор. Избраните по този начин общински съветници, от една страна, бяха посредници при преговорите за избиране на кметове, но, от друга, действаха заедно с опозицията и успяха да откъснат части от групите на Демократическия сговор и да ги присъединят към опозицията. И този път инициативата за това дойде от Демократическата партия³⁰⁵.

Изборните резултати за пореден път демонстрираха здравия контрол на правителството върху българското село. По окончателните официални сведения Демократическият сговор получи 581 280 гласа³⁰⁶. Втора позиция завоюва БЗНС-Врабча-1 със 179 541 гласа, докато БЗНС на К. Томов получи едва 3900 гласа, а БЗНС-Стара Загора – само 1519. Въпреки протестите на двата малки земеделски съюза, които претендираха за няколко десетки хиляди гласа, приписани според тях на БЗНС-Врабча-1³⁰⁷, бе ясно, че в страната земеделското движение се ръководи от улица „Врабча“. Сходен спор избухна и за резултатите на либералните формации. Те получиха общо 49 686 гласа, които бяха разпределени от властите по следния начин: 33 792 гласа за привържениците на Д. Кьорчев, 3143 – за тези на Б. Смилов и 2062 – за стамболовистите³⁰⁸. Демократическата партия получи 31 845 гласа със своите самостоятелни листи, БРСДП – 11 531, а радикалите – 6886 гласа. Работническата партия спечели 10 070 гласа, занаятчиите – 820, а 596 гласа бяха подадени за самостоятелни общински листи на бежанците³⁰⁹. Още 4011 гласа взеха общоселските листи и за част от тях претендираха всички партии. Със сигурност най-много от тези гласове бяха за земеделците и демократите, които най-често участваха в местните предизборни коалиции. Демократите и националлибералите получиха част и от 72 772 гласа, подадени за коалиционните листи, в които доминираха кандидатите на Демократическия сговор.

Спорните изборни резултати, терорът и особено двете убийства в изборния ден дадоха повод на опозицията да постави въпроса за парламентарна анкета по провеждането на селските общински избори. Особено настоятелни в това отношение бяха двете основни опозиционни партии, получили най-много гласове в изборите – БЗНС-Врабча-1 и националлибералите. След като земеделската парламентарна група получи отказ за такава анкета от мнозинството, тя, с участието на народни представители от социалдемократите и занаятчиите, започна самостоятелно разследване, но властите успешно саботираха всеки опит за разкриване на подробности по изборните насилия³¹⁰. Анкетата на опозицията обаче бе сериозен удар по отслабващия авторитет на кабинета на Демократическия сговор и по неговата общинска политика.

Изборният успех на Сговора не му позволи да установи стабилен политически контрол върху общините. На повечето места опозицията успя да се обедини в общинските съвети и да наложи свои кметове и помощник-кметове или да се споразумее със сговористите, като си осигури контрол върху работата на общинското управление³¹¹. На много места за това спомогнаха и вътрешнопартийните противоречия в управляващата партия. Резултат от това бе честият отказ на централната власт да утвърди избрани от общинските съвети кметове и уволнението на вече утвърдените. Докато през първите два месеца след изборите преобладаваше първата тенденция, то от май 1930 г. контролът доби по-груби форми и уволненията постоянно нарастваха (вж. Приложение Б).

При тази политическа ситуация невъзможността да се конституира стабилно общинско управление намери израз и в масовото разпускане на току-що избраните общински съвети. Особено активен бе този процес през летните месеци, когато стана ясно, че в тях преобладават съветници от опозицията. Макар и по-слабо, тази тенденция продължи до края на годината (вж. Приложение А).

Уволнението на кметовете, разпускането на общинските съвети и заменянето им с тричленни комисии, които често бяха подменяни, насилията при общите и частичните общински избори определено показваха постепенното изтласкване на Демократическия сговор от общините. То бе дело на цялата опозиция от крайната левица около Работническата партия до десницата около националлибералите. Макар и неkoordinирана, тази политика постепенно водеше до желания от всички резултат. По-бързото или по-бавното реализиране на този процес зависеше в най-голяма степен от възможностите за създаване на по-широко обединение и за ерозиране на самия Демократически сговор. Трите основни центъра на опозицията бяха вече оформени – Тройната коалиция на демократи и националлиберали, Четворната коалиция на радикали, социалисти, занаятчии и част от земеделците

и Трудовия блок, но широкото им обществено влияние можеше да дойде главно от БЗНС–Врабча-1, чието ръководство все още не можеше да изживее изолационистичната си тактика. Именно в тази посока продължиха основните усилия за взаимодействие³¹². Отначало те се сведоха до подкрепа на някои инициативи на земеделците от останалите опозиционни партии, но по-късно през есента на 1930 г. бе поставен въпросът за създаване на по-трайно обединение.

В тази обстановка в началото на ноември 1930 г. бяха насрочени поредните частични избори за 6 града и 296 села. Подготовката на Демократическия сговор бе извънредно слаба и неорганизирана, въпреки че непосредствено след общинските избори следваха избори за окръжни съвети³¹³. Причина за това бяха царската сватба и политическата криза в края на 1930 г.³¹⁴

За разлика от управляващата партия, опозицията извърши сериозна подготовка. От средата на септември 1930 г. по инициатива на Демократическата партия започнаха „осведомителни преговори“ с основните опозиционни сили – националлиберали, земеделци, социалдемократи и радикали³¹⁵. Първоначално демократите се опитаха да преговарят поотделно с всяка една от партиите, но след седмица се проведеха и общи срещи. В края на месеца опозиционният блок изглеждаше оформен и проведе няколко публични събрания с говорители от всички партии³¹⁶. В началото на октомври, когато бе време за подписване на официалното споразумение, се оказва, че БЗНС–Врабча-1 предлага неприемливи за останалите партии условия и обединението започна да „боксува“³¹⁷. Влияние за това оказаха вътрешнопартийните борби в Постоянното присъствие на съюза между групите около Димитър Гичев и Георги Марков³¹⁸. Това принуди демократите отново да започнат преговори поотделно с останалите опозиционни партии³¹⁹. Всички обаче очакваха в коалицията да се включат земеделците. В края на октомври демократите постигнаха известен напредък при преговорите с тях и дори успяха да изготвят обща *Проектоплатформа*, но в съюза отново на преден план излязоха вътрешнопартийните проблеми и това окончателно провали преговорите и цялата коалиция³²⁰.

Неуспехът принуди Демократическата партия да промени тактиката си и тя се ориентира към реализиране на планираната коалиция по места, без подписване на споразумение между партийните централи. При силен натиск на партийните ръководства на 28 октомври 1930 г. в София бе подписано споразумение за изборна коалиция между градските организации на националлибералите на Д. Върбенов и Г. Петров, демократите, радикалите, занаятчиите и БЗНС–Врабча-1³²¹. Този пример бе последван, а в редица случаи дори предшестван в провинцията. Новата Петорна коалиция се реализира в Пловдив, Горна Оряховица, Разград, Фердинанд, Варна, Ихтиман, Котел, Свиленград, Радомир и

др.³²². Извън нея останаха социалдемократите и националлибералите на Б. Смилов, които участваха в началния етап от преговорите. Тези две партии не проведоха никаква кампания за частичните общински избори³²³.

Работническата партия започна предизборната си подготовка едновременно с останалата опозиция. В средата на септември бе свикано събрание на столичната ѝ организация, където бе разкритикувана пасивността на комисията по Трудовия блок, взе се решение за основаване на изборни комитети и на Инициативен комитет за Трудовия блок и за свикване на публично събрание³²⁴. Бе издаден и позив на прокомунистическата левица на БЗНС, който бе иззет от полицията³²⁵. В края на октомври подобни позиви издадоха и контролираните от Работническата партия НРПС и някои от съставните им съюзи³²⁶. В цялата предизборна агитационна документация основната теза бе: „Класа против класа, фронт против фронт.“ Това предопредели и доста стеснения състав на изградения Трудов блок в сравнение с периода до 1929 г. Така в столицата в блоковия комитет пожела да влезе само един ляв земеделец, а останалите членове бяха дейци на Работническата партия и контролираните от нея организации³²⁷.

Манифестът на Работническата партия по повод на изборите задълбочи класовия подход. Изборите се представяха не като борба за мандати, а като „класова борба по цялата линия“. Мобилизирането на трудещите се бе насочено колкото против властта на Демократическия сговор, толкова и срещу „фашистките, социал и аграрфашистките партии“ от опозицията и против „политиката на стабилизация и рационализация“. Според партийното ръководство изборите бяха „антифашистка контраофанзива на масите“, като „изборната борба е борба за СССР и против антисъветската война“³²⁸. В манифеста не присъстваше нито едно конкретно искане, което можеше да бъде реализирано от органите на местната власт, която предстоеше да бъде избирана. Манифестът и останалата предизборна документация, преведени на руски, бяха изпратени за одобрение от Задграничното бюро на БКП в Москва³²⁹.

Позициите на Работническата партия и нейната предизборна тактика бяха в пълно съзвучие с препоръките на ЦК на нелегалната БКП. Тезите за усилен класова борба както против властите, така и срещу останалата опозиция, на които се приписваше открито фашистки характер и особено конфронтацията със земеделци и социалдемократи, заемаше водещо място в окръжните и позивите на ЦК на БКП по повод на изборите³³⁰. Препоръчаните лозунги – „За Съветска България“, „Да живее Съветската власт в България“, „Да живеят съветите на работническите, селските и войнишките депутати“ – трудно можеха да осигурят изборен успех на Трудовия блок в частичните общински избори и да бъдат реализирани при такъв успех³³¹. Трудо-

вият блок все повече се схващаше от ръководствата на БКП и на Работническата партия като инструмент на революцията – „работническо-селски революционен Трудов блок“ и се доближаваше до стария Единен фронт от периода 1923–1925 г.³³² Все пак при пропагандата си Работническата партия запази една по-умерена от препоръчаната позиция и не издигна идеята за Единен фронт, която вероятно би поставила под въпрос нейното легално съществуване.

Изборните резултати потвърдиха очерталата се от началото на 1930 г. тенденция на изтласкване на Демократическия сговор от общинската власт, въпреки административно-полицейския натиск в негова полза. В повечето общини опозицията получи поне равни мандати с управляващата партия, а на много места успя да разцепи Сговора или преди, или след изборите³³³. Въпреки че получи 73 420 гласа срещу 53 495 за опозицията, управляващата партия фактически загуби частичните избори. Това принуди МВРНЗ до края на годината под различни претексти, най-често силови, да разпусне 107 общински съвета и да уволни още 87 кметове (вж. Приложения А и Б). Важна роля за това изигра и тактиката на повсеместен бойкот на всякакви решения на общинските съвети, възприета от общинските съветници на Работническата партия³³⁴.

Изтласкването на Демократическия сговор от общините продължи и в началото на 1931 г. Правителството не се реши да насрочи общи частични общински избори във втория неделен ден на февруари, както изискваше законът. То започна да ги провежда почти всяка седмица от края на януари до средата на март, за да избегне общо активизиране на опозицията и да подчертае неполитическия им характер.

В края на януари бяха проведени изборите за общински съвети в гр. Бяла и в няколко села. Навсякъде опозицията се яви обединена от земеделци и социалисти до националлиберали и макар и с малко, успя да се наложи над Сговора. Властите се опитваха да омаловажат успехите на широкото опозиционно обединение – „обществено-политически скандал, наречен коалиция“ – и да обяснят резултатите с няколкото листи на Демократическия сговор, които получаваха мандати, но в общинските съвети съветниците сговористи подкрепяха опозицията³³⁵. Вътрешнопартийната криза в Сговора и постоянните проблеми с националлибералите на Боян Смилов и Христо Статев за разпределение на кметски места и общински мандати³³⁶ парализираха дори възможностите за ефективен административен и полицейски натиск върху избирателите и върху общинските съветници.

Известно отклонение от тази тенденция показаха изборните резултати от средата на февруари 1931 г., когато Демократическият сговор и партньорите му националлиберали спечелиха изборите в Русе, но опозицията се наложи същия ден в Нова Загора и Лом³³⁷. Само

седмица по-късно управляващите катастрофално загубиха изборите в Ихтиман и Орхание, където опозицията успя да привлече дори привържениците на Б. Смилов³³⁸. Същият резултат имаше и от общинските избори в Лясковец в началото на март 1931 г. и само седмица по-късно в Червен бряг и Анхиало³³⁹.

Тежък удар Демократическият сговор претърпя и поради решението на Съюза „Българска родна защита“ за самостоятелно участие в общинските и парламентарните избори през 1931 г.³⁴⁰ Родозащитници получиха единични гласове в частичните общински избори³⁴¹, но властта се лиши от сериозен неотговорен фактор за насилие над избирателите, който дотогава бе действал в нейна полза³⁴².

Тези неуспехи, както и нуждата от специална подготовка поради приближаващите парламентарни избори, принудиха управляващия екип в МВРНЗ да прибегне отново към грубата административна намеса в общините. От февруари до юни 1931 г. бяха разпуснати нови 194 общински съвета и бяха уволнени още 173 общински кметове (вж. Приложения А и Б). Тази практика доведе в началото на април 1931 г. до общата интерпелация на 7 опозиционни партии против провеждания терор³⁴³. Кабинетът удържа атаката на опозицията в парламента, но авторитетът му и контролът върху местното самоуправление бе окончателно разклатен.

* * *

Борбата на Демократическия сговор с опозицията за управление на общините при второто сговористко правителство премина през два добре обособени етапа. Тяхната граница бе правителствената криза в края на 1928 г.

В началото на своето управление кабинетът на Андрей Ляпчев направи опит да ограничи административния натиск върху общините и да го замени с политически контрол. Докато в градовете местните организации на Сговора по правило успяваха да преодолеят съпротивата на опозицията и да си осигурят общинското управление, дори в сътрудничество с част от нея, то в селата подходът на властта бе различен. Там остана практиката на силен административен натиск, който единствен можеше да осигури правителствения контрол и да противодейства ефикасно на политическата левица. Все пак общото смекчаване на режима и ориентацията към политически средства за въздействие даде възможност за стабилизиране и активизиране на опозиционните партии, а това подготви постепенното ограничаване на Сговора от доминиращите му позиции в общинското самоуправление.

От началото на 1929 г. започна вторият етап. Опитът на Демократическия сговор да съчетае административния натиск с политическия контрол се провали. Основните причини бяха противоречията в

лагера на управляващите и обединението на опозицията в по-широки рамки. Двата процеса взаимно се влияеха, но резултатът от тях бе общ. Те особено отчетливо се проявиха при градските общински избори през първата половина на 1929 г. и принудиха правителството на Андрей Ляпчев да предпочете силовото въздействие. До началото на 1930 г. грубият административен натиск имаше известен ефект и кулминацията му бяха селските общински избори от февруари с. г. От средата на 1930 г. обаче силовите средства за въздействие върху опозиционните общини се провалиха поради политическата криза в Демократическия сговор. Частичните избори от началото на 1931 г. определено показваха безизходицата, в която изпадна кабинетът, търсейки нови пътища за контролиране на местното управление и подчертаха бъдещите негови приемници в лицето на обединението на умерената политическа опозиция от земеделци и радикали до демократи и националлиберали. Тези политически формации се очертаха като основен елемент в местната общинска администрация на страната.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Г и р г и н о в, А. Държавното устройство на България. С., 1921, 482–489, В л а д и к и н, Л. Записки по държавно право. С., 1929, 212–225, К и р о в, С. Българско конституционно право. Ч. I. Устройство на българската държава. С., 1938, 87–94.

² Д и м и т р о в а, С. Участието на БКП в общинските избори през 1924 г. – ИИИБКП, 3–4, 1958, 249–274; С т о я н о в, В. Парламентарните и общинските избори през 1923 и 1924 година и опитът на деветоюнците за утвърждаване на фашистки дух в управлението на страната. – ГКМЛ. Ист. на БКП, 1, 1982, 86–134; С т о я н о в, В., В. Т е п а в и ч а р о в. Политическата алтернатива (9 юни 1923–4 ян. 1926). С., 1992.

³ Г е о р г и е в, А. Трудовият блок (1926–1929 г.). С., 1968; Б а р о в, Н. БКП в новия подем на антифашисткото движение 1929–1935. С., 1968, Общинската политика на БКП 1891–1944. С., 1974, Н а у м о в, Г. Работническата партия в България (1927–1939). С., 1980.

⁴ Държавен вестник (ДВ), № 91, 30 апр. 1897.

⁵ Пак там, № 20, 24 апр. 1924.

⁶ Пак там, № 69, 19 юли 1886; № 70, 22 юли 1886.

⁷ Д и м и т р о в а, С. Цит. съч.; С т о я н о в, В. Цит. съч.

⁸ П ъ р в а н о в а, Р. Формиране на правителството на Андрей Ляпчев (4 януари 1926 г.). – Истор. преглед, 1991, № 11, 88–97.

⁹ Мир, № 7664, 12 ян. 1926.

¹⁰ ДВ, № 232, 13 ян. 1926; № 237, 20 ян. 1926.

¹¹ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 490, л. 16–17.

¹² Пряпорец, № 14, 21 ян. 1926; Народ, № 18, 26 ян. 1926.

¹³ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 240, л. 36–37.

¹⁴ Мир, № 7671, 21 ян. 1926; № 7682, 4 февр. 1926; Демократически сговор, № 679, 22 ян. 1926; Слово, № 1103, 8 февр. 1925.

¹⁵ Пряпорец, № 28, 8 февр. 1926; Слово, № 1107, 12 февр. 1926; Демократически сговор, № 691, 6 февр. 1926; № 692, 8 февр. 1926; ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 1–2.

¹⁶ ДА–Смолян, ф. 119к, оп. 1, а. е. 29; л. 12; Родолюбец (Габрово), № 5, 6 февр. 1926; № 6, 13 февр. 1926; Отчет на г-на кмета П. Н. Дренски, даден пред общогражданското събрание на 7 февр. 1926 г. в Пловдив. Пловдив, 1926.

¹⁷ Демократически сговор, № 697, 13 февр. 1926.

- ¹⁸ Мир, № 7690, 13 февр. 1926; Собственик, № 3, 30 ян. 1926; № 4, 6 февр. 1926.
- ¹⁹ Собственик, № 5, 13 февр. 1926; Демократически стговор, № 697, 13 февр. 1926.
- ²⁰ Мир, № 7689, 12 февр. 1926.
- ²¹ Отечество, № 269, 27 февр. 1926.
- ²² Независимост, № 1407, 16 ян. 1926; № 1408, 18 ян. 1926; № 1409, 20 ян. 1926; № 1415, 27 ян. 1926.
- ²³ Пак там, № 1428, 12 февр. 1926; № 1429, 13 февр. 1926.
- ²⁴ Свобода, № 126, 12 ян. 1926; № 130, 16 ян. 1926; № 131, 17 ян. 1926; № 134, 22 ян. 1926.
- ²⁵ Пак там, № 137, 25 ян. 1926; № 139, 27 ян. 1926; № 140, 28 ян. 1926; № 145, 13 февр. 1926.
- ²⁶ Пак там, № 139, 27 ян. 1926.
- ²⁷ Народно единство, № 340, 19 февр. 1926.
- ²⁸ ЦПА, ф. 147, оп. 1, а. е. 180, л. 6–7; Знаме, № 10, 15 ян. 1926; № 12, 18 ян. 1926; № 19, 27 ян. 1926; № 20, 29 ян. 1926; № 23, 2 февр. 1926.
- ²⁹ Знаме № 30, 10 февр. 1926.
- ³⁰ Пак там, № 33, 13 февр. 1926.
- ³¹ ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 8–9; Радикал, № 11, 15 ян. 1926; № 15, 22 ян. 1926; № 20, 28 ян. 1926; № 26, 5 февр. 1926.
- ³² Знаме, № 32, 12 февр. 1926.
- ³³ Народ, № 4, 6 ян. 1926.
- ³⁴ ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 8–9; Народ, № 10, 15 ян. 1926; № 14, 21 ян. 1926; № 31, 11 февр. 1926; № 32, 12 февр. 1926.
- ³⁵ Народ, № 21, 29 ян. 1926.
- ³⁶ Пак там, № 11, 16 ян. 1926.
- ³⁷ Пак там.
- ³⁸ Пак там.
- ³⁹ Пак там, № 25, 4 февр. 1926.
- ⁴⁰ Земледелска правда, № 10–11, 25 ян. 1926; № 12, 11 февр. 1926; № 15, 3 март 1926.
- ⁴¹ ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 2–5, 10–11.
- ⁴² Занаятчийска борба, № 1, февр. 1926.
- ⁴³ Комунистическо знаме, 1926, № 5–6, с. 1–10; БКП в резолюции и решения на конференции и пленумите на ЦК. Т. 3, 1924–1944 г. С., 1954, с. 121.
- ⁴⁴ Общинската политика..., 331–332.
- ⁴⁵ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 240, л. 39, 78–79; Независимост, № 1430, 15 февр. 1926.
- ⁴⁶ Знаме, № 41, 23 февр. 1926.
- ⁴⁷ Демократически стговор, № 700, 17 февр. 1926; Обществена мисъл, 1926; № 2, 118–119, Мир, № 7693, 17 февр. 1926.
- ⁴⁸ Свободна реч, № 589, 17 февр. 1926; № 593, 21 февр. 1926; Демократически стговор, № 702, 19 февр. 1926.
- ⁴⁹ Родна защита, № 44, 27 февр. 1926.
- ⁵⁰ Свободна реч, № 590, 18 февр. 1926; Мир, № 7690, 13 февр. 1926.
- ⁵¹ Знаме, № 34, 15 февр. 1926.
- ⁵² Пак там; Народ, № 34, 15 февр. 1926.
- ⁵³ Демократически стговор, № 701, 18 февр. 1926; № 702, 19 февр. 1926; Пряпорец, № 37, 18 февр. 1926; Селска дума, № 72, 6 февр. 1926.
- ⁵⁴ Селска дума, № 75, 17 февр. 1926.
- ⁵⁵ Народно единство, № 340, 19 февр. 1926.
- ⁵⁶ Знаме, № 36, 17 февр. 1926.
- ⁵⁷ Радикал, № 34, 15 февр. 1926; № 37, 18 февр. 1926.
- ⁵⁸ Народ, № 35, 16 февр. 1926; № 37, 18 февр. 1926; № 38, 19 февр. 1926; № 39, 20 февр. 1926.
- ⁵⁹ П е т р о в а, Д. БЗНС в периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979, 14–15.
- ⁶⁰ Земледелска правда, № 15, 3 март 1926.
- ⁶¹ ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 180, л. 10–12, БКП в резолюции..., с. 114.
- ⁶² ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 45, л. 1–6.
- ⁶³ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 293, л. 28, 30, 32–33, 50.
- ⁶⁴ Независимост, № 1436, 22 февр. 1926; Народ, № 42, 24 февр. 1926; № 46, 1 март 1926; Знаме, № 42, 24 февр. 1926; Радикал, № 41, 23 февр. 1926.

- ⁶⁵ Демократически сговор, № 708, 26 февр. 1926; срв. Й о ц о в, Я. Управлението на Демократическия сговор. Втора статия. – Истор. преглед, 1949; № 3–4, с. 462.
- ⁶⁶ Свободна реч, № 595, 24 февр. 1926; Мир, № 7699, 24 февр. 1926; Демократически сговор, № 706, 24 февр. 1926.
- ⁶⁷ Вж. Г а л ч и н, П. Политическите борби в Пиринския край 1923–1939. С., 1989, 81–83.
- ⁶⁸ Свободна реч, № 595, 24 февр. 1926.
- ⁶⁹ ЦДА, ф. 252, оп. 1, а. е. 950, л. 1–3; Демократически сговор, № 932, 29 ноем. 1926; Защита, № 21, 4 февр. 1927.
- ⁷⁰ Мир, № 7697, 22 февр. 1926; № 7753, 30 апр. 1926.
- ⁷¹ Пак там, № 7743, 19 апр. 1926; Н е й к о в, П. Спомени. С., 1990, с. 297, 302.
- ⁷² Д а с к а л о в, Н. Благослов за миналото. Спомени., 1989, с. 130.
- ⁷³ Демократически сговор, № 886, 4 окт. 1926.
- ⁷⁴ Пак там.
- ⁷⁵ Пряпорец, № 227, 9 окт. 1926; Демократически сговор, № 891, 9 окт. 1926; № 904, 25 окт. 1926; Селска дума, № 35, 4 ноем. 1926.
- ⁷⁶ БИА–НБКМ, ф. 352, оп. 1, а. е. 1, л. 66; Р а д у л о в, С. Основни течения в българския фашизъм. – ИИИБКП, 63, 1989, с. 17 сл.
- ⁷⁷ ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 87, л. 65.
- ⁷⁸ Независимост (Даскалов), № 1629, 16 окт. 1926; Независимост (Смилов), № 1648–1, 10 ноем. 1926.
- ⁷⁹ Свобода, № 174, 22 окт. 1926; № 175, 28 окт. 1926; № 176, 30 окт. 1926.
- ⁸⁰ Пак там, № 178, 6 ноем. 1926.
- ⁸¹ Знаме, № 233, 16 окт. 1926; № 238, 22 окт. 1926; № 247, 3 ноем. 1926; Земледелска правда, № 30, 16 август 1926.
- ⁸² Общинска мисъл, № 18, 10 ноем. 1926.
- ⁸³ ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 87, л. 65.
- ⁸⁴ Земледелска правда, № 35, 14 окт. 1926.
- ⁸⁵ Пак там, № 36, 16 окт. 1926; Радикал, № 231, 15 окт. 1926.
- ⁸⁶ Радикал, № 250, 9 ноем. 1926.
- ⁸⁷ Земледелска правда, № 39, 9 ноем. 1926; Радикал, № 236, 21 окт. 1926; № 247, 4 ноем. 1926.
- ⁸⁸ Г р и г о р о в, Б. От съглашателство към залез. Социалдемократическата партия в България 9 юни 1923 – 19 май 1934 г. С., 1980, 172–179.
- ⁸⁹ Труд, № 2, 30 окт. 1926.
- ⁹⁰ Пак там, № 3, 5 ноем. 1926.
- ⁹¹ Общинска мисъл, № 18, 10 ноем. 1926.
- ⁹² ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 87, л. 66; П е т р о в а, Д. Цит. съч., 14–15.
- ⁹³ Общинска мисъл, № 18, 10 ноем. 1926.
- ⁹⁴ Възраждане, № 1, 23 окт. 1926; № 2, 27 окт. 1926.
- ⁹⁵ Занаятчийска борба, № 28, окт. 1926.
- ⁹⁶ Г е о р г и е в, А. Цит. съч., 49–57.
- ⁹⁷ Пак там, с. 63.
- ⁹⁸ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 154, л. 10–13.
- ⁹⁹ БКП в резолюции..., с. 158.
- ¹⁰⁰ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 490, л. 223; Свободна реч, № 806, 11 ноем. 1926.
- ¹⁰¹ Демократически сговор, № 915, 9 ноем. 1926; Мир, № 7907, 6 ноем. 1926.
- ¹⁰² Мир, № 7909, 10 ноем. 1926.
- ¹⁰³ Земледелско знаме (Муравиев), № 26, 21 ян. 1927; Земледелско знаме (Томов), № 1–2, 5 ян. 1927.
- ¹⁰⁴ Свободна реч, № 855, 13 ян. 1927; Независимост (Даскалов), № 1702, 15 ян. 1927.
- ¹⁰⁵ Демократически сговор, № 972, 18 ян. 1927.
- ¹⁰⁶ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 10, л. 1; Труд, № 11, 14 ян. 1927.
- ¹⁰⁷ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 10, л. 2; Труд, № 11, 14 ян. 1927; № 12, 22 ян. 1927.
- ¹⁰⁸ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 10, л. 4; Демократически сговор, № 966, 11 ян. 1927; Народ, № 12, 18 ян. 1927; Новини, № 14 ян. 1927.

- ¹⁰⁹ Демократически сговор, № 972, 18 ян. 1927; Свободна реч, № 860, 19 ян. 1927; ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 87, л. 65–66.
- ¹¹⁰ ДА–Пазарджик, ф. 109к, оп. 1, а. е. 21, л. 20–22.
- ¹¹¹ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 492, л. 6–7, ДВ, № 235, 17 ян. 1928.
- ¹¹² Демократически сговор, № 1263, 9 ян. 1928; № 1267, 13 ян. 1928; № 1268, 14 ян. 1928.
- ¹¹³ Слово, № 1679, 14 ян. 1928; Селска дума, № 36, 11 ян. 1928; № 44, 8 февр. 1928.
- ¹¹⁴ Пак там, № 38, 18 ян. 1928; Слово, № 1704, 15 февр. 1928; Демократически сговор, № 1276, 24 ян. 1928.
- ¹¹⁵ Слово, № 1680, 16 ян. 1928; Селска дума, № 45–46, 11 февр. 1928; Сговор (Лом), № 1, 17 февр. 1928.
- ¹¹⁶ Независимост, № 2005, 23 ян. 1928; № 2022, 13 февр. 1928; № 2027, 18 февр. 1928.
- ¹¹⁷ Пак там, № 2006, 24 ян. 1928; № 2007, 25 ян. 1928; № 2012, 1 февр. 1928; № 2025, 16 февр. 1928.
- ¹¹⁸ Свободна реч, № 1152, 13 ян. 1928.
- ¹¹⁹ С т е ф а н о в, Х. Българската радикална партия 1906–1949. С., 1984, 257–259.
- ¹²⁰ Радикал, № 7, 24 ян. 1928; № 10, 3 февр. 1928; № 11, 7 февр. 1928; № 12, 10 февр. 1928.
- ¹²¹ Свободна реч, № 1152, 13 ян. 1928.
- ¹²² Народ, № 2, 3 ян. 1928; № 4, 5 ян. 1928; № 7, 10 ян. 1928.
- ¹²³ Пак там, № 30, 8 февр. 1928; № 34, 8 февр. 1928; № 38, 17 февр. 1928.
- ¹²⁴ Труд, № 58, 28 ян. 1928; № 61, 18 февр. 1928.
- ¹²⁵ Земледелска правда, № 39–40, 31 дек. 1927; № 1, 4 ян. 1928.
- ¹²⁶ Пак там, № 5, 5 февр. 1928; Радикал, № 11, 7 февр. 1928.
- ¹²⁷ Земледелска правда, № 3, 20 ян. 1928.
- ¹²⁸ Пак там, № 6, 10 февр. 1928.
- ¹²⁹ Земледелско знаме, № 10, 4 ян. 1928.
- ¹³⁰ Свободна реч, № 1148, 6 ян. 1928.
- ¹³¹ Земледелско знаме, № 14, 18 ян. 1928; № 20, 7 февр. 1928.
- ¹³² Пак там, № 15, 22 ян. 1928.
- ¹³³ Земледелско възраждане, № 123, 15 ян. 1928.
- ¹³⁴ Пак там, № 122, 11 ян. 1928.
- ¹³⁵ Пак там, № 127, 29 ян. 1928.
- ¹³⁶ Занаятчийска борба, № 27, 5 февр. 1928.
- ¹³⁷ Работническо дело, № 87, 12 ян. 1928; № 89, 19 ян. 1928.
- ¹³⁸ Пак там, № 88, 15 ян. 1928.
- ¹³⁹ ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 5, л. 1; Работническо дело, № 90, 22 ян. 1928; Работническата партия в България 1927–1938. Сборник от документи и материали. С., 1966, 61–64, док. № 20.
- ¹⁴⁰ Работническо дело, № 96, 12 февр. 1928.
- ¹⁴¹ Пак там, № 91, 26 ян. 1928; Г е о р г и е в, А. Цит. съч., с. 149; Н а у м о в, Г. Цит. съч., с. 86.
- ¹⁴² ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 7, л. 1, ЦДА, ф. 370, оп. 7, а. е. 20, л. 4; Работническата партия..., 86–88, док. № 23.
- ¹⁴³ ЦПА, ф. 32, оп. 1, а. е. 246, л. 2, ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 43, л. 5–7.
- ¹⁴⁴ Работническо дело, № 91, 26 ян. 1928; Новини, № 148, 26 ян. 1928.
- ¹⁴⁵ Работническо дело, № 98, 17 февр. 1928.
- ¹⁴⁶ Родна защита, № 137, 22 ян. 1928; № 161, 8 юли 1928; срв. Р а д у л о в, С. Към историята на българския фашизъм. Съюзът „Българска родна защита“ 1925–1935 г. – Науч. тр. АОНСУ, история, 1, 1983, 27–29.
- ¹⁴⁷ Родна защита, № 135, 8 ян. 1928.
- ¹⁴⁸ Звено, № 7, 12 февр. 1928.
- ¹⁴⁹ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 878, л. 78, 80, 125, Независимост, № 2028, 20 февр. 1928; № 2030, 22 февр. 1928; Радикал, № 15, 21 февр. 1928.
- ¹⁵⁰ Звено, № 9, 26 февр. 1928; Общинската политика..., 339–341.
- ¹⁵¹ Слово, № 1708, 20 февр. 1928; № 1709, 21 февр. 1928; Свободна реч, № 1184, 21 февр. 1928; Радикал, № 15, 21 февр. 1928; Народ, № 40, 20 февр. 1928.
- ¹⁵² ЦДА, ф. 252, оп. 1, а. е. 940, л. 4; Селска дума, № 54, 10 март 1928.

- ¹⁵³ Демократически сговор, № 1299, 22 ян. 1928.
- ¹⁵⁴ Пак там, № 1298, 21 февр. 1928.
- ¹⁵⁵ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 492, л. 130.
- ¹⁵⁶ Н а у м о в, Г. Политическите борби в Демократическия сговор през управлението на Андрей Ляпчев. – Истор. преглед, 1969, № 6, 24–52.
- ¹⁵⁷ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 895а, л. 181, 194.
- ¹⁵⁸ Слово, № 1922, 6 ноем. 1928.
- ¹⁵⁹ Независимост, № 2236, 3 ноем. 1928.
- ¹⁶⁰ Радикал, № 87, 29 окт. 1928.
- ¹⁶¹ Народ, № 247, 30 окт. 1928; № 250, 3 ноем. 1928.
- ¹⁶² Земледелска правда, № 27, 23 окт. 1928.
- ¹⁶³ Пак там; Земеделско знаме (Омарчевски), № 1, 1 дек. 1928.
- ¹⁶⁴ Пладне, № 5, 7 ноем. 1928.
- ¹⁶⁵ Пак там, № 1, 5 ноем. 1928.
- ¹⁶⁶ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 56, л. 1.
- ¹⁶⁷ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 44, л. 5.
- ¹⁶⁸ Работническо дело, № 39, 30 септ. 1928.
- ¹⁶⁹ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 42, л. 2.
- ¹⁷⁰ Пак там, л. 4, 8; Работническо дело, № 43, 21 окт. 1928.
- ¹⁷¹ Работническо дело, № 42, 19 окт. 1928.
- ¹⁷² ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 194, л. 1–3; Работническо дело, № 45, 11 ноем. 1928; срв. ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 136, л. 1–2; Г е о р г и е в, А. Цит. съч., с. 167.
- ¹⁷³ Пладне, № 3, 5 ноем. 1928; № 28, 6 дек. 1928; Работническо дело, № 45, 11 ноем. 1928; Общинската политика..., 344–345.
- ¹⁷⁴ Демократически сговор, № 1513, 9 ноем. 1928; Свободна реч, № 1402, 11 ноем. 1928.
- ¹⁷⁵ Независимост, № 2237, 5 ноем. 1928.
- ¹⁷⁶ Общинска мисъл, № 79, 5 февр. 1929.
- ¹⁷⁷ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 493, л. 2; ДВ, № 229, 10 ян. 1929.
- ¹⁷⁸ Демократически сговор, № 1568, 16 ян. 1929.
- ¹⁷⁹ Пак там, № 1580, 1 февр. 1929; Слово, № 1996, 7 февр. 1929; № 1999, 11 февр. 1929.
- ¹⁸⁰ Лъч, № 47, 7 февр. 1929.
- ¹⁸¹ Срв. Самоковски общински вестник (Самоков), № 226, 9 февр. 1929.
- ¹⁸² Демократически сговор, № 1577, 28 ян. 1929.
- ¹⁸³ Независимост (Даскалов), № 2295, 16 ян. 1929; № 2314, 9 февр. 1929.
- ¹⁸⁴ Независимост (Смилов), № 2300–653, 17 ян. 1929; № 2301–654, 26 ян. 1929; № 2311–664, 8 февр. 1929.
- ¹⁸⁵ Пак там, № 2310–663, 7 февр. 1929.
- ¹⁸⁶ Свободна реч, № 1459, 20 ян. 1929.
- ¹⁸⁷ Пладне, № 59, 15 ян. 1929.
- ¹⁸⁸ Независимост (Смилов), № 2317–670, 15 март 1929.
- ¹⁸⁹ Независимост (Даскалов), № 2315, 11 февр. 1929.
- ¹⁹⁰ Варненски общински вестник, № 197, 23 февр. 1929.
- ¹⁹¹ Знаме, № 22, 31 ян. 1929; № 25, 4 февр. 1929.
- ¹⁹² Земледелска правда, № 4, 24 ян. 1929.
- ¹⁹³ Пладне, № 59, 15 ян. 1929; Свободна реч, № 1457, 18 ян. 1929.
- ¹⁹⁴ Радикал, № 6, 22 ян. 1929; Занаятчийска борба, № 59, 14 ян. 1929; Свободна реч, № 1459, 20 ян. 1929; С т е ф а н о в, Х. Цит. съч., 262–263.
- ¹⁹⁵ Радикал, № 11, 8 февр. 1929.
- ¹⁹⁶ Пак там, № 8, 29 ян. 1929; Занаятчийска борба, № 61, 31 ян. 1929.
- ¹⁹⁷ Радикал, № 10, 5 февр. 1929; С т е ф а н о в, Х. Цит. съч., 262–263.
- ¹⁹⁸ ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 145, л. 1–2.
- ¹⁹⁹ Пак там, ф. 147, оп. 3, а. е. 701, л. 1–3.
- ²⁰⁰ Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 226, л. 1–2, 9–10; ф. 147, оп. 3, а. е. 701, л. 1–2.
- ²⁰¹ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 370, л. 1–2, 7; ЦПА, ф. 147, оп. 3, а. е. 697, л. 1–2; а. е. 701, л. 4.
- ²⁰² Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 227, л. 1–4.

- ²⁰³ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 166, л. 3–4.
- ²⁰⁴ Работническата партия..., 163–165, док. № 39.
- ²⁰⁵ Работническо дело, № 53, 11 ян. 1929; Земледелско възраждане, № 147, 7 февр. 1929.
- ²⁰⁶ Работническо дело, № 56, 20 ян. 1929.
- ²⁰⁷ ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 19, л. 1.
- ²⁰⁸ Работническо дело, № 54, 15 ян. 1929.
- ²⁰⁹ ЦПА, ф. 27, оп. 1, а. е. 8, л. 1–2, а. е. 9, л. 1.
- ²¹⁰ Георгиев, А. Цит. съч., с. 168 сл.; Общинската политика..., 345–348, Наумов, Г. Работническата партия в..., 88–90.
- ²¹¹ ЦПА, ф. 23, оп. 1, а. е. 42, л. 1, а. е. 51, л. 1; ф. 27, оп. 1, а. е. 4, л. 1.
- ²¹² Пак там, ф. 1, оп. 3, а. е. 70, л. 1–2.
- ²¹³ Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 228, л. 1.
- ²¹⁴ Срв. ЦПА, ф. 27, оп. 1, а. е. 4, л. 1; Земледелско възраждане, № 147, 7 февр. 1929.
- ²¹⁵ Работническата партия..., 171–175; док. № 42.
- ²¹⁶ Звено, № 2, 20 ян. 1929.
- ²¹⁷ Отец Пансий, № 3, 15 февр. 1929.
- ²¹⁸ Народна дума, № 14, 6 февр. 1929; № 15, 20 февр. 1929.
- ²¹⁹ Независимост (Даскалов), № 2314, 9 февр. 1929; Пладне, № 81, 12 февр. 1929.
- ²²⁰ Общинската политика..., с. 349, Наумов, Г. Работническата партия в..., с. 91.
- ²²¹ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 166, л. 2–4.
- ²²² Демократически сговор, № 1589, 12 февр. 1929; № 1591, 14 февр. 1929.
- ²²³ Пак там, № 1588, 11 февр. 1929; Независимост (Даскалов), № 2315, 11 февр. 1929.
- ²²⁴ ЦДА, ф. 371, оп. 5, а. е. 117, л. 2, 4, 6; а. е. 118, л. 2–6.
- ²²⁵ Варненски общински вестник, № 197, 23 февр. 1929.
- ²²⁶ Демократически сговор, № 1580, 1 февр. 1929; Лъч, № 44, 3 февр. 1929.
- ²²⁷ ДВ, № 252, 8 февр. 1929.
- ²²⁸ Независимост (Смилов), № 2345–698, 20 март 1929.
- ²²⁹ Радикал, № 31, 19 апр. 1929; Лъч, № 110, 20 апр. 1929.
- ²³⁰ Демократически сговор, № 1654, 29 апр. 1929; № 1662, 9 май 1929; № 1665, 13 май 1929; Слово, № 2065, 29 апр. 1929; Столичен общински вестник, № 10, 29 апр. 1929.
- ²³¹ Народна дума, № 14, 6 февр. 1929; България, № 1, 17 февр. 1929.
- ²³² Демократически сговор, № 1669, 18 май 1929.
- ²³³ Независимост (Даскалов), № 2381, 29 апр. 1929; № 2384, 2 май 1929.
- ²³⁴ Знаме, № 101, 3 май 1929.
- ²³⁵ Лъч, № 121, 3 май 1929; № 122, 4 май 1929; Пладне, № 151, 4 май 1929.
- ²³⁶ Знаме, № 105, 9 май 1929.
- ²³⁷ Независимост (Даскалов), № 2388, 10 май 1929; Лъч, № 123, 5 май 1929.
- ²³⁸ Лъч, № 124, 9 май 1929; № 125, 10 май 1929.
- ²³⁹ Знаме, № 105, 9 май 1929.
- ²⁴⁰ Независимост (Даскалов), № 2388, 10 май 1929; № 2389, 10 май 1929.
- ²⁴¹ Независимост (Смилов), № 2384–737, 9 май 1929.
- ²⁴² Пак там, № 2391–744, 18 май 1929; Знаме, № 112, 18 май 1929.
- ²⁴³ Пак там.
- ²⁴⁴ Пак там; Независимост (Даскалов), № 2395, 18 май 1929.
- ²⁴⁵ Собственик, № 17, 15 май 1929; № 18, 1 юни 1929.
- ²⁴⁶ Радикал, № 38, 14 май 1929; Занаятчийска борба, № 69, 18 май 1929.
- ²⁴⁷ Радикал, № 39, 17 май 1929.
- ²⁴⁸ Труд, № 87, 9 май 1929.
- ²⁴⁹ Пак там, № 89, 23 май 1929.
- ²⁵⁰ Народна дума, № 19, 14 апр. 1929; № 21, 28 апр. 1929; № 22, 15 май 1929.
- ²⁵¹ Василев, В. Процесът на 52-мата и неговият обществен отзвук и значение. – ИИИБАН, 16–17, 1966, 145–192; Общинската политика..., с. 351; Наумов, Г. Работническата партия в..., с. 91.
- ²⁵² Работническо дело, № 44, 9 май 1929; № 48, 14 май 1929; № 49, 16 май 1929.

- ²⁵³ ЦДА, ф. 370, оп. 7, а. е. 174, л. 1–3; а. е. 175, л. 1; Работническо дело, № 50, 17 май 1929; Лъч, № 126, 11 май 1929.
- ²⁵⁴ Звено, № 17, 12 май 1929.
- ²⁵⁵ Общинската политика..., 355–356.
- ²⁵⁶ Радикал, № 40, 21 май 1929.
- ²⁵⁷ Лъч, № 135, 21 май 1929; Независимост (Даскалов), № 2396, 20 май 1929.
- ²⁵⁸ Пладне, № 301, 5 ноем. 1929; Земеделско знаме (Томов), № 20, 7 ноем. 1929.
- ²⁵⁹ ДВ, № 228, 10 ян. 1930.
- ²⁶⁰ Знаме, № 22, 29 ян. 1930.
- ²⁶¹ Лъч, № 318, 29 декември 1929.
- ²⁶² Пак там, № 352, 13 февр. 1930.
- ²⁶³ Пладне, № 376, 6 февр. 1930; № 377, 7 февр. 1930.
- ²⁶⁴ Селска дума, № 19, 13 февр. 1930; № 20, 20 февр. 1930.
- ²⁶⁵ Независимост (Даскалов), № 2591, 15 ян. 1930; № 2592, 16 ян. 1930; № 2593, 17 ян. 1930.
- ²⁶⁶ Пак там, № 2599, 24 ян. 1930; № 2600, 25 ян. 1930; № 2603, 29 ян. 1930.
- ²⁶⁷ Пак там, № 2605, 1 февр. 1930; № 2608, 5 февр. 1930; № 2613, 11 февр. 1930.
- ²⁶⁸ Пак там, № 2616, 14 февр. 1930.
- ²⁶⁹ Пак там, № 2592, 16 ян. 1930.
- ²⁷⁰ Независимост (Ризов), № 2589, 13 ян. 1930; № 2593, 17 ян. 1930; № 2612, 10 февр. 1930.
- ²⁷¹ Народни права, № 1, 5 ян. 1930; № 11, 19 ян. 1930.
- ²⁷² Пак там, № 4, 29 ян. 1930; № 8, 12 февр. 1930.
- ²⁷³ Знаме, № 21, 28 ян. 1930; № 27, 5 февр. 1930; № 28, 6 февр. 1930.
- ²⁷⁴ Пак там, № 31, 10 февр. 1930.
- ²⁷⁵ Пак там, № 32, 11 февр. 1930; № 36, 15 февр. 1930.
- ²⁷⁶ Пак там, № 37, 17 февр. 1930; С т о я н о в а, Р. Демократическата партия и политическата криза в България (1930–май 1931 г.). – Истор. преглед, 1993, № 1, 42–43.
- ²⁷⁷ Радикал, № 9, 31 ян. 1930; С т е ф а н о в, Х. Цит. съч., с. 268.
- ²⁷⁸ Занаятчийска борба, № 2, 25 ян. 1930.
- ²⁷⁹ Пак там, № 3, 7 февр. 1930.
- ²⁸⁰ Народ, № 22, 29 ян. 1930.
- ²⁸¹ Пак там, № 23, 31 ян. 1930; № 27, 5 февр. 1930; № 31, 10 февр. 1930.
- ²⁸² Занаятчийска борба, № 6, 13 март 1930.
- ²⁸³ Земледелско знаме (Томов), № 31, 31 ян. 1930; № 32, 7 февр. 1930.
- ²⁸⁴ Пак там, № 31, 31 ян. 1930.
- ²⁸⁵ Земледелска правда, № 4, 8 февр. 1930.
- ²⁸⁶ Лъч, № 337, 25 ян. 1930; Пладне, № 367, 25 ян. 1930; П е т р о в а, Д. Из политическата дейност на БЗНС (1930–1931 г.). – Истор. преглед, 1977, № 1, 24–25.
- ²⁸⁷ Знаме, № 37, 17 февр. 1930.
- ²⁸⁸ Пладне, № 362, 19 ян. 1930.
- ²⁸⁹ ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 49, л. 1; Н а у м о в, Г. Работническата партия в..., с. 106.
- ²⁹⁰ ЦПА, ф. 6, оп. 1, а. е. 50, л. 1.
- ²⁹¹ Пак там, а. е. 49, л. 1.
- ²⁹² Н а у м о в, Г. Работническата партия в..., 106–107.
- ²⁹³ ЦДА, ф. 370, оп. 7, а. е. 196, л. 1 сл.; Работническо-селски изборен лист, № 1, 6 февр. 1930.
- ²⁹⁴ ЦДА, ф. 370, оп. 2 а. е. 200, л. 7.
- ²⁹⁵ Н а у м о в, Г. Работническата партия в..., с. 107.
- ²⁹⁶ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 288, л. 1–11.
- ²⁹⁷ Н а у м о в, Г. Работническата партия в..., с. 108.
- ²⁹⁸ ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 129, л. 1–4; ф. 3, оп. 4, а. е. 278, л. 4.
- ²⁹⁹ ЦДА, ф. 370, оп. 7, а. е. 2, л. 2–3; Б а р о в, Н. Цит. съч., 85–86.
- ³⁰⁰ БИА–НБКМ, ф. 315, оп. 1, а. е. 7, л. 40.
- ³⁰¹ Пладне, № 381, 12 февр. 1930; Народ, № 33, 12 февр. 1930; Р а д у л о в, С. Цит. съч., 42–43.
- ³⁰² Родна защита, № 237, 2 февр. 1930; № 238, 9 февр. 1930.

- ³⁰³ Пак там, № 389, 21 февр. 1930; Земледелска правда, № 6, 28 февр. 1930; П е т р о в а, Д. Из политическата дейност..., с. 32 сл.
- ³⁰⁴ Знаме, № 37, 17 февр. 1930; № 39, 19 февр. 1930; Пладне, № 386, 18 февр. 1930; № 388, 20 февр. 1930; Земледелско знаме (Томов), № 33 и 34, 21 февр. 1930.
- ³⁰⁵ Знаме, № 43, 24 февр. 1930.
- ³⁰⁶ Народ, № 40, 20 февр. 1930; Селска дума, № 21, 24 февр. 1930; Слово, № 2303, 17 февр. 1930; Независимост (Ризов), № 2621, 20 февр. 1930.
- ³⁰⁷ Земледелско знаме (Томов), № 33 и 34, 21 февр. 1930; Земледелска правда, № 6, 28 февр. 1930.
- ³⁰⁸ Лъч, № 357, 18 февр. 1930.
- ³⁰⁹ Народ, № 40, 20 февр. 1930.
- ³¹⁰ Независимост (Даскалов), № 2620, 19 февр. 1930; Пладне, № 389, 21 февр. 1930.
- ³¹¹ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 120, л. 6; оп. 5, а. е. 121, л. 2; а. е. 120, л. 25–35; а. е. 126, л. 2–11; а. е. 127, л. 4–8; а. е. 128, л. 4–13.
- ³¹² Пладне, № 381, 12 февр. 1930.
- ³¹³ Слово, № 1965, 1 окт. 1930; № 2516, 5 ноем. 1930.
- ³¹⁴ П е т р о в а, Д. БЗНС в периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979, 21–22.
- ³¹⁵ Независимост (Даскалов), № 2789, 17 септ. 1930; С т о я н о в а, Р. Цит. съч., 46–47.
- ³¹⁶ Независимост (Даскалов), № 2797, 26 септ. 1930; № 2798, 27 септ. 1930.
- ³¹⁷ Пак там; Свободна реч, № 1974, 11 окт. 1930.
- ³¹⁸ П е т р о в а, Д. БЗНС в периода..., 25–28; Свободна реч, № 1981, 19 окт. 1930.
- ³¹⁹ Независимост (Даскалов), № 2809, 11 окт. 1930; Свободна реч, № 1976, 13 окт. 1930.
- ³²⁰ Свободна реч, № 1981, 19 окт. 1930.
- ³²¹ Независимост (Даскалов), № 2824, 29 окт. 1930.
- ³²² Пак там, № 2816, 20 окт. 1930; № 2820, 24 окт. 1930; № 2825, 30 окт. 1930; Свободна реч, № 1997, 5 ноем. 1930; Занаятчийска борба, № 21, 7 ноем. 1930; Радикал, № 88, 7 ноем. 1930; С т о я н о в а, Р. Цит. съч., с. 50.
- ³²³ Независимост (Ризов), № 2828, 4 ноем. 1930.
- ³²⁴ ЦПА, а. к. 32, оп. 1, а. е. 109, л. 1–2.
- ³²⁵ ЦДА, ф. 370, оп. 6, а. е. 183, л. 6.
- ³²⁶ ЦПА, ф. 38, оп. 1, а. е. 605, л. 1–2.
- ³²⁷ Пак там, а. е. 32, оп. 1; а. е. 109, л. 1–2.
- ³²⁸ Пак там, ф. 6, оп. 1, а. е. 76, л. 2; Работническата партия..., 220–221.
- ³²⁹ ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 288, л. 16–28, 31–32.
- ³³⁰ Пак там, ф. 1, оп. 3, а. е. 178, л. 1–5, а. е. 179, л. 2, а. е. 180, л. 1–2.
- ³³¹ ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 192, л. 1–2.
- ³³² ЦПА, ф. 1, оп. 3, а. е. 187, л. 1; а. е. 190, л. 1–2; а. е. 194, л. 1–2; ф. 3, оп. 4, а. е. 278, л. 34, 45, 49, ф. 18, оп. 1, а. е. 13, л. 1, ЦДА, ф. 370, оп. 2, а. е. 191, л. 2.
- ³³³ Слово, № 2515, 4 ноем. 1930; Свободна реч, № 1999, 7 ноем. 1930.
- ³³⁴ ЦПА, а. к. 35, оп. 1, а. е. 18, л. 1.
- ³³⁵ Демократически сговор, № 2173, 29 ян. 1931.
- ³³⁶ БИА–НБКМ, ф. 315, оп. 1, а. е. 2, л. 38.
- ³³⁷ Демократически сговор, № 2187, 16 февр. 1931; Изгрев, № 14, 20 февр. 1931; Срв. R o t h s c h i l d, J. The Communist Party of Bulgaria. Origins and Development, 1883–1936. New York, 1959, p. 275.
- ³³⁸ Независимост (Даскалов), № 2916, 23 февр. 1931; Демократически сговор, № 2193, 23 февр. 1931.
- ³³⁹ Демократически сговор, № 2199, 2 март 1931; № 2204, 9 март 1931; № 2210, 16 март 1931.
- ³⁴⁰ Родна защита, № 275, 8 ноем. 1930.
- ³⁴¹ Демократически сговор, № 2204, 9 март 1931.
- ³⁴² Р а д у л о в, С. Цит. съч., 54–55.
- ³⁴³ П е т р о в а, Д. Из политическата дейност..., с. 33 сл.

ПРИЛОЖЕНИЕ А

Разпуснати общински съвети

	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Януари	37	51	29	41	45	*
Февруари	48	36	64	44	24	31
Март	26	10	9	35	14	43
Април	47	*	17	59	27	35
Май	47	1	10	78	30	
Юни	50	7	52	86	69	65
Юли	43	7	39	*	62	
Август	46	4	41	*	*	
Септември	37	10	38	41	16	
Октомври	28	10	43	35	40	
Ноември	15	20	33	58		
Декември	*	5	*	43	49	

* Няма запазени данни.

Източник: ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 301, л. 1-96; а. е. 303, л. 18-357; а. е. 304, л. 15-365; а. е. 305, л. 13-326; а. е. 306, л. 23-352; а. е. 307, л. 1-296; а. е. 308, л. 12-544; а. е. 309, л. 6-495; а. е. 310, л. 29-339; а. е. 311, л. 5-566; а. е. 312, л. 20-508; а. е. 31397-123; а. е. 314, л. 10-94; а. е. 315, л. 408-471; а. е. 316, л. 1-506; а. е. 317, л. 1-397; а. е. 318, л. 1-360; а. е. 319, л. 12-94; а. е. 320, л. 12-461; а. е. 321, л. 2-336; а. е. 322, л. 1-535; а. е. 323, л. 10-393; а. е. 324, л. 6-238; а. е. 327, л. 8-399; а. е. 328, л. 7-353; а. е. 329, л. 22-412; а. е. 330, л. 6-308; а. е. 331, л. 1-286; а. е. 332, л. 15-241; а. е. 333, л. 3-345; а. е. 334, л. 5-375; а. е. 339, л. 16-401; а. е. 340, л. 8-415; а. е. 341, л. 1-200.

ПРИЛОЖЕНИЕ Б

Уволнени кметове

	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Януари	30	53	30	36	27	*
Февруари	34	65	35	49	16	20
Март	31	58	11	55	13	46
Април	26	13	4	98	13	47
Май	18	7	2	69	32	22
Юни	47	56	26	76	38	38
Юли	24	66	37	*	48	
Август	36	62	35	*	*	
Септември	38	56	33	33	16	
Октомври	21	56	35	38	54	
Ноември	*	59	18	22	38	
Декември	*	60	*	40	49	

* Няма запазени данни.

Източник: ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 301, л. 1-97; а. е. 303, л. 14-286; а. е. 304, л. 5-271; а. е. 305, л. 3-335; а. е. 306, л. 16-351; а. е. 307, л. 6-294; а. е. 308, л. 50-532; а. е. 309, л. 4-487; а. е. 310, л. 4-437; а. е. 311, л. 1-585; а. е. 312, л. 3-526; а. е. 313, л. 1-127; а. е. 314, л. 1-95; а. е. 316, л. 6-405; а. е. 318, л. 4-361; а. е. 319, л. 9-94; а. е. 320, л. 9-449; а. е. 321, л. 5-342; а. е. 322, л. 2-534; а. е. 323, л. 4-385; а. е. 324, л. 3-253; а. е. 327, л. 7-401; а. е. 328, л. 9-338; а. е. 329, л. 28, л. 416; а. е. 330, л. 34-305; а. е. 331, л. 7-293; а. е. 332, л. 12-268; а. е. 333, л. 6-355; а. е. 334, л. 2-373; а. е. 339, л. 4-395; а. е. 340, л. 4-438; а. е. 341, л. 4-210.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 89–90, 1996–1997

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 89–90, 1996–1997

ЖИЛИЩНИЯТ ВЪПРОС ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯ СГОВОР (1923–1931)

ВАЛЕРИ КОЛЕВ

Валери Колев. ЖИЛИЩНАЯ ПРОБЛЕМА ПРИ УПРАВЛЕНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СГОВОРА (1923–1931гг.)

Студия, базирана на първостепенни архивни източници и на материали из пресата, изследва политиката на правителството и общинските администрации относително строителството на жилищни домове в 20-те години следвоенната България. С една страна тя разкрива развитието на конкретни мерки от страна на държавата и общините като жилищни ограничения, стимулиране на жилищното строителство, разпределение на градските строителни терени. С друга страна, проследени са различни социални възгледи по този въпрос в декларациите на политическите партии, професионалните и корпоративните организации.

Управление на Демократическия съговор успява да балансира сред тези претензии и успешно разрешава важната социална проблема, опирайки се както на национален опит от времето на Първата световна война и непосредствения следвоенен период, така и следвайки и модифицирайки съвременни европейски примери.

Valery Kolev. THE HOUSING PROBLEM DURING THE REGIME OF THE DEMOCRATIC ENTENTE, 1923–1931

The study, based on primary archival sources and on press materials, deals with the governmental and with the communal policy considering the house building in the 20s in post-World War I Bulgaria. On one hand it reveals the development of concrete measures of the state and of the communes like restrictions of private houses and flats, encouraging of house building by state credit and administrative measures, distribution of real estates within the limits of the towns. On the other hand one can follow different social issues on this subject, expressed by the political parties and by various professional organizations.

The regime on the Democratic Entente managed to balance successfully among those issues and to solve that serious social problem according to the national experience during the World War and the immediate post-war period and following and modifying the example of the European countries.

След Първата световна война жилищната криза е изключително сложен социален въпрос, който стои пред българското общество, централната държавна власт и общините. Той е породен от спирането на жилищните строежи по време на войните и задълбочен от общата криза, в която изпада страната в следвоенните години. Важна роля за него има огромният поток бежанци и чуждестранни емигранти, насочили се към най-големите български градове, както и главоломният спад в строителната промишленост и финансовата криза¹. Официалните държавни и общински анкети за жилищата ясно определят отчайващите параметри на кризата². Подобни трудности по това време изпитват всички европейски държави, особено участвалите във войната.

Към средата на 1923 г. българското общество създава елементарна система от мерки за смекчаване на жилищната криза. Още от 1917 г. е въведен държавен контрол върху наемите и върху отношенията между наематели и собственици³. Правителството на БЗНС разширява тези мерки и със Законите за облекчение на жилищната нужда (ЗОЖН) създава жилищни комисии, които да издирват нови помещения и контролират наемите⁴. Комисиите са органи на общините под надзора на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) и затова основната тежест при изпълнение на ограниченията по законите, а и общественото недоволство пада върху тях. В 22 града официално е обявена жилищна криза и е въведен ограничителен режим, а това предизвиква значително социално напрежение⁵.

Второ направление е одворяването на бездомниците. Заедно с масовата практика на заграбване на общински места, започнала от началото на 1919 г.⁶, общините пристъпват към раздаване на парцели в строителните черти на населените места, а по-късно чрез комисиите по Закона за трудовата поземлена собственост (ТПС) – и извън тези черти⁷. Третото направление е подпомагане на строежите, откъдето може да дойде трайно разрешаване на проблема. Със Закон за насърчение на строежите, по европейски образец, са въведени данъчни и административни облекчения за новопостроени сгради. В духа на земеделската програма е даден приоритет на жилищните кооперации, които възникват масово в първите следвоенни години⁸.

Липсата на достъпен кредит и на финансова стабилност сериозно затруднява жилищното строителство и преодоляването на кризата. Опозиционните партии – от комунистите до крайната десница, отхвърлят по различни съображения тази система от мерки, която няма реална алтернатива. Особено активно опозицията действа чрез Сдружението на наемателите, контролирано от комунистите и в по-малка степен от социалдемократите, и от Сдружението на собствениците, където водеща роля имат народнопрогресистите и националлибералите⁹.

Жилищният въпрос и пътищата за неговото решаване в годините на управлението на Демократическия сговор досега не са били обект на научно проучване¹⁰. В настоящото изследване са използвани архивни материали от Централния исторически и някои местни държавни архиви, законодателството по тази материя, политическият, местният и специализираният периодичен печат, полемичните брошури. Целта на автора е да разграничи действията на централната държавна власт от тези на общините, без да пренебрегва връзките между тях, и да покаже позициите и активността, от една страна, на политическите партии, а, от друга, на влиятелните заинтересовани страни – собственици, наематели, юристи, архитекти, икономисти, инженери. Проучването умишлено изключва проблемите на бежанците, чието решаване започва едва след 1926 г., след като в общи линии са задоволени нуждите на местните жители.

* * *

Непосредствено след преврата на 9 юни 1923 г. правителството на проф. Александър Цанков не направи значителни промени в механизма за решаване на жилищния въпрос. В началото те се свеждаха до овладяване на съществуващите органи от привържениците на новата власт. Още на 11 юни 1923 г. със заповед на вътрешния министър полк. Иван Русев бе спряна дейността на съществуващите жилищни комисии, а по-късно те бяха разпуснати¹¹. В тази обстановка кабинетът бе подложен на силен натиск от различни заинтересовани кръгове, които за пореден път лансираха своите идеи за решаване на жилищния въпрос.

Сдружението на собствениците на жилища, засегнати от ограничителния режим, подготви специално изложение на своето Управително тяло и го връчи на министър-председателя на 23 юни с. г. Като се позоваваше на официалната жилищна статистика, направена по време на земеделското управление, Сдружението отхвърли наличието на жилищна криза в страната и апелира към кабинета с постановление да отмени принудителните ограничения¹². На същата позиция застанаха и влиятелни политически среди от Обединената народно-прогресивна и Националлибералната партия¹³. Те бяха подкрепени от Българското икономическо дружество и значителна част от столичните юристи¹⁴. За тях съществуващият ограничителен режим бе „противоконституционен“, „разрушителен“ и „противообществен“, „неуважаващ собствеността и социалната правда“. Той се превръщал в „квартирна тегоба“ за София и по-големите градове.

До края на юни 1923 г. противниците на извънредния жилищен режим организираха сериозна кампания против продължаването на рестриктивната политика. Най-активни бяха домопритежателите от столицата и от Варна¹⁵. Особено остро те атакуваха жилищните ко-

мисии, представяни като гнезда на корупция и партизанщина. В своята пропаганда те привлякоха и БРСДП (о), която дотогава поддържаше ограниченията. Против режима се изказаха както групата около Гр. Чешмеджиев и Кр. Пастухов, така и по-умерените кръгове около К. Бозвелиев¹⁶.

За продължаване действието на закона се застъпваха дружествата „Наемател“, в които водеща роля имаха представителите на БКП¹⁷. Демократите и радикалите заеха уклончива позиция, без да определят ясно своите идеи¹⁸.

В тази обстановка, притиснато от други неотложни въпроси, правителството демонстрира колебание, за да не се противопостави със своите действителни и потенциални поддръжници. Пред собствениците министър-председателят даде нареждане до МВРНЗ за премахване на жилищния режим. Вътрешният министър бе по-уклончив. Според него конфликтът щеше да се изглади, ако двете страни се съгласят на взаимни отстъпки, а прилагането на действащия закон се повери в ръцете на „добри чиновници“. В края на юни правителството реши да продължи действието на закона и същевременно да подготви ново законодателство, с което окончателно да разреши жилищния въпрос. През юли 1923 г. бе подменен състава на всички жилищни комисии с привърженици на новата власт и на комунистите¹⁹. В много населени места, където имаше жилищни проблеми, общинските съвети взеха решение да бъдат включени в списъците на градовете и селата с официално обявена жилищна криза, за да ползват евентуални кредити²⁰.

Към средата на юли МВРНЗ със заповед определи кръга на работа на подменените жилищни комисии. Те трябваше да извършат цялостна ревизия на промените в периода юни-юли 1923 г.; да издирят лицата, подлежащи на изселване от градовете с обявена жилищна криза; да направят проверка на всички настанявания и да извадят богатите наематели; особено внимателно да преразгледат всички разрешения за оставане в София и да проверят за нередности съществувашите протоколи на предишните жилищни комисии. Възложено бе да предприемат мерки за настаняване на нуждаещите се и да закрият „вредните заведения“, открити след началото на жилищните ограничения от 10 септември 1915 г. Министерството подготвяше и цялостна наредба за прилагане на Закона за облекчаване на жилищната нужда (ЗОЖН)²¹.

Още до излизането на министерската заповед част от общините предприеха някои традиционни мерки за сваляне на общественото напрежение около жилищния въпрос. Общинският съвет във Варна взе решение за анкета по жилищните проблеми на града. Кметът обеща и пред наемателите, и пред собствениците да реши проблема. От името на общината бяха отправени две изложения до Министер-

ството на земеделieto и държавните имоти (МЗДИ) и до Министерството на общите сгради, пътищата и благоустройството (МОСПБ). Първото настояваше за ревизия на решенията на общинската комисия по трудовата поземлена собственост (ТПС), връщане на включените в държавния фонд общински мери и защитаваше правото на общината сама да раздава парцелите за строеж срещу минималното им изплащане. Второто изложение повдигна въпроса за насърчаване на жилищните строежи от държавата. Докато МЗДИ даде напълно неопределен отговор, понеже бе в разгара на подмяната на общинските комисии по ТПС, то МОСПБ подкрепи инициативата на Варненската община²². Към нея проявиха интерес и другите големи общини, в които Закона за ТПС и ЗОЖН създаваха сериозни проблеми²³. Така, редом с ревизията на жилищния режим, предприета от кабинета, по инициатива на общините започна успоредна ревизия на раздадените дворни места по силата на Закона за ТПС. Земеделското министерство бе принудено да отстъпи на техния натиск и да разпореди цялостна ревизия на действията на общинските комисии за ТПС.

В началото на август настъпващата стабилизация в страната активизира дейността на общините. Общинските съвети масово одобряваха проведените ревизии и приемаха правилници за снабдяване на бездомниците с места от общинската мера. Те трябваше да са жители на съответната община, да са записани в семейните ѝ регистри или да живеят в нея поне от 6 месеца и да не притежават къща или място в чертите на града или селото. Бездомниците се разпределяха по категории, съобразно имотното им състояние. Те получаваха места от общинската мера, определени от специално избрани от общинските съвети комисии. Повечето общини възприеха практиката половината цена на парцела да се изплати веднага, а останалата част – в течение на три до пет години. За еднаква категория земя бедните бездомници заплащаха по 4–5 пъти по-малко от богатите. Инвалидите и вдовците получаваха местата си безплатно²⁴.

Получилите места се задължаваха да ги застроят до 5 години, нямаха право да ги продават до 10 години след построяката на къщата и, ако се откажеха от мястото си, нямаха право да кандидатстват за нов парцел в разстояние на 2 години. Общинските места се разпределяха по групи от минимум 5 души „добри комшии“ или поединично чрез жребий. Общините осигуряваха, според възможностите си, и по няколко типови проекта за жилищни сгради, утвърдени от МВРНЗ. Спорните въпроси между бездомниците се решаваха от общинския съвет, заинтересованите страни и неутрални представители на самите бездомници. Разпределянето на парцелите от общинските мери ставаше по правило чрез създаване на нови квартали или махали, но в някои случаи за по-влиятелни лица се отстъпваха и общински парцели в централните райони²⁵.

На много места, особено в най-големите градове, ревизията на раздадените дворни места не доведе до никакъв резултат. Повечето собственици имаха редовни документи, издадени от общинските комисии и дори от Главната дирекция на ТПС и искаха разрешение за строеж. Част от тях бяха заплатили и по няколко вноски от стойността им, бяха получили и държавен кредит по 50 хил. лв. за строеж. Нито администрацията на отделните общини, нито централната власт можеха да оспорят процедурите и съществуваше опасност строежите да започнат без разрешението на общинските власти, а това създаваше предпоставки за обществено недоволство, което властите се стремяха да избягнат на всяка цена. В нарушение на Закона за благоустройството, който задължително изискваше наличието на редовни регулационни и нивелационни планове дори за строежите извън чертите на населените места (т. нар. предградия или курорти), общинските съвети бяха принудени да разрешават строежите, някои от които вече бяха в напреднала фаза²⁶. В тези случаи общинските власти често пристъпваха и към издаване на нотариални актове, при условие че парцелът е заплатен²⁷.

Правителството не пожела да се намеси в дейността на общините по раздаване на дворни места на бездомниците, но прояви опит да притъпи общественото напрежение във връзка със ЗОЖН и в началото на август 1923 г. издаде нова наредба за неговото прилагане. То бе поверено на отдел „Социални грижи“ при МВРНЗ. Към него бе създаден Инспекторат от двама инспектори и 11 помощник-инспектори, назначавани със заповед на вътрешния министър. Към новоназначените жилищни комисии бе добавен и жилищен съд, пред който техните решения можеха да бъдат оспорени. Предвиждаше се към Инспектората да се създадат и три секции – „Надзорна“, „По строежите“ и „Осведомителна“. Те щяха да облекчат действията на инспекторите по контрола върху прилагане на жилищния режим²⁸. До края на септември Инспекторатът бе окомплектован. Издръжката му бе възложена на засегнатите общини²⁹. Наредбата бе палиативна мярка за смекчаване на жилищната криза и не се различаваше съществено от практиката, въведена от земеделското управление. Тя не задоволи нито противниците на жилищните ограничения, нито облекчи положението на наемателите. Само единични драстични случаи на нарушения можеха да бъдат преодолені с нея.

Издаването на новата Наредба рязко активизира домопритежателите. Те очакваха, че ще бъде въведен преходен режим и постепенно ЗОЖН ще бъде отменен. Затова реакцията им бе твърде остра. На 7 август 1923 г. около 400 вдовици – собственички на жилища, засегнати от жилищния режим, проведоха демонстрация в София с искане за отмяна на ограниченията. Тя намери силен отклик в обществото³⁰. По повод на демонстрацията и връчения от домопритежателките протест, министър Русев бе принуден да заяви, че „законът е антисо-

циален“ и правителството гледа на него като на временно средство, а за основно счита активизирането на строителството. Подобни протести бяха изпратени и от други големи градове на страната³¹. Собствениците отново получиха подкрепа от народнопрогресистите. Те препоръчваха изплащането на квартирни пари на чиновниците без жилища и изключването на вдовиците и инвалидите от действието на ЗОЖН³². В защита на наемателите не се изказа никой.

В началото на септември 1923 г. в Прага бе проведена европейска конференция по сградите, която обсъди различните инициативи, предприети в отделните страни за решаване на жилищния проблем. Въз основа на анализирани на успешния опит от Чехословакия, Франция, Италия, Швейцария, Румъния и Англия бе препоръчано на останалите страни да преминат към системата на свободни наеми без държавна намеса. Държавата трябваше чрез различни облекчения да подтикне строежа на жилищата за работници, чиновници и интелегенти. Особено внимание бе обърнато на опита на Полша, където масово бе въведен кооперативен строеж при помощта на държавни и други заеми³³. Тази система се оценяваше като най-подходяща и за България.

Под влияние на препоръките на конференцията домопритежателите се активизираха отново и принудиха правителството публично да обещае бързото премахване на ограничителния режим. Министрите, които имаха най-малко отношение към въпроса, даваха най-щедри обещания, но проф. Цанков бе твърде уклончив, а министър Русев обвърза решаването на въпроса със строежите. Против жилищните ограничения, към националибералите и народнопрогресистите се присъедини и група сговористи, бивши демократи, около Никола Пъдарев и Рашко Маджаров³⁴. Те лансираха кооперативния строеж вместо препоръчвания от по-левите дейци строеж за сметка на общините и държавата. Всички бяха единодушни, че проблемът е свързан главно с чиновниците, интелигенцията и бежанците и не касае наемните работници. Прямо тях трябваше да се прилага Законът за хигиената и безопасността на труда от 1917 г., който задължаваше работодателите да строят работнически жилища към фабриките. Опитът от Габрово и Горна Оряховица, където този закон бе приложен още по време на войните, бе оценен изключително високо³⁵.

Тезата за насърчаване на строежите бе възприета от всички. Тя намери място и в платформата на управляващия Демократически сговор³⁶. Финансовата криза обаче не позволи нито на държавата, нито на общините да предприемат сериозни стъпки в тази насока и те се ограничиха с декларации и палиативни мерки. В началото на октомври 1923 г. правителството отпусна на инвалидите, които не бяха довършили къщите си, 3 млн. лв. допълнителен кредит, от който половината бе за столицата³⁷. МВРНЗ назначи комисия за изработва-

не на нов жилищен закон, която на 11 октомври проведе първото си заседание. Домоприитежателите отказаха да участват в комисията и настояха правителството да упражни правото си да отмени действащия закон. Те смятаха, че криза не съществува и проблемът ще бъде преодолян чрез изселване на безделници, спекуланти и проститутки. По традиция те бяха подкрепени от народнопрогресистите и националлибералите³⁸. Отново протестираха и собствениците от провинцията³⁹. Поради приближаващите парламентарни избори те заплашиха, че няма да гласуват за Демократическия сговор. Най-остро на заплахата реагира известният „Сеяч“ от вестник „Мир“⁴⁰.

Комисията започна да обсъжда два законопроекта, представени ѝ от Министерството на правосъдието (МП) и от вътрешното ведомство. Първият бе приготвен непосредствено преди напускането на правителството от националлиберала Боян Смилов и целеше по-скоро пропаганден ефект върху собствениците. Вторият проект премахваше жилищния инспекторат и подчиняваше жилищните комисиони на съдебната система на страната. Повечето от правомощията на комисиите обаче бяха запазени и затова проектът бе посрещнат с протести от домопритежателите⁴¹. След неуспешен натиск върху ръководството на Демократическия сговор, те окончателно решиха да подкрепят в изборите Националлибералната партия⁴². В своя *Позив към софийските наемодатели и наематели* собствениците предложиха отмяна на ЗОЖН; отпускане на квартирни пари на всички чиновници, пенсионери, инвалиди, вдовици, сираци и работници; създаване на Ипотечна банка и достъпен кредит за строеж. Те бяха подкрепени и от Сдружението на собствениците на недвижими имоти в България, което обхващаше главно засегнати от аграрната реформа на земеделското правителство⁴³. С техните искания се ангажира ръководството на Националлибералната партия.

Острото противопоставяне между кабинета на Демократическия сговор и домопритежателите блокира временно опитите за търсене на нов път за решаване на жилищния въпрос. До края на 1923 г. общините се движиха във вече възприетите рамки и продължиха да отпускат дворни места на нуждаещите се⁴⁴. Определени обществени групи, заинтересовани от развитието на проблема, продължиха да го обсъждат и да влияят на общественото мнение. Старият лидер на народниците Ив. Ев. Гешов започна кампании в защита на собствениците⁴⁵.

На V конгрес на българските инженери и архитекти в края на ноември 1923 г., където участваха повечето началници на техническите отдели на най-големите общини, жилищният въпрос бе разделен на два аспекта. В резолюцията на конгреса бе заявено, че ограниченията спъват решаването на проблема. Премахването им трябваше да стане чрез въвеждане на преходен режим, в който да се пристъпи към постепенно увеличаване на наемите, намаляване правата на жилищ-

ните комисии и прехвърлянето на всички спорни случаи на съдилищата.

Вторият аспект бе строителството. Тук системата от мерки бе напълно детайлизирана. Тя включваше групиране на бездомниците в сдружения под контрола на държавата или общината; създаване на благоустройствен фонд към общините от общински налог върху незастроените места; пряко участие на гражданите и на трудовата повинност в благоустрояването на новите квартали, узаконяване на условната собственост върху дворните места чрез дългосрочен наем с цел да се даде възможност за осигуряване на ипотечен кредит; отпускане на заем от държавата за жилища до 100 кв. м; учредяване на Ипотечарна или Домостроителна кооперативна банка и привличане на чужди капитали и увеличаване размера на кредита, отпускан от БНБ. Предвиждаше се и създаване на държавен фонд за кредитиране на строежите; ангажиране на общините в построяване на жилища за техните служители; въвеждане на данъчни облекчения върху новите сгради и при доставката на строителните материали; създаване на специално отделение към МОСПБ; прецизна жилищна статистика; насърчение на частната инициатива за строеж; премахване на задължителния 8-часов работен ден в строителството⁴⁶. Предлаганата политика в общи линии следваше резолюциите на международната конференция по строежите в Прага и чуждестранния опит и успя да обедини лансираните дотогава идеи от различни кръгове в единна система. Тя отрази господстващите възгледи в общинските ръководства и бе възприета от властите по принцип.

Със свикването на новото XXI ОНС натискът бе прехвърлен върху него. В края на декември 1923 г. против ЗОЖН протестираха жените собственички и Управителното тяло на Сдружението на домопритежателите⁴⁷. Пресата приведе факти за неефективността на жилищните комисии. В столицата от 8221 молби за настаняване бяха удовлетворени само 57, от 2048 молби за нормиране на наем – 71, от 371 молби за освобождаване на квартири – само 1, от 184 молби за преместване – само 1, от 478 молби за разширяване – 32. Подобна бе картината в Пловдив и в другите градове⁴⁸.

Този натиск отново принуди кабинета да предприеме действия. В средата на януари 1924 г. законопроектът на МВРНЗ за жилищната криза бе готов и одобрен от министър Русев⁴⁹. Чрез правителствения официоз бе защитена идеята за запазване и модифициране на ограничителния режим⁵⁰. На аргумента на домопритежателите за нарушаване на конституционните гаранции за частната собственост вътрешното министерство отговори, че само се ограничават доходите от нея, както например с лихвите от капитала. Това предизвика нови протести от собствениците на жилища⁵¹. Съвсем изненадващо те бяха подкрепени не само от националлибералите и народнопрогресистите, но

и от току-що създадената Партия на труда. Тя се опита да защити както наемателите, така и домопритежателите⁵².

В края на януари на своя конференция градските кметове в кратка резолюция изложиха възгледите на общинските ръководства за преодоляване на жилищната криза в духа на вече очертаната държавна политика. Те подкрепяха държавната намеса за регулиране на отношенията между собственици и наематели, изказаха се за създаване на нов закон с по-справедливи и морални мерки, изтъкнаха нуждата от специален закон за строежите, който да осигури съдействието на държавата и на общините и да бъде готов преди настъпването на новия строителен сезон⁵³.

Натискът на общините и на обществеността за стимулиране на строежите принуди МВРНЗ и МОСПБ да изготвят законопроект за строеж на „икономични къщи“, одобрен и от домопритежателите⁵⁴. В началото на март 1924 г. възгледите на правителството по жилищния въпрос бяха окончателно оформени. По решение на Изпълнителния комитет на Демократическия съговор законопроектите бяха прегледани от председателя на Народното събрание проф. Тодор Кулев. Според окончателния вариант на закона за строежите БНБ щеше да отпусне 100 млн. лв. при 10 % годишна лихва, от които половината на държавата. С тях чрез общините щеше да се кредитира жилищното строителство⁵⁵. Успоредно с това бяха отпуснати нови кредити за инвалиди, вдовици и опълченци⁵⁶.

Внасянето на законопроектите за облекчение на жилищните нужди и за направата на „икономични къщи“ и насърчение на жилищния строеж в началото на април 1924 г. и бързото им придвижване през парламентарните комисии предизвика ново раздвижване⁵⁷. Започна масово искане, от страна на общинските съвети, правителството да обяви жилищна криза в съответното населено място, за да се ползва то от предполагаемите облаги от още неприетите закони⁵⁸. Заедно с това продължиха процедурите по раздаване на дворни места от общинските мери⁵⁹. Активизираха се и съществуващите домостроителни дружества и кооперации и започна вълна от създаване на нови⁶⁰. Най-дейно в този процес участваха държавните и изборните служители и представителите на интелигенцията и свободните професии. В подкрепа на кабинета се изказа и част от опозицията⁶¹. Собствениците подкрепиха закона за строеж на жилища, но остро се противопоставиха на създаването на нов ограничителен режим в наемните отношения. С поредица изложения до Народното събрание, правителството, отделни министри, столичния кмет и брошури те безуспешно се опитаха да наложат отхвърлянето на неизгодния за тях законопроект⁶².

Обсъждането на двата законопроекта в парламента даде повод на политическите партии ясно да изразят становищата си по този остър социален проблем. БРСДП призова да се използва успешния опит на

европейските държави, където се стимулира кооперативното строителство, но държавата, общините и работодателите също имат ангажимент да устроят жилищно своите работници и чиновници. Изтъкнато бе, че първият проект в тази област още през 1919 г. е дело на социалдемократите⁶³. Като критикуваха отделни текстове в проекта, социалдемократите го подкрепиха по същество.

Ораторът на БКП окачестви разглеждането на двата проекта като предизборна демагогия на правителството. Жилищният закон бе определен като „закон за защита на домопритежателите“ и бе направен традиционният извод, че капиталистическата държава не желае да реши този въпрос. Конкретен анализ на проектите, за разлика от социалдемократите, не бе предложен⁶⁴. Представителите на БЗНС не участваха в разискванията. Националлибералната партия отново демонстрира гледището, че в София не съществува жилищна криза, а проектите нарушават конституционните права на гражданите. Тя предложи държавният апарат да бъде децентрализиран и някои централни държавни институции, особено в съдебната сфера, да бъдат изнесени в провинцията⁶⁵. Парламентарната група на Демократическия сговор подкрепи внесените проекти с мнението, че става дума за създаване на преходен режим, който ще приключи, когато държавата подкрепи частната и кооперативната строителна инициатива. Това бе позицията и на вътрешното министерство⁶⁶.

Извън Народното събрание, освен традиционните становища на домопритежатели, архитекти и юристи, се чува гласовете и на Българското икономическо дружество и Съюза на жилищните кооперации. Те по същество подкрепиха правителствената политика, но конкретизираха част от предложените мерки и наблегнаха върху гарантиране на кредита за строеж⁶⁷. Дискусията между тях бе по съществуването на системата от мерки и оказва по-голямо влияние върху приемането на законите, отколкото дебатите в парламента.

Правителството предприе и някои подготвителни мерки, към които го подтикнаха общинските ръководства. В края на април 1924 г. бе отменен Законът за отчуждаване на здания за държавни, окръжни и общински нужди и бе гласуван Закон за ипотечния кредит, касаещ БНБ⁶⁸. В началото на май бе прекратено изпълнението на решенията на жилищните комисии и започна подреждането на техните архиви. Приключи работата и на наскоро назначения жилищен инспекторат⁶⁹.

Големите общини започнаха своя подготовка за прилагане на очакваните закони. Тя се сведе до нова ревизия на раздадените дворни места. Възприет бе принципът местата, раздавани от общинските комисии по ТПС в чертите на града, да бъдат върнати на общините под претекст че това не е направено от общинските съвети, а комисииите са превишили правата си. Извън тези черти местата, дадени с актове по Закона за ТПС, бяха признати за напълно редовни⁷⁰. Масово

се разреши строеж на одворените вдовици, инвалиди и сираци от войните. Повечето общини узакониха заграбените и застроени до началото на 1921 г. места. Те удължиха с една или две години времето за застрояване на раздадените по Закона за ТПС места под претекст, че от началото на септември 1923 г. фактически не е съществувала възможност за строеж⁷¹.

На много места бяха положени големи усилия, стигащи до административен натиск, нотариалните актове за дворните места да бъдат заменени с договори с общините за условна собственост. Въпреки заплахите със съд, до това общините по правило не прибегваха, знаейки несигурната законова основа на своите претенции⁷². Столичната община изработи нови правила за одворяване. Те предвиждаха препарцелиране на раздадените места на по-малки, одворяване само на домостроителни кооперации, които задължително трябва да се регистрират в общината. Заедно с апелите към държавата за средства, започна проучването на въпроса за създаване на нови квартали и предградия на София⁷³.

Кабинетът придвижи по-бързо Закона за направа на „икономични къщи“ и за насърчение на жилищния строеж. В него основната цел бе подпомагане на „масовия организиран строеж“ на жилища до 100 кв. м в апартаментни кооперации, групи от къщи или единични постройки. Строежът се осъществяваше от общините, кооперациите и от местните и чуждестранните строителни дружества със средства, осигурени от общините и заем от БНБ. Особено стриктно бяха регламентирани строителните фондове, учредени към общините, като кръгът на техните приходи бе максимално разширен. За новите сгради бяха направени сериозни фискални облекчения, вкл. данък сгради за 10 години. За прилагане на закона към МВРНЗ бе създаден Съвещателен строителен комитет с представители на МОСПБ и Софийската община, но основната организационна работа падна върху общините. Те трябваше да контролират жилищните кооперации и строителите да гарантират получения от БНБ кредит и по същество да придвижват всички процедури по строежите. Вменяваха им се конкретни задължения по благоустройство на новите квартали и откриване на нови дворни места, което доведе до нова ревизия на раздадените вече места – втора за една година⁷⁴.

Вторият закон – за облекчение на жилищните нужди, въведе по-либерален режим в сравнение с предходния, но контролът на държавата върху отношенията между наематели и домопритежатели бе запазен. Той бе по-балансиран от закона, приет при управлението на БЗНС и действително създаде преходен режим. Вместо непопулярните жилищни комисии, бе създадена система от двуинстанционни жилищни съдии – местни и апелативни, които имаха висок съдебен ранг – членове или заместник-председатели на окръжните съдилища. Това

даде гаранции за компетентност и добросъвестност при прилагане на закона. Стриктно бяха регламентирани както техните права и задължения, така и глобите за неправомерното задействане на цялата система, предвидена в закона⁷⁵.

Законът за строежите и законът за жилищния режим създаваха възможност чрез система от многопосочни мерки да бъде активизирано строителството и да намалее конфликтът между собственици и наематели. Това бе предпоставка за решаване на целия жилищен въпрос. Едновременно с това имаше и някои слаби страни, които скоро се проявиха. Жилищните съдии бяха органи на съдебната власт и задължително трябваше да бъдат сезирани, за да вземат решение. Големите глоби за оставени без последствие молби поддържаха тлеещия конфликт между различни заинтересовани страни, без да осигурят достатъчно ефективен отдушник на социалното напрежение, какъвто бяха оспорваните жилищни комисии. Заедно с това не съществуваше достатъчно ясен механизъм, принуждаващ държавата, окръзите и общините да започнат строеж на жилища за своите чиновници. По същото време нямаше и достатъчно финансова осигуреност, а тя не можеше да бъде гарантирана с никакъв закон.

Докато Законът за строежите бе одобрен от обществото, новият жилищен режим бе посрещнат със смесени чувства. Опозицията атакува отделни негови текстове. Народняците сговористи и национал-либералите го обявиха за противоконституционен, а собствениците – за „дреха, съшита от разноцветни парцали“, подходяща за болшевизма в Русия⁷⁶. Група военни направо заплаши министър-председателя Цанков, ако не отмени жилищния режим⁷⁷. Основната част от Сговора обаче одобри усилията на правителството⁷⁸.

Още в средата на юли бе назначен Съвещателният строителен комитет към МВРНЗ с председател Б. Попов, началник на отдел „Социални грижи“ към вътрешното министерство. Столичната община изработи обща програма за бъдещите строежи и примерът ѝ бе последван от други общини. Тя определи за свой представител председателя на Софийската седемчленна комисия Паскал Паскалев. Като председател на Временното управително тяло на бъдещия Съюз на българските градове, той изразяваше интересите на всички общини⁷⁹. Към средата на август с. г. комитетът бе прегледал и резолвирал плановете за строеж на всички нуждаещи се общини. По-късно те бяха одобрени с малки изменения и от министър Русев⁸⁰.

Поднови се издаването на общински правилници за отчуждаване на строителни парцели въз основа на новия ЗОЖН. По-малките общини изготвиха единен правилник за цялото населено място или дори за група населени места, но в много от големите градове бяха гласувани отделни правилници за различните квартали и местности, съобразени с местните условия. Някои общини се опитаха да конкре-

тизират определението за бездомник, което дотогава бе твърде неопределено в българското законодателство. Така Габровската община реши, че: „Бездомни са ония граждани, които не притежават никакво жилищно помещение или строителен парцел в чертите на града или пък такива годни за живееене или строеж, близо до тия черти. Бездомни в този смисъл се считат и ония граждани, които притежават по-малко от половин жилищно помещение или половин незастроен парцел.“ Големината на новите раздавани парцели бе по принцип ограничена до 200 кв. м, но се допускаха и изключения⁸¹. В общинските комисии по одворяване обикновено се включваха и представители на съдебната власт, най-често мирови съдии, защото жилищни съдии още не бяха назначени, а и бяха орган по ЗОЖН, а не по Закона за строежите.

Тези усилия бяха съпътствани с нова вълна на заграбване на общински места с цел възползване от постановленията на законите. Особено драстичен характер то имаше в София и Пловдив. В последния град се стигна и до разрушаване на няколко набързо изградени паянтови постройки от пожарната команда на общината, а това предизвика значително обществено напрежение⁸². Масовата практика обаче бе на примиряване със свършените факти, дори и когато те не бяха напълно законни. След като демонстрира сила, Пловдивската община взе решение за признаване и узаконяване на всички заграбени места, ако са застроени. Това ставаше под формата на наемане на мястото или предаването му в условна собственост, но на правоимащите според законодателството се допускаше и издаването на нотариален акт⁸³. Така бяха раздадени 11 млн. кв. м от общинската мера.

Софийската община направи формален опит да се противопостави на новото заграбване. Тя създаде комисия начело с Георги Маджаров по ревизия на всички заграбени места, но последната съсредоточи вниманието си върху препарцелирането и намаляването им. Така се създаде нов контингент от места за раздаване на бездомниците. Масова практика бе ходатайството на отговорни фактори за одворяване на отделни личности и групи⁸⁴. Под натиска на помощник-кмета Ив. Дечев, бивш радикал, столичната община разреши дори издаване на строителни билети отначало за поправката, а по-късно и за цялостен строеж върху заграбените места. Това повечето общини не си позволиха веднага⁸⁵. В края на юли този процес бе регламентиран с ново решение на общинския съвет. То потвърди установената практика и постанови, че приоритет при получаване на разрешения за строеж имат самата община, домостроителните кооперации и групи от нуждаещи се пред отделни бездомници⁸⁶.

В тази обстановка някои общини отново направиха опит да се включат в кръга на тези с обявена жилищна криза, за да получат

кредит за строеж⁸⁷. Този процес се разрасна след като правителството взе решение за отпускане на строителен кредит от 70 млн. лв. чрез БНБ. Той не бе равномерно разпределен. По традиция столицата бе облагодетелствана. Тя получи 45 млн. лв., докато Хасково – 5 млн. лв., Пловдив – 4 млн. лв., Варна, Русе и Плевен – по 3 млн. лв., Бургас и Стара Загора – по 2, а Видин и Неврокоп – по 1. Още 1 милион бе запазен като резерв⁸⁸. Кредитите бяха далеч под очакванията на общинските управления. Само Пловдив, където почти половината население бе в затруднено положение, бе отправил искане за кредит от 25 млн. лв. Внимателните разчети, въз основа на събраните от домостроителните кооперации в града сведения, потвърждаваха това число и разочарованието от отпуснатия кредит бе голямо. Още по-голямо то бе в градове, които не получиха нищо. Финансовото положение на държавата наистина не позволяваше исканите суми да бъдат отпуснати. По признание на министър Русев „сумите, които градовете искат са огромни. Само Софийската община иска повече от целия кредит. Тя не може да монополизира кредита“⁸⁹.

В края на юли и през август 1924 г. общините, които получиха кредит, извършиха значителна организационна работа. Те трябваше да се вместиат в определения от строителния комитет към МВРНЗ краен срок за започване на строежа – 5 септември⁹⁰. Още след гласуването на законите, общинските управления бяха засипани от искания на различни домостроителни кооперации за отпускане на кредит или поне на гаранции за получаване на кредит от различни финансови институции. Много от тях бяха започнали строеж на собствени разходи. Такива гаранции общинските съвети лесно даваха на кооперации от общински служители, представители на интелигенцията, на свободните професии и на запасното войнство⁹¹. За включване на кооперациите в системата на кредитиране се изискваха типови декларации, различни за отделните общини, за непритежаване на имот в съответния град или в неговите околности и на какъвто и да е имот в границите на страната, неплащане на данък общ доход повече от 3 хил. лв. и пълно приемане на условната собственост върху дворното място⁹².

Заедно с това благоустройствените комисии и техническите отдели към общините изготвиха необходимите нивелационни и регулационни планове за новите квартали, одобриха проектите, представени от кооперациите и ги освободиха от редица общински такси като „Кариерно право“, за да улеснят строежите. Въпреки очакванията, че кооперациите ще се ориентират към модерните апартаментни постройки, повечето, особено чиновниците, се стремяха да построят отделни семейни къщи, много рядко групирани по две или по три. Направените проверки в много градове в разгара на лятото показаха, че строежите бързо напредват⁹³. Това принуди МВРНЗ да отпусне допъл-

нителен кредит от 9 млн. лв., от който 1 млн. на общината в Кърджали⁹⁴.

Общините, които не получиха кредит за строеж решиха да отменят официално обявената в тях жилищна криза. През септември 1924 г. ограничителният режим бе вдигнат за Ямбол, Свищов, Габрово, Пещера, Горна Оряховица, Търново, Попово, Горна Джумая, Петрич, Мехомия, Пазарджик и селата Радилково, Лесичево и гара Белово⁹⁵. Въпреки това създадената за строеж нагласа обхвана и част от тези общини. Само за един строителен сезон, до края на 1924 г., в Кюстендил, който не получи никакви облекчения, бяха построени нови 85 жилищни сгради, от които 51 едноетажни⁹⁶.

Реализирането на строителния кредит бе основна задача на общините. Идеята на левите политически партии – общините сами да строят и да продават жилища на нуждаещите се – не можеше да намери практическо приложение поради липсата на организация, а и на традиции в това отношение⁹⁷. В края на август 1924 г. столичната община взе единствено възможното решение – да отпуска кредит на жилищни кооперации, които сами да строят под неин контрол⁹⁸. Този пример бе бързо последван и от останалите общини в страната. Никъде общинските власти не направиха опит сами да осъществят строеж дори за жилища на общинските служещи.

Важна задача пред органите на местното самоуправление бе и пълното регулиране на тежкия проблем с раздадените места по новото законодателство и Правилникът за приложение на Закона за ТЗС. Според него всички нотариални актове бяха анулирани, а това създаде ново усложнение за решаване на жилищния въпрос, защото немалко места по тях бяха напълно изплатени⁹⁹. Общинските съвети по правило се съобразяваха както със законодателството, така и със съществуващото фактическо положение. Много от решенията не бяха напълно юридически издържани и създаваха правни фикции, но по същество успяха задоволително да решат въпросите, поне на първо време¹⁰⁰. Раздадените места от мерата бяха давани под наем за по една година, а размерът на наема бе определен на 2 % от цената на мястото на година¹⁰¹. Това постепенно се превърна в рутинна практика, одобрена и от новите състави на общинските управления при всички поредни избори, а и от назначаваните тричленни комисии. Парцелите в строителните черти на населените места бяха прехвърляни в условна собственост и изплащането им ставаше по една двадесета част от цената годишно¹⁰². Изработените от общинските съвети условия и правилници за даване на дворни места под условна собственост или дългогодишен наем за застрояване на жилищни сгради създадоха либерален режим, от който можеха да се възползват всички, настанени и регистрирани до началото на 1924 г.¹⁰³ Продължи раздаването на нови дворни места, но интензивността на този процес

значително отстъпваше на първата половина на годината¹⁰⁴. Опозицията обвини властите в облагодетелстване на съпартийците си и имаше сериозни основания за това¹⁰⁵. Заграбването на нови места от бездомниците бе напълно прекратено.

Успоредно с въпроса за строежа, общините решаваха и този с ограничителния жилищен режим. Това ставаше под непрестанен натиск на собствениците. В края на август 1924 г. те отправиха нови протести против ЗОЖН до Министерството на правосъдието и до Министерството на финансите (МФ), като настояваха да не се настаняват нови наематели от жилищните съдии и за въвеждане на финансови облекчения за домопритежателите, особено за ремонт на сградите на основание Законът за строежите. В същия дух бе отправен и *Позив към българските граждани*¹⁰⁶. Докато МП, без да реагира, силно ограничи дейността на жилищните съдии, то МФ не допусна даване на част от строителния кредит на собствениците на жилища за ремонт. Кризата между домопритежателите и правителството бе изживяна с активизиране на строителството.

За облекчаване на започналите още преди разпределението на кредита строежи, по настояване на общините, кабинетът освободи от вносно мито някои строителни материали¹⁰⁷.

В началото на ноември 1924 г. столичната община свика конференция на строителите и жилищните кооперации за ускоряване на строителството. Тя обеща да реши бързо всички възникнали бюрократични спънки, да узакони дворните места, да раздаде и, ако се наложи, да реструктурира кредита за кооперациите¹⁰⁸. Сред тях съществуваша силни настроения против Съвещателния строителен комитет при МВРНЗ. Подобно отношение имаше и сред строителните фирми и бе официално изразено на конгреса на българските инженери¹⁰⁹. Основното искане бе комитетът да премине от МВРНЗ към МОСПБ, където надзорът върху дейността му би бил по-компетентен.

През ноември и декември 1924 г. общините напълно разпределиха кредита между жилищните кооперации. Както обикновено, той бе по-малко от очакваното и невинаги покриваше вече извършен строителни работи, но крайният резултат от него бе оценен много високо и от общините, и от държавните власти, и от обществото¹¹⁰. Единствената община, която не можа да усвои отпуснатия кредит, бе столичната. Показа се вярна предварителната констатация на провинциалните общински управления за прекомерно облагодетелстване на София. Опитът на Пловдив, където строежът бе по-добре организиран, да вземе част от неоползотворения софийски кредит или поне да получи като заем известна сума от него, завърши без успех¹¹¹.

Краят на декември 1924 г. бе отбелязан от нови усилия на общините да ускорят и облекчат строежите. Столичната община препоръча на нуждаещите се френска строителна фирма¹¹². Това предизвика про-

тестите на българските строители¹¹³. Намесиха се интересите и на други чуждестранни строители и се стигна до нова конференция по строежите¹¹⁴. Въпреки силният натиск от страна на строители и нуждаещи се, общината след заплахата, че ще спре кредита, успя да наложи своя контрол върху строежите¹¹⁵. По нейно предложение правителството удължи срока за ползване на кредита до края на 1925 г. и пренасочи част от него за ипотечен кредит чрез Българска земеделска банка (БЗБ) за нуждите на инвалиди, вдовици и сираци от войните¹¹⁶. Пак след намеса на общините, срокът за изплащане на този кредит бе увеличен от 9 месеца на 20 години и бе разпрострян и върху общините от провинцията¹¹⁷. Така се създаде възможност за решаване проблема с част от най-засегнатите български граждани, поставени в най-тежко положение.

Преди Коледа на 1924 г. много общини отстъпиха на исканията на одворените и рязко намалиха цената за отпуснатите парцели. Това в повечето случаи ставаше под натиска на опозицията. Сметчени бяха и някои по-строги правила за преотстъпване и замяна на раздадените места в името на обществената солидарност и за запазване на социалния мир¹¹⁸. По същото време собствениците отправиха до правителството и парламента нови резолюции за отмяна на ограниченията върху жилищата си, а председателят на съюза о. з. ген. Георги Вазов бе приет и от царя. Те бяха значително по-отстъпчиви и настояваха за отмяна на жилищния режим от началото на април 1925 г. и за амнистия на всички осъдени по нарушения във връзка с него¹¹⁹. По традиция акцията бе подкрепена от националлибералите и бившите народняци, но въпреки това по предложение на председателя на Народното събрание проф. Тодор Кулев срокът на действие на ограниченията бе продължен до началото на април 1926 г.¹²⁰

Още от началото на 1925 г. общините и БНБ започнаха подготовка за усвояване на остатъка от отпуснатия строителен кредит. Стремелът бе процедурите по отпускането да приключат преди началото на април, за да се използва пълноценно строителния сезон¹²¹. Общините също успяха навреме да придвижат проектите и документацията на жилищните кооперации. Единствена несполука постигна столичната община. Нейният план за благоустрояване на новите бездомнически квартали бе отхвърлен от строителния комитет към МВРНЗ. За да не бъде напълно загубен, се наложи близо 3,5 млн. лв. да бъдат отпуснати на кооперациите по утвърдената процедура. За това настояваха общинските групи на Сговора и националлибералите, докато социалдемократите и радикалите (самостоятелни и сговористи) бяха за строежи на общината с тези средства¹²². В останалите населени места общинските съветници не поставяха този въпрос. Спекулация с двете мнения правеха различни заинтересовани среди¹²³.

Започването на строежите ускори процеса по сключване на дого-

вори на жилищните кооперации със строителните фирми под контрола на общините. До пролетта на 1925 г. в общи линии приключи и подписването на договорите за наем или условна собственост за общинските парцели. При нови раздавания на дворни места това трябваше да става в двумесечен срок¹²⁴.

През януари за пръв път бе поставен за разрешение и въпросът за изплащане на квартирни пари, предвидени в ЗОЖН. МФ назначи специални комисии, които направиха списъци на тези лица по общини. Право на квартирни пари имаха само служители, плащащи за наем повече от една четвърт от месечната си заплата. Само в София в списъците бяха записани повече от 5700 чиновници¹²⁵. Основна цел на МФ бе да създаде обстановка за премахване на жилищните ограничения. На тази позиция застана и министър Петър Тодоров¹²⁶. Същите комисии определяха наемите на частните жилища – от 900 лв. месечно за една стая до 3900 лв. за 4 стаи и кухня. Във връзка с това във Враца, където интересите на собствениците бяха добре защитени в общинския съвет, последният гласува за премахване на жилищната криза¹²⁷. Пак с оглед постепенното вдигане на ограниченията бе намалено наполовина дневното възнаграждение на жилищните съдии¹²⁸.

Разпределението на строителния кредит в началото на 1925 г. породил нови проблеми. Ставаше въпрос само за 3,5 млн. лв., които столичната община разпредели по кооперации – по 150 хил. лв. на жилище на 14 кооперации¹²⁹. Във връзка с това Пловдивската община, която отдавна претендираше за част от тези пари, открито обвини МВРНЗ в създаване на пречки за дейността на жилищните кооперации в града чрез Строителния комитет. Това бе недопустимо, защото те бяха държавни органи по смисъла на закона и противоречията се представяха като война на институциите. Въпреки натиска на общината и лично на кмета Петър Дренски, разпределението не бе променено¹³⁰.

През март 1925 г. раздаването на дворни места отново доби масов, но вече напълно организиран характер. Често на едно заседание общинските съвети раздаваха по повече от сто-двеста парцела. Това обикновено ставаше в специално определените крайни квартали с подписване на договорите за наем или условна собственост, но в края на месеца в самия център на столицата, по река Перловска, места получиха и видни функционери на режима¹³¹. Нерядко общинските съвети бяха поставяни пред свършен факт и при започнал строеж го узаконяваха¹³². Цените на местата бяха добре съобразени с имотното състояние на одворените и често при еднакви по площ и местоположение парцели богатите заплащаха 2–3 пъти повече от бедните¹³³. Усилено се търсеха нови места, като в София дори се стигна до предложение на общинската техническа комисия за изместване на казармите на IV артилерийски полк. Върху освободеното място отно-

во се планираше общината да построи около 3000 апартамента за своите служители¹³⁴.

Строежите през пролетта на 1925 г. бяха достатъчно интензивни, за да извършат прелом в решаването на жилищния въпрос¹³⁵. В резултат от тях по предложение на общинските съвети бе вдигната жилищната криза във Варна и Шумен, намален бе броят на жилищните съдии¹³⁶. Това значително облекчи работата на общините, а и ангажиментите на държавната власт към тях.

Този плавен и стабилизиращ процес бе прекъснат рязко от атентата в катедралата „Св. Неделя“. Домоприитежателите се опитаха да спекулират с трагедията, обяснявайки че „столицата е станала свърталище на най-опасните и престъпни елементи в цялата страна“¹³⁷. Поради извънредното положение и извънредните държавни разходи по него, строителният кредит бе значително забавен¹³⁸. Старателно подготвените планове за строеж от общински комисии и кооперации останаха без приложение и напрежението в обществото отново се повиши¹³⁹.

В тази обстановка, въпреки протестите на собствениците, Народното събрание измени двата закона и прибави към районите, в които те действаха, градове и села от Мастанлийски и Пашмаклийски окръг¹⁴⁰. От началото на юли с поредното изменение на ЗОЖН. наемателите бяха задължени сами да издирват свободни жилища, а при решение на жилищните съдии в ущърб на техния иск, заплащаха огромни глоби¹⁴¹. Това на практика ликвидира ограничителния режим върху частните жилища, както искаха собствениците.

Тази политика, в която общините играеха изключителна роля, напълно съответстваше на развитието на жилищния въпрос и в европейски план. Четвъртият конгрес на Международната федерация по строежите през юли 1925 г. констатира, че премахването на ограниченията върху частните жилища стимулира строежа и при подкрепа от страна на държавата и общините кризата бързо се преодолява. Все по-ясна ставаше нуждата от стимулиране на частната инициатива чрез евтин кредит и данъчни облекчения и увеличаване на грижите за работниците. За тях бе направено много малко, но това се обясняваше с общия икономически спад и намаляване броя на реално ангажираните в наемен труд¹⁴².

На преден план в решаването на жилищния въпрос от втората половина на 1925 г. излезе одворяването и настаняването на бежанците¹⁴³, но държавата и общините вече бяха изградили добре функционираща система, годна да се справи с трудностите. Основна нейна слабост бяха честите ревизии на раздадените места, съпътствани с напрежение, понякога дори с отнемане на неправилно раздадени парцели и облагодетелстване на „силните на деня“¹⁴⁴.

Това се затрудни значително и от липсата на финансови средства.

Вместо задължителните според закона за строеж 70 млн. лв., БНБ успя да осигури за 1925 г. само 35 млн. лв. Остатъкът тя предложи да бъде привлечен от частни кредитни институти при осигурена гаранция от държавата и от общините¹⁴⁵. Разпределението на кредита бе неравномерно, както обикновено. Столицата получи повече от половината сума – около 19 млн. лв., Пловдив и Русе – по 3 млн. лв., Бургас, Варна, Шумен и Хасково – по 2 млн. лв., Плевен – 1 млн. лв., Мехомия – 500 хил. лв., а Егри-дере, Кошу-кавак и Дьовлен – по 250 хил. лв. За да намали сумата допълнително, МВРНЗ обвърза отпускането с изплащане на общинските задължения към БНБ за предишните години¹⁴⁶.

Където имаше създадена от предходната година организация, кредитът бе напълно реализиран, но в „новите земи“ се появиха много бюрократични спънки и неуспехи¹⁴⁷. В разпределението на кредита по кооперации общините взимаха вече мнението и на самите кооперации и на създадените от тях съюзи¹⁴⁸. Опитите за привличане на частен кредит, въпреки охотно даваните от общините гаранции, по правило оставаха неуспешни¹⁴⁹.

За повечето общини, неполучили кредит, грижата се сведе до отпускане на нови парцели и утвърждаване на собствеността върху тях¹⁵⁰. По традиция общинските власти санкционираха съществуващото положение, като се появиха нови елементи. На много места като формален повод за признаване на заграбените парцели се използваше фактът, че в тях има построени обществени сгради – най-вече фурни и църкви или параклиси. Някои от кварталите със заграбени места бяха започнали да отбелязват и традиционния квартален празник, посветен на патрона на местния незаконно издигнат православен храм¹⁵¹. В подобен случай нарушенията бързо биваха узаконявани под претекста, че бездомниците „са благонадеждни“.

Новите квартали бяха истински бордеи. Дори несъчувстващите на бездомниците домопритежатели признаваха: „Строи се бързо, безогледно към условията на благоустройството и хигиената.“¹⁵² Въпреки това, за 1925 г. в столицата бяха построени нови 1614 сгради¹⁵³. Само за две години в София бяха раздадени на нуждаещите се 4386 дворни места, от които 673 на жилищни кооперации и 3713 на частни лица¹⁵⁴. Отпуснатите дворни места в Пловдив бяха 2547¹⁵⁵.

В началото на 1926 г. общините проведоха вече рутинните мероприятия за подпомагане на строежите. В София се наложи да бъде ревизирано решението за срока на застрояване на отпуснатите парцели и той бе удължен до края на 1926 г.¹⁵⁶ Започна регистрацията пред общинските власти на новорегистрираните жилищни кооперации. Стремешът на общините бе на тях да се отпусне по-голям кредит, за сметка на по-старите, които бяха свършили голяма част от своите строежи¹⁵⁷. Както и преди, кооперациите се съставяха предимно от

чиновници и представители на запасните и действащи военни и на свободните професии.

От началото на годината остро застана и въпросът за отпуснатите чрез БНБ кредити. Общините не бяха подписали никакво задължение пред банката, освен откритата текуща сметка, от която теглеха и разпределяха средствата по жилищни кооперации. Последните не внасяха редовно лихвите по кредита и сумите по главницата на дълга. БНБ предяви претенции към общините, а не към кооперациите. Тя дори заплаши да събира дълга от общините по съдебен път. Мнението на Дирекцията по държавните дългове бе по-различно. За нея общините бяха само поръчители, но реални длъжници бяха членовете на жилищните кооперации¹⁵⁸. Този спорен въпрос затрудни и разпределението на новите кредити, които за пръв път бяха предварително осигурени от Народната банка. Ставаше въпрос за остатъка от 35 млн. лв. от кредита за 1925 г. За пръв път и общините бяха по-скромни и по-реалистични в своите претенции към банката. Спорът за задълженията оказва влияние в това отношение. Така столицата поиска едва 16 млн. лв. (както обикновено – поне половината от общата сума), Пловдив – по-малко от 8 млн. лв., Русе и Варна – по 3. Общините за пръв път поискаха по-малко от отпусната сума – общо само 32 млн. лв.¹⁵⁹, а това улесни разпределението на кредита. Влияние, вероятно, оказва и правителствената смяна. Новият вътрешен министър Андрей Ляпчев, който оглави кабинета, бе известен като стриктен финансист, който пести всеки лев от държавния бюджет по традицията на Демократическата партия, от където влезе в Демократическия сговор. Още първите му изявления по жилищния въпрос ясно показваха, че предстои връщане към свободния и нерегулиран режим. В този дух той отговори и на питането на социалдемократите в Народното събрание в началото на март 1926 г.¹⁶⁰ Същата позиция зае и най-влиятелният от колегите му – финансовият министър Вл. Моллов. От опозицията само БРСДП и радикалите бяха за запазване на ограниченията¹⁶¹.

Новото отношение на правителството активизира собствениците. Те започнаха кампания в подкрепа на властите с позиви и апели. Акцентираще се върху изглаждането на проблема и за избягване на нова конфронтация. Постави се и въпросът за амнистиране на извършените нарушения по жилищното законодателство¹⁶². Опитът на намателите да противодействат на очертаващите се събития нямаше отклик. Обществеността бе убедена в необходимостта от премахване на жилищните ограничения¹⁶³. Народното събрание отхвърли внесения от социалдемократите законопроект за удължаване срока на действие на ЗОЖН и амнистира нарушенията по време на жилищния режим¹⁶⁴. Наемните договори обаче оставаха в сила до началото на септември с. г.

Премахването на ЗОЖН бе сериозна стъпка към нормализация на положението в страната¹⁶⁵. То стана възможно поради системните усилия на държавата и общините за подпомагане на строежите и общо решаване на жилищния въпрос. Ограниченията, въведени по време на войната и с оглед на военновременната обстановка, продължени и разширени в годините на следвоенната криза чак до 1925 г., бяха източник на постоянни конфликти и обществено напрежение и подравяха процеса на нормализиране на всекидневния живот. Ограниченията върху частната собственост бяха в духа на първите следвоенни години, но те поставяха под въпрос правото за свободно разпореждане с нея и в крайна сметка посягаха върху един от фундаментите, върху които бе изградено модерното българско общество. Връщането към познатите предвоенни рамки бе ясен сигнал за стабилизация и преодоляване не само на жилищната, но и на цялостната криза, в която бе изпаднала страната. Опитите на наемателите и на левицата да наложат удължаване на изключителния режим срещна категоричен отказ¹⁶⁶.

Основен въпрос стана разпределението на кредита. На някои места общините не се бяха съобразили със сведенията, дадени им от жилищните кооперации, и това изостри напрежението. В София кооперациите бяха заявили 30 млн. лв., а общината – само 16. Разпределението на отпуснатата сума породило масови протести и ревизия, в която се включи и правителството. Наложи се кабинетът да отпусне още 9 млн. лв. за довършителни работи по строежите¹⁶⁷.

В общините, където организацията бе по-добра, проблемите имаха бюрократичен характер. Пловдивската община предложи на кооперациите да подпишат договори за ипотека, но те отказаха, въпреки че 50-годишният срок правеше ипотеката съвсем формална¹⁶⁸. Провали се и опитът на МФ да събере данък за раздадените от общините дворни места¹⁶⁹.

Строежите бяха внимателно контролирани както от Съвещателния строителен комитет към МВРНЗ, така и от техническите отдели на общините, но контролът не всякога бе ефективен. Многото протоколи ясно показваха, че първоначалните одобрени проекти не се спазваха. Измененията и пристройките под формата на „подобрения“ в крайна сметка бяха одобрявани от общинските власти и по-късно по тяхно застъпничество – и от централните органи. До спиране на кредита, което законите позволяваха, не се прибегваше¹⁷⁰.

Общините и жилищните кооперации не успяха да привлекат частен кредит за строежите. Основна причина за това бе неизплащането на лихвите и сумите по отпуснатите държавни кредити и неуреденият ипотечен кредит. Само пълни собственици на дворни места с нотариални актове можеха да ги залагат на ипотека, а повечето парцели бяха отпуснати под дългосрочен наем или под условна собственост.

Тази сериозна пречка принуди общините да поставят въпроса пред правителството, но то не изрази ясна позиция. Тогава, както често ставаше, Софийската и Пловдивската община, чрез народния представител от правителственото мнозинство Гр. Василев, внесоха частно законодателно предложение и с различни средства успяха да го придвижат бързо през парламентарните комисии. То предвиждаше в тези два града по решение на общинските съвети, получилите дворни места по всички съществували закони и форми на собственост или правоползване да бъдат снабдени с нотариални актове. Това ставаше дори и за напълно незаконно заграбилите общински дворни места, ако са ги застроили до началото на 1926 г. В двата най-големи града общинските съвети вече бяха подготвили изпълнението на очаквания закон и гласуваха съответните решения¹⁷¹. Този традиционен подход не допадна на министър-председателя. Той се постара да отсрочи максимално приемането на законопроекта и да създаде обща база за решаване на въпроса с ипотечния кредит и с нотариалните актове, а това изискваше повече време.

Поради нуждата от нови кредити през лятото на 1926 г. се наложи правителството да отпусне още 14,5 млн. лв. Натискът от общините бе нараснал. В него се включиха и общини, неполучавали дотогава никакви суми, а на тях най-трудно можеше да се откаже¹⁷². От общата сума столицата получи 10 млн. лв., а провинцията – едва 4,5¹⁷³. В началото на септември 1926 г. и Пловдивската община получи извънреден кредит от 7,5 млн. лв. и се отказа от натиска за прокарване на законопроекта на Гр. Василев за нотариалните актове¹⁷⁴. Създаде се впечатление, че правителството се опитва да реши въпроса със строежите до края на годината. Според Демократическия сговор и националлибералите кризата бе напълно изживяна, а демократите заеха уклончива позиция. Социалдемократите и радикалите също отслабиха натиска си, но за пръв път до тях твърдо застанаха земеделците¹⁷⁵. От тези среди бе създаден нов орган за натиск – Съюз на апартаментните кооперации с председател д-р Илия Янулов¹⁷⁶. В него влязоха само част от съществуващите 77 жилищни кооперации в страната¹⁷⁷.

От началото на октомври 1926 г., с края на строителния сезон, на преден план излезе въпросът за квартирните пари по силата на недействащия вече ЗОЖН. Сумата бе значително по-малка от очакваната – общо 11 298 013 лв. с лихвите, събрана от 12 общини за 12 233 служители¹⁷⁸. С нея общините трябваше да започнат строеж на жилища за чиновници, но много от последните вече строяха чрез жилищните кооперации. Сумите бяха достатъчно големи само за петте най-големи града и проблемът се отнасяше главно за тях и за повече от 13 хил. служители, без тези от столицата, за които нямаше точни сведения. Първата стъпка бе безспорна и в средата на април 1927 г. Народното събрание със закон предаде сумата на общините¹⁷⁹. МВРНЗ

създаде от тях строителни фондове към общините, от които отпускаше кредит за строеж на чиновнически жилища чрез БНБ¹⁸⁰. Това бе процедура, широко практикувана в европейските страни, но социал-демократите, отчитайки положителния опит на Сърбо-хървато-словенското кралство, предложиха да се създаде общ централизиран фонд, който даваше по-големи възможности¹⁸¹. Предложението не намери подкрепа в меродавните управляващи среди.

Промените в Закона за трудовите земеделски стопанства (ТЗС) предизвикаха нови проблеми с дворните места извън строителните черти на населените места, а в повечето случаи те бяха именно такива. Спирането на строителния кредит за тези случаи бе съпроводено от демонстрация на сила на новите и вече стабилизирали се след изборите общински администрации. Новата изключително бюрократична процедура, която изискваше документално удостоверяване на статута на дворните места, практически бе неприложима за по-голяма част от одворените, а това създаде ново напрежение. За втори път след лятото на 1924 г. някои общини прибегнаха до разрушаване на единични незаконни строежи. Протестите на оцетените бяха напълно основателни, защото общините не посегнаха на постройките на запасни военни и привърженици на управляващата партия¹⁸². В повечето малки градове обаче общинските съвети съдействаха за регулиране на проблема и издаваха масово документи за собственост, които невинно бяха съвсем редовни¹⁸³. В общини, където жилищният въпрос не бе много остър, се пристъпи и към продаване на дворни парцели на търг¹⁸⁴. Тази разнообразна практика, която централните власти не можеха, а и не искаха да регулират, наложи отново да бъде раздвигено частното законодателно предложение на Гр. Василев от 1926 г.

Законопроектът бе преработен от управлението на столичната община в началото на 1927 г. Заедно с предвидените в законодателството ограничения за продаване, отстъпване и замяна на отпуснатите парцели, общината си запазваше предимство при отчуждаването им по съдебен път. С това се солидаризира и Пловдивската община, която бе изнамерила конкретната процедура и бе привлякла Софийската, за да премине по-лесно законопроектът¹⁸⁵. Пак по препоръка от Пловдив вносителят включи в предложението си още Бургас, Варна, Русе, Плевен и Стара Загора¹⁸⁶. В новия вариант предложението бе подкрепено от парламентарните комисии по МВРНЗ и МП¹⁸⁷.

Законът за издаване нотариални актове за собственост върху общински места, предоставени или заети за жилища на бездомници¹⁸⁸, делегира широки правомощия на общинските власти да определят кръга на правоимащите според местните условия. Оценките на парцелите бяха драстично намалени, процедурата по заплащането – максимално облекчена. Законът важеше за цялата страна, а не за определени общини и тази универсалност даде добра възможност за приключ-

ване на въпроса. Този подход направи добро впечатление и на чуждестранните дипломати в София¹⁸⁹.

Отпускането и разпределението на строителния кредит по общини и жилищни кооперации в края на 20-те години се бе превърнало в рутинна практика, която не затрудняваше общинските администрации. Добре бе организиран и финансовият, и техническият контрол по строежите¹⁹⁰. Постепенно основният проблем стана връщането на кредита. От него заинтересована бе не само БНБ и правителството, но и Дирекцията по държавните дългове, която подписваше визата за отпускането му. Поради общото финансово състояние на обществото кооперациите рядко имаха възможност да изплащат редовно лихвите и сумите по него, а крайният срок за неговото погасяване – началото на 1929 г., приближаваше. Централното управление на БНБ предложи типови договори на общините за 50-годишен анюитетен заем при 8 % лихва. Банката разглеждаше като преки длъжници общините, но те смятаха, че само са разпределяли кредита, а длъжници са кооперациите. МВРНЗ дълго не се ангажираше с мнение и конкретни стъпки в това отношение, но накрая застана на позициите на централната банка. То настоя пред общините да организират редовното връщане на кредита и да сключат заема, но те се противопоставиха, защото по новия закон за БНБ тя нямаше право да отпуска допълнителен кредит за строеж¹⁹¹. Тогава, поради реструктурирането на държавната банкова система, БНБ прехвърли всички задължения на общините на обща стойност над 184 млн. лв. на БЗБ¹⁹².

В края на 1928 г. Дирекцията по държавните дългове отказа да намали лихвите по кредита и реши невнесените лихви да се капитализират и да се присъединят към дълга на общините. Доводите на Варненската община, споделяни и от останалите общини, че те са преки длъжници само ако сами са строили жилища и са гласували решение за сключване на общински заем, утвърден от Народното събрание, бяха отхвърлени от централната власт. Не бе уважено и съображението, че общините не разполагат с подходящи служби за събиране на кредита от кооперациите и че по този начин процедурата би била прекомерно оскъпена¹⁹³. Общините изготвиха единно становище на специална конференция на Съюза на градовете, състояла се във Варна през август 1928 г., но позициите им не бяха възприети нито от МВРНЗ, нито от банката¹⁹⁴. Въпреки това те ги поддържаха и на редовния III конгрес на своя съюз, проведен в Плевен. Опитът на правителството да наложи строителния кредит да се отпуска от новата Българска ипотечна банка бе отхвърлен. Общините, водени от столичната, в края на 1928 г. отново поискаха кредит от БНБ, но тя им отказа. Кабинетът също не ги подкрепи, докато не се реши въпросът със съществуващите дългове¹⁹⁵.

Съвсем специфична бе обстановката в Перник. Там в края на 1928 г. напълно бе завършен проектът на общината и на Дирекцията на мини „Перник“, изработен след прецизна анкета. Общината бе отпуснала общ парцел за нов квартал, а мините бяха построили на своя сметка чрез дружество „Циклоп“ 56 типови сгради за работнически жилища. В тях бяха настанени около 4000 души и жилищният въпрос бе приключен без усложнения¹⁹⁶.

Изтичането срока на действие на Закона за напрана на икономични къщи и за насърчение на жилищния строеж в началото на 1929 г. принуди общините да ускорят всички незавършени процедури и да узаконят строежите. Бяха направени сериозни компромиси с финансовите и материалните интереси на цялата община в полза на бездомниците. Издаването на нотариални актове ставаше бързо и без да се спазват стриктно законите на страната¹⁹⁷. Като процес то приключи през есента на 1929 г.

След силен натиск на общинските чиновници върху общинските управления в София и Варна бе решено общините да строят жилища със средствата, получени от квартирните пари. В столицата дори бе отпуснато място за строеж, проектът за 14 апартамента бе одобрен от Строителния комитет при МВРНЗ и строежът започна¹⁹⁸. За да се прекрати окончателно с отпускане на строителен кредит, вътрешното министерство прокара закон за изменение на закона за раздаване на общините на квартирните пари и им разреши да ги използват за всякакви цели¹⁹⁹, а това сложи край на строежа във Варна и затрудни този в София.

Много по-сложен бе въпросът за връщане на строителния кредит. В първата половина на 1929 г. повечето жилищни кооперации отстъпиха пред натиска на БНБ, БЗБ и Дирекцията по държавните дългове и подписаха ипотечни договори при изгодни условия, за да получат нови кредити, но кредитните сметки бяха закрити от банките²⁰⁰. Въпреки натиска на общини и кооперации, нови кредити след 1929 г. не бяха отпуснани. По всеобщо мнение в страната вече не съществуваше „жилищна нужда“²⁰¹. Общините престанаха да подкрепят жилищните кооперации от своя град, като се надяваха така самите те да получат облекчения. Наистина новото предложение на БЗБ предвиждаше общините да организират връщането на кредита и при просрочване на датите да плащат неустойки и глоби²⁰². Столичната община отстъпи и подписа подобен договор, разчитайки на традиционните за нея облекчения в бъдещето, но останалите общини се противопоставиха. Особено твърда бе позицията на общините в Пловдив, Варна, Русе и Бургас. Те удържаха на нея до падането на правителството на Демократическия сговор през юни 1931 г., а повечето дори до общинските избори през 1932 г.

Едва след преврата от 19 май 1934 г. договорите бяха формално

подписани от новите общински администрации²⁰³. Най-ефективен инструмент в отстояване на тази позиция бе единодействието на общините, осигурено чрез Съюза на българските градове и защитено чрез неговите конгресни резолюции, колективни срещи и заявления на кметовете²⁰⁴. Политиката на Българската ипотечна банка от края на 1930 г. за отпускане на ипотечни кредити директно на нуждаещите се лица, без ангажиране на общините, също спомогна за запазване на тяхната непримирима позиция²⁰⁵.

* * *

Управлението на Демократическия сговор в периода 1923–1931 г. изигра решаваща роля за преодоляване на най-острите последици от жилищната криза, възникнала в България през годините на Първата световна война. То успя добре да съчетае ограничителните мерки върху частната собственост със стимулиране на строителството чрез държавни кредити и облекчения. По същество тази политика бе окончателен преход към нормалното обществено развитие, характерно за мирно време. Затрудненото финансово положение на общините и на централната държавна власт и острите политически борби в страната повлияха негативно върху по-бързото разрешаване на този важен социален въпрос. Все пак, използвайки натрупания административен опит от управленията на Либералната коалиция и на БЗНС и съобразявайки се с общоевропейските тенденции в това отношение, правителствата на Демократическия сговор съвместно с общинските управления възприеха гъвкав и прагматичен подход, който доведе до положителен резултат. Особено важен елемент в тази политика бе съблюдаването на местната специфика и на правото на общините сами конкретно да решават всеки случай. Това позволи при минимални държавни разходи и практически без финансовото участие на местните самоуправителни тела да се постигне сериозен обществен резултат.

Б Е Л Е Ж К И

¹ L a m p e, J., M. J a c k s o n. Balkan Economic History, 1550–1950. Bloomington, 1982, 376–431; Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, 397–398, 407–414, 428–429.

² Жилищна статистика. Кн. 1 и 2. С., 1925; ДА–Варна, ф. 58к, оп. 2, а. е. 5, л. 6–21, 32–33; Д а н а и л о в, Г. Изследвания върху демографията на България. – В: Сб. на БАН. Т. 24. С., 1931, с. 182; П е н к о в а, М. Анкета на Варненската комуна по жилищния въпрос в града. – Изв. Нар. музей–Варна (ИНМВ, Варна), 1 (16), 1965, 95–107.

³ Държавен вестник (ДВ), № 79, 12 апр. 1917.

⁴ Пак там, № 233, 20 ян. 1920; № 34, 16 май 1921.

⁵ Жилищна статистика. Кн. 2, с. 1; П е т р о в а, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988, с. 49.

⁶ ДА–София (Сф), ф. 1к, оп. 3, а. е. 639, л. 1–19; ДА–Пловдив (Пд), ф. 29к, оп. 1, а. е. 73, л. 10–11.

- ⁷ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 4, а. е. 1130, л. 1-5.
- ⁸ ДВ, № 97, 2 авг. 1920; ДА-Сф, ф. 1к, оп. 2, а. е. 1116, л. 8-10.
- ⁹ Списание на Българското икономическо дружество (БИКД), 1922, № 4-5, 248-254; Собственик, № 9, 1 юли 1922; № 10, 15 юли 1922; Обществена мисъл, 1923, № 3, 13-21; Ж е к о в, В. Жилищната криза през 1919-1923 г. и борбата на БКП (т. с.) за нейното облекчаване. - Изв. Бълг. истор. дружество (ИБИД), Т. 26, 1968, 59-82; Материали по конспиративната дейност на БКМС и Комунистическата партия. С., 1927, с. 17, 135.
- ¹⁰ Единствено изключение са няколко най-общи разсъждения, изказани в книгата на В. Стоянов и В. Тепавичаров „Политическата алтернатива (9 юни 1923-4 ян. 1926)“ С., 1992, с. 388.
- ¹¹ Пряпорец, № 128, 11 юни 1923.
- ¹² Собственик, № 7, 15 юни 1923; № 8, 1 юли 1923; П а п а з о в, Д. Собствеността и посегателствата върху нея. С., 1923.
- ¹³ Мир, № 6901, 13 юни 1923.
- ¹⁴ Списание на БИКД, 1923, № 9-10, с. 89; Юридически преглед, 1923, № 6, 331-335.
- ¹⁵ Собственик, № 8, 1 юли 1923.
- ¹⁶ Епоха, № 272, 23 юни 1923; Обществена мисъл, 1923, № 3, с. 16.
- ¹⁷ Собственик, № 9, 20 юли 1923; Варненски общински вестник (Варна), № 76, 17 септ. 1923.
- ¹⁸ Пряпорец, № 128, 11 юни 1923.
- ¹⁹ Мир, № 6916, 30 юни 1923; № 6921, 6 юли 1923; № 6927, 14 юли 1923, № 6929, 17 юли 1923; Родолюбец (Габрово), № 4, 21 юли 1923; Собственик, № 9, 20 юли 1923.
- ²⁰ ДА-Пазарджик (Пз), ф. 138к, оп. 1, а. е. 10, л. 13-14.
- ²¹ Собственик, № 9, 20 юли 1923; Пряпорец, № 147, 3 юли 1923.
- ²² Варненски общински вестник, № 73, 18 авг. 1923; № 76, 17 септ. 1923.
- ²³ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 66, л. 97-98.
- ²⁴ Пак там, ф. 64к, оп. 1, а. е. 64, л. 267-268; Родолюбец, № 11, 8 септ. 1923.
- ²⁵ ДА-Пд, ф. 64к, оп. 1, а. е. 64, л. 282-283; Шуменски общински вестник (Шумен), № 1, 11 апр. 1924.
- ²⁶ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 66, л. 99.
- ²⁷ Пак там, л. 190, ф. 64к, оп. 1, а. е. 64, л. 269.
- ²⁸ Собственик, № 10, 15 авг. 1923.
- ²⁹ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 66, л. 206.
- ³⁰ ЦДА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3495, л. 41-42; Зора, № 181, 20 авг. 1923; Собственик, № 11, 1 септ. 1923; № 12, 1 окт. 1923.
- ³¹ Собственик, № 12, 1 окт. 1923.
- ³² Мир, № 6951, 11 авг. 1923; № 6952, 13 авг. 1923; № 6954, 15 авг. 1923.
- ³³ Юридически преглед, 1923, № 6, 331-335; Мир, № 6980, 15 септ. 1923; № 7000, 10 окт. 1923.
- ³⁴ Мир, № 6979, 14 септ. 1923.
- ³⁵ Епоха, № 327, 29 авг. 1923; Родолюбец № 11, 8 септ. 1923; Обществена мисъл, 1923, № 3, 13-21; С т о я н о в, В., В. Т е п а в и ч а р о в. Цит. съч., с. 388.
- ³⁶ Демократически сговор, № 1, 1 окт. 1923.
- ³⁷ Пряпорец, № 229, 10 окт. 1923.
- ³⁸ Независимост, № 744, 12 окт. 1923.
- ³⁹ ЦДА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3495, л. 47, 49, 53-54, 83; Собственик, № 13, 25 окт. 1923.
- ⁴⁰ Мир, № 7021, 5 ноем. 1923; № 7023, 7 ноем. 1923.
- ⁴¹ Собственик, № 14, 3 ноем. 1923, № 15, 8 ноем. 1923.
- ⁴² Пак там, № 15, 8 ноем. 1923.
- ⁴³ Пак там, № 16, 10 ноем. 1923.
- ⁴⁴ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 2, а. е. 1925, л. 80.
- ⁴⁵ Собственик, № 18, 24 ноем. 1923.
- ⁴⁶ Пряпорец, № 270, 30 ноем. 1923; № 273, 4 дек. 1923.
- ⁴⁷ Собственик, № 22, 31 дек. 1923; № 23, 12 ян. 1924.
- ⁴⁸ Мир, № 7098, 11 февр. 1924.
- ⁴⁹ ЦДА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3494, л. 2-12; Пряпорец, № 11, 16 ян. 1924.

- ⁵⁰ Демократически сговор, № 84, 12 ян. 1924.
- ⁵¹ ЦДА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3494, л. 30, 32–39, 41–45, 55; а. е. 3495, л. 31–32, 34–35, 39; Собственик, № 2, 25 ян. 1923, № 3, 1 февр. 1924.
- ⁵² Знаме на труда, № 1, 26 ян. 1924; № 55, 1 апр. 1924.
- ⁵³ ЦДА, ф. 428, оп. 1, а. е. 3, л. 69; Общински преглед, 1923, № 6–7, 298–299; Защита, № 17–18, 20 февр. 1924.
- ⁵⁴ ЦДА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3495, л. 89, 104; Собственик, № 3, 1 февр. 1924; Мир, № 7105, 15 февр. 1924; Свободна реч, № 5, 21 февр. 1924.
- ⁵⁵ Мир, № 7119, 7 март 1924.
- ⁵⁶ Пряпорец, № 55, 11 март 1924.
- ⁵⁷ ЦДА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4903, л. 3; ф. 173, оп. 3, а. е. 3494, л. 69; а. е. 3495, л. 104; Стенографски дневници на ХХІ ОНС, I р.с., 58 зас., с. 1295, 1459–1460.
- ⁵⁸ ДА–Перник (Гк), ф. 171к, оп. 1, а. е. 2, л. 104–105, 118. Особено куриозен бе случаят в Радомир, където за 7 месеца общинското ръководство 3 пъти промени мнението си по въпроса дали съществува жилищна криза в града.
- ⁵⁹ Шуменски общински вестник, № 1, 11 апр. 1924.
- ⁶⁰ Пак там, № 3, 15 февр. 1924.
- ⁶¹ Радикал, № 82, 7 март 1924; № 83, 14 апр. 1924; № 85, 16 апр. 1924.
- ⁶² ЦДА, ф. 173, оп. 3, а. е. 34, л. 83–89; Собственик, № 9, 25 март 1924; № 11, 14 апр. 1924; № 13, 1 май 1924; № 14, 12 май 1924; П а п а з о в, Д. Жилищната криза в Гр. София. С., 1924.
- ⁶³ Стенографски дневници на ХХІ ОНС, I р.с., 65 зас., 1460–1465.
- ⁶⁴ Пак там, 1472–1476.
- ⁶⁵ Пак там, 1466–1470.
- ⁶⁶ Пак там, 1469–1471, 1476–1479.
- ⁶⁷ Пряпорец, № 86, 18 апр. 1924; № 96, 3 май 1924; № 106, 16 май 1924.
- ⁶⁸ ДВ, № 17, 21 апр. 1924; № 18, 22 апр. 1924.
- ⁶⁹ ЦДА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4909, л. 4; Демократически сговор, № 228, 11 юли 1924.
- ⁷⁰ Шуменски общински вестник, № 1, 11 апр. 1924; № 5, 9 май 1924; Пряпорец, № 111, 22 май 1924.
- ⁷¹ ДА–Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 775, л. 338, 413; Пряпорец, № 108, 19 май 1924.
- ⁷² ДА–Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 775, л. 336; Пряпорец, № 110, 22 май 1924.
- ⁷³ ДА–Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 775, л. 467–468, 471–472, 477.
- ⁷⁴ ДВ, № 65, 24 юни 1924.
- ⁷⁵ Пак там, № 83, 16 юли 1924.
- ⁷⁶ Мир, № 7202, 20 юни 1924; № 7285, 27 септ. 1924; Собственик, № 23, 26 юли 1924.
- ⁷⁷ ЦДА, ф. 369, оп. 1, а. е., 754, л. 1.
- ⁷⁸ Пряпорец, № 120, 3 юни 1924.
- ⁷⁹ ДА–Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 775, л. 406; Пряпорец, № 166, 30 юли 1924.
- ⁸⁰ Пряпорец, № 186, 22 авг. 1924; Свободна реч, № 153, 24 авг. 1924; № 154, 25 авг. 1924; № 155, 27 авг. 1924.
- ⁸¹ Родолюбец, № 49, 7 юни 1924; Пряпорец, № 140, 28 юни 1924.
- ⁸² ДА–Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 73, л. 97, 172, 218; ДА–Сф, ф. 41к, оп. 1, а. е. 43, л. 60.
- ⁸³ ДА–Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 73, л. 60.
- ⁸⁴ ЦДА, ф. 121, оп. 1, а. е. 27, л. 1; Пряпорец, № 153, 15 юли 1924; Свободна реч, № 136, 4 авг. 1924.
- ⁸⁵ Свободна реч, № 137, 6 авг. 1924; Общинар, № 1, 1 авг. 1924.
- ⁸⁶ Демократически сговор, № 237, 23 юли 1924; Мир, № 7229, 23 юли 1924; Пряпорец, № 166, 23 юли 1924.
- ⁸⁷ Сливенски общински вестник (Сливен), № 19, 8 септ. 1924.
- ⁸⁸ ЦДА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4941, л. 7; ДВ, № 139, 20 септ. 1924; ДА–Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 73, л. 74–75; Собственик, № 23, 26 юли 1924.
- ⁸⁹ ДА–Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 73, л. 18–19.
- ⁹⁰ Собственик, № 28, 6 септ. 1924.
- ⁹¹ ДА–Сф, ф. 1к, оп. 3, а. е. 47, л. 1–3, а. е. 774, л. 10, 37–38; ДА–Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 72, л. 73–74; а. е. 74, л. 12–13; а. е. 332, л. 1–12; а. е. 334, л. 1–5; Собственик, № 31, 27 септ. 1924.

- ⁹² ДА-Сф, ф. 1к, оп. 3, а. е. 633, л. 1,7.
- ⁹³ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 73, л. 128.
- ⁹⁴ Пряпорец, № 185, 21 авг. 1924; № 211, 22 септ. 1924.
- ⁹⁵ Пак там, № 153, 15 юли 1924; Собственик, № 28, 6 септ. 1924.
- ⁹⁶ Кюстендилски окръжен вестник (Кюстендил), № 47, 1 окт. 1924.
- ⁹⁷ Демократически сговор, № 266, 26 авг. 1924; Оранжево знаме, № 16, 12 авг. 1924.
- ⁹⁸ Демократически сговор, № 268, 29 авг. 1924.
- ⁹⁹ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 774, л. 15-16.
- ¹⁰⁰ Пак там, оп. 2, а. е. 1925, л. 80, 97, 99, 102-105.
- ¹⁰¹ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е., 74, л. 157-159.
- ¹⁰² ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 774, л. 17-18; Собственик, № 26, 23 авг. 1924.
- ¹⁰³ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 774, л. 324-332.
- ¹⁰⁴ Пак там, л. 47-50, 56-58; ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е., 74, л. 159-161.
- ¹⁰⁵ Радикал, № 208, 18 септ. 1924.
- ¹⁰⁶ Собственик, № 27, 30 авг. 1924; № 29, 13 септ. 1924.
- ¹⁰⁷ ЦДА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4964, л. 3.
- ¹⁰⁸ Свободна реч, № 215, 8 ноем. 1924.
- ¹⁰⁹ Пряпорец, № 250, 11 ноем. 1924; № 253, 14 ноем. 1924; № 270, 5 дек. 1924.
- ¹¹⁰ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 342, л. 14; а. е. 343, л. 38; ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 774, л. 287; оп. 2, а. е. 956, л. 1; Пряпорец, № 277, 13 дек. 1924.
- ¹¹¹ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 74, л. 177; Свободна реч, № 251, 22 дек. 1924.
- ¹¹² Мир, № 7363,, 2 ян. 1925.
- ¹¹³ Пак там, № 7360, 29 дек. 1924.
- ¹¹⁴ Собственик, № 44, 27 дек. 1924; Свободна реч, № 251, 22 дек. 1924.
- ¹¹⁵ Мир, № 7360, 29 дек. 1924.
- ¹¹⁶ ЦДА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4983, л. 2; Пряпорец, № 288, 26 дек. 1924;
- ¹¹⁷ ЦДА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4989, л. 13.
- ¹¹⁸ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 774, л. 329-330, 357, 364.
- ¹¹⁹ Мир, № 7336, 1 дек. 1924; № 7337, 2 дек. 1924; Собственик, № 41, 6 дек. 1924; № 1, 3 ян. 1925.
- ¹²⁰ Собственик, № 2, 10 ян. 1925. Във връзка с това бе и интригата около последния обявен дуел в България от ген. Г. Вазов на проф. Т. Кулев, приет и впоследствие отказан от професора.
- ¹²¹ Пряпорец, № 153, 14 юли 1926.
- ¹²² ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 776, л. 13 сл.
- ¹²³ Собственик, № 4, 24 ян. 1925.
- ¹²⁴ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 776, л. 74, 107-112, 114-118.
- ¹²⁵ Мир, № 7381, 27 ян. 1925, № 7441, 10 апр. 1925.
- ¹²⁶ Пак там, № 7385, 2 февр. 1925.
- ¹²⁷ Собственик, № 6, 7 февр. 1925; № 11, 14 март 1925.
- ¹²⁸ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 776, л. 147.
- ¹²⁹ Пак там, л. 157.
- ¹³⁰ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 78, л. 178-181.
- ¹³¹ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 776, л. 351. Между тях бяха Кимон Георгиев, Михаил Савов, Александър Протогеров, Никола Иванов, Владимир Такев и Янко Сакъзов.
- ¹³² Пак там, ф. 29к оп. 1, а. е. 78, л. 141-143; а. е. 79, л. 46; ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 776, л. 223-229, 241-246, 316-318, 330-333, 340; Собственик, № 7, 14 февр. 1925.
- ¹³³ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 79, л. 104.
- ¹³⁴ Собственик, № 11, 14 март 1925.
- ¹³⁵ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 342, л. 14, 16; а. е. 343, л. 38; Общинари, № 5, 18 апр. 1925.
- ¹³⁶ Собственик, № 20, 23 май 1925, № 34, 29 авг. 1925.
- ¹³⁷ Пак там, № 7, 2 май 1925.
- ¹³⁸ Пряпорец, № 153, 14 юли 1926.
- ¹³⁹ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 80, л. 4, 229.
- ¹⁴⁰ ДВ, № 24, 5 май 1925; Собственик, № 11, 14 март 1925.
- ¹⁴¹ ДВ, № 77, 7 юли 1925.

- ¹⁴² Мир, № 7517, 16 юли 1925.
- ¹⁴³ ДА-Пд, ф. 108к, оп. 1, а. е. 20, л. 8–10, 18–19.
- ¹⁴⁴ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 1, а. е. 777, л. 264, 318–319, 441–442.
- ¹⁴⁵ Собственик, № 29, 25 юли 1925.
- ¹⁴⁶ Мир, № 7523, 23 юли 1925.
- ¹⁴⁷ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 342, л. 14, 16; а. е. 343, л. 39; ДА-Сф, ф. 1к, оп. 2, а. е. 1125, л. 2.
- ¹⁴⁸ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 81, л. 6–7, 18–19; Мир, № 7549, 14 авг. 1925.
- ¹⁴⁹ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 81, л. 88–90; Ф и ч е в, Г. Земя и жилище. С., 1935, с. 29.
- ¹⁵⁰ Татар-Пазарджишки общински вестник (Пазарджик), № 53, 9 септ. 1925, № 63, 18 ноем. 1925.
- ¹⁵¹ ДА-Сф, ф. 1к, оп. 2, а. е. 736, л. 1; оп. 3, а. е. 635, л. 1–3.
- ¹⁵² Собственик, № 32, 15 авг. 1925.
- ¹⁵³ Пак там, № 42, 24 окт. 1925.
- ¹⁵⁴ Мир, № 7688, 11 февр. 1925.
- ¹⁵⁵ Отчет на г-на кмета П. Н. Дренски, даден пред общогражданското събрание на 7 февр. 1926 г. в Пловдив. Пловдив, 1926, 13–14.
- ¹⁵⁶ Мир, № 7664, 12 ян. 1926.
- ¹⁵⁷ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 343, л. 6, 13, 75, 150–152.
- ¹⁵⁸ Пак там, а. е. 159, л. 184–185, а. е. 342, л. 17–18.
- ¹⁵⁹ Мир, № 7708, 8 март 1926; Свободна реч, № 642, 22 апр. 1926; № 645, 25 апр. 1926.
- ¹⁶⁰ Собственик, № 1, 16 ян. 1926; Мир, № 7711, 11 март 1926; Демократически сговор, № 717, 10 март 1926.
- ¹⁶¹ Собственик, № 2, 23 ян. 1926; Обществена мисъл, 1926, № 3, с. 178.
- ¹⁶² Свобода, № 136, 24 ян. 1926; Собственик, № 9, 6 март 1926; Голямо собственишко събрание на 14 март 1926 г., 1926, 11–22.
- ¹⁶³ Голямо собственишко събрание на 14 март 1926 г., с. 7; Свободна реч, № 621, 27 март 1926.
- ¹⁶⁴ Обществена мисъл, 1926, № 3, с. 178 сл.; ДВ, № 257, 13 февр. 1926; Мир, № 7728, 31 март 1926.
- ¹⁶⁵ Демократически сговор, № 711, 2 март 1926.
- ¹⁶⁶ Собственик, № 21, 12 юни 1926; Свободна реч, № 663, 20 май 1926.
- ¹⁶⁷ Свободна реч, № 645, 25 апр. 1926; № 647, 28 апр. 1926; Собственик, № 16, 1 май 1926; Пряпорец, № 153, 14 юли 1926.
- ¹⁶⁸ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 100, л. 14–15.
- ¹⁶⁹ ДВ, № 28, 8 май 1926.
- ¹⁷⁰ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 333, л. 7–16, 60–62, 95; а. е. 335, л. 28–33; а. е. 336, л. 21–27; а. е. 337, л. 23 сл.; а. е. 338, л. 5–6; а. е. 339, л. 4–6; а. е. 340, л. 2 сл.; а. е. 341, л. 50–52.
- ¹⁷¹ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 457, л. 3–9; Пряпорец, № 125, 8 юни 1926; № 130, 15 юни 1926; Собственик, № 21, 12 юни 1926.
- ¹⁷² ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 342, л. 51; Пряпорец, № 125, 8 юни 1926; Свободна реч, № 704, 10 юли 1926.
- ¹⁷³ Тракия, № 206, 15 юли 1926; Пряпорец, № 152, 13 юли 1926; Мир, № 7809, 13 юли 1926.
- ¹⁷⁴ Пловдивски общински вестник, № 11, 22 юли 1926; № 17, 1 септ. 1926.
- ¹⁷⁵ Собственик, № 31, 21 авг. 1926.
- ¹⁷⁶ Пряпорец, № 216, 27 септ. 1926.
- ¹⁷⁷ Пловдивски окръжен вестник, № 452, 7 окт. 1926.
- ¹⁷⁸ Мир, № 7911, 12 ноем. 1926; Столичен общински вестник, № 7, 18 март 1927.
- ¹⁷⁹ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 391, л. 2–6; ДВ, № 17, 21 апр. 1927.
- ¹⁸⁰ ЦДА, ф. 371, оп. 1, а. е. 491, л. 112.
- ¹⁸¹ Архив за стопанска и социална политика, 1927, № 2, 175–177.
- ¹⁸² ДА-Сф, ф. 1к, оп. 3, а. е. 133, л. 1–4, 21–31.
- ¹⁸³ ДА-Пд, ф. 64к, оп. 1, а. е. 69, л. 148–149; ф. 29к, оп. 1, а. е. 154, л. 91–93.
- ¹⁸⁴ Общински вестник Велико Търново (Велико Търново), № 11, 15 ноем. 1927; № 12, 1 дек. 1927.
- ¹⁸⁵ ЦДА, ф. 173, оп. 4, а. е. 757, л. 3–41; ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 129, л. 235; Пряпорец, № 3,

5 ян. 1927; Пловдивски общински вестн., № 32, 19 февр. 1927.

¹⁸⁶ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 153, л. 118–119, 163–164.

¹⁸⁷ Пак там, л. 283–284; Собственост, № 13, 28 юни 1928; Слово, № 1796, 7 юни 1928; № 1803,

15 юни 1928.

¹⁸⁸ ДВ, № 101, 4 авг. 1928.

¹⁸⁹ Научен архив на Института по история при БАН, а. к. 4, оп. 347, а. е. 60, л. 625–626.

¹⁹⁰ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 342, л. 103, 109, 11.

¹⁹¹ Пак там, л. 113–115, 121–122.

¹⁹² ЦДА, ф. 252, оп. 1, а. е. 631, л. 2.

¹⁹³ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 159, л. 185; а. е. 161, л. 17–18, 48; а. е. 342, л. 174–181; Д е ч е в, И., Х. С т о я н о в. Общината в чужбина и у нас. С., 1928, 148–149.

¹⁹⁴ Самоуправление, 1928, № 1, 22–26.

¹⁹⁵ Общински преглед, 1928, № 12, 780–781; Общинска мисъл, № 36, 4 дек. 1928; Самоуправление, 1928, № 4, с. 137; Собственост, № 21, 31 дек. 1928.

¹⁹⁶ Б р ъ ш л я н о в, Ц. Държавни каменовъглени мини Перник след Освобождението и сега. С., 1928, 128–129.

¹⁹⁷ ЦДА, ф. 173; оп. 4, а. е. 1024, л. 2–18; ДА-Сф, ф. 1к, оп. 3, а. е. 637, л. 2–4; ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 155, л. 155–156; а. е. 159, л. 47–49, 113–114, 140–141, 156–158, 160, 289–291; ф. 108к, оп. 1, а. е. 25, л. 65; Лъч, № 111, 21 апр. 1929; Пловдивски общински вестник, № 4, 8 юли 1929.

¹⁹⁸ Знаме, № 119, 27 май 1929; Собственост, № 30, 16 юни 1929.

¹⁹⁹ ДВ, № 93, 26 юли 1929.

²⁰⁰ ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 342, л. 184–186, 234.

²⁰¹ Пак там, л. 235; Варненски общински вестник, № 220, 25 ян. 1929; Собственост, № 24, 17 февр. 1929.

²⁰² ДА-Пд, ф. 29к, оп. 1, а. е. 342, л. 239–241.

²⁰³ Пак там, л. 265–296.

²⁰⁴ Самоуправление, 1930, № 7, с. 233; Лъч, № 340, 29 ян. 1930; Знаме, № 21, 28 ян. 1930.

²⁰⁵ ЦДА, ф. 553, оп. 1, а. е. 3, л. 14.